Bershad' Memorial Book

Bershad

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

AUTHOR	Huberman, N., 1886-1955.
TITLE	Bershad : be-tsel 'ayarah / me-et Naḥman Huberman ; divre mavo me-et Dov Sadan.
IMPRINT	880-03 Yerushalayim : Hotsa'at "Entsiklopedyah shel galuyot", [715 i.e. 1956]
DESCRIPT	247 p. : port. ; 21 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Bershad'. Bershad' (Ukraine) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Bershad'.
ADD'L NAME	Sadan, Dov, 1902-
ADD'L TITLE	Bershad

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U S A.

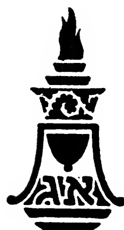
ספרית „עיירות"
א
ברשאד

בצל עיירה

מאת

נחמן הוברמן

דברי מבוא מאת דב סדן

הוצאת „אנציקלופדיה של גלויות"
ירושלים

"AYAROT" - LIBRARY

1

BERSHAD

By N. Huberman

Introduction By Dov Sedan

Published by

The Encyclopaedia of the Jewish Diaspora

Printed in Israel

דפוס „חן", תל־אביב

תשט"ז — 1956.

נחמן הוברמן

(1955 — 1886)

נחמן הוברמן נולד בברשד, פודוליה. מנעוריו היה עסקן צבורי ופעל הרבה בתנועה הציונית. בשנות המהפכה 20—1918 היה חבר מועצת הגליל („זימסטבה") ונבחר כראש קהילת ברשד. בשנת 1923 יצא בשליחות צבורית לאמריקה ולאירופה להחיש עזרה לפליטי אוקריינה שבאו בהמונים אחרי המלחמה. במשך שנים פעל גם מטעם הועד הארצי של קרן־היסוד בבסרביה ובוקובינה.

צמא־פעולה וברוך־מעש היה נחמן הוברמן כל ימיו. עוד בנעוריו היה חבר פעיל ב„פועלי ציון" ונמנה עם המייסדים של התנועה בבסרביה, פעל במוסדות המרכזיים בקישינוב וצ'רנוביץ, ערך את עתון המפלגה „ארבייטער צייטונג", והשתתף בעתון היומי „אונזער צייט" שיצא לאור בקישינוב. פרסם גם מאמרים ב„דבר".

עלה לארץ בשנת 1936 ועבד כמנהל ב„קופת מלוה־וחסכון" בראשון־לציון וביפו ואח"כ בסניף „בנק הפועלים" בצפון תל־אביב.
מסירותו לתנועת העבודה היתה ללא גבול. במדותיו הנאות כבש לב חברים ומכירים, היה נוח לבריות, מקובל ואהוב על הכל.

על משמרתו, תוך כדי עבודתו בהכנת ספרו על ברשד עיר־מולדתו, נפל, והוא בן 69 שנים במותו.

י. מ.

לפוליה לבית־ריגורודסקי, מברשד
רעייתי בחיים.

המחבר.

עֲיָרָה הָיְתָה... הָיְתָה... וְאֵינֶנָּה
רוּחַ יַעֲבֹר בְּכָּר בְּלָאט
יִתְלוֹשׁ חָצִיר יָבֵשׁ וְיִזְרְקֶנּוּ
אַחֲרֵי גֵוֹ כִּלְאַחַר יָד — —
הָיְתָה עֲיָרָה וְאֵינֶנָּה.

(ח. לנסקי)

צל וחומדו

א.

בדברי המספר הנאמנים על נחמן הוברמן, נשמעה נעימה של צער, ואפילו קובלנה — הוא, איש־צבור מובהק, רוב ימיו ניצב שם, בגולה, בקידמת־החזית של העשייה, ואילו פה, בארצנו, עמד בירכתיה. הנעימה הזאת אפשר ודינה עמה — כמותו כאחרים, עושים ומעשים, לא ניתנה עליהם תשומת־הדעת הנאותה לקרבם, שיוכלו לקיים מיטב־חפצם, כי יזכו לעשות את מסכת־חייהם מיקשה אחת, וכשם שנתנו את מרבית־כוחם על אדמת־החלום בנכר כן יתנו את מרבית־כוחם על אדמת־פתרונו בבית. והרי מכיריו מקרוב ידעו, כי כתמירות־קומתו כן היתה ישרות־תכונתו, כשם שידעו, כי היו לו זרועות למשאוי צרכי־אחרים, אך לא היו לו מרפקים למשענת של צרכי־עצמו. אך דוקא מכיריו אלה, בראותם אותו בשנותיו האחרונות מסור לספר שלפנינו, הוא ספר־המזכרת לעיר־מולדתו, קהילת ברשד, לא יכלו שלא להרהר בחינת צדקה נעשתה לה לקהילה יקרה זו, שבנה הנאמן לא נגרף כולו לאורו של היום, וניתן לו לשקוע בצלו של אתמול, וסייע בשקידה נאמנה בת אהבה נאמנה, לשזור את חוט־החיבור בין הצל ובין האור, בין האתמול והיום, הוא חוט־החיבור שבלעדיו אין תודעת־אמת לא בתולדה ולא בחיים, שכן לא נרקם האור אלא מליבוטי־הצל וכיסופיו, ולא נחצב היום אלא בסלעו של אתמול, ואילולא ההתם לא היה הכא.

מה היה ההתם — זו תעודה נעלה, שכל יציאי־הגלויות, שזכו לבקרה של גאולה, חייבים במילואה; זו מצוה גדולה שקיומה נראה ביגיעתם של מוסדות וטירחתם של יחידים, להציל מגזירת השיכחה וההשכחה את דמות החיים מאליפי־הפנים של בית חיי האומה בפזוריה, חיי קהילה וקהילה בישראל. התעודה היא נעלה כל־כך, והמצוה גדולה כל־כך, שניתן לפקפק, אם השעה הקטנה הנתונה לרשותם של דור יוצאי הגלויות, העומדים ברובם על סיפה של זקנה, תספיק להם לקיים חובת־לבבם בשלימותה, וביחוד שגם השעה הזאת עיקרה קודש למערכת חיינו החדשים ובנינם. ושעל־כן יבורכו אלה, שחיבתם וחובתם לבית־גידולם בגולה גוזרות עליהם: כתוב זאת זכרון בספר. והיא גזירה שאינה מניחה פתח־השתמטות, כגון: פרק פלוני מצריך דרך־היסטוריונים ואיני בכלל, פרק אלמוני מצריך דרך־בלטריסטים ואיני בכלל; היא כופה את התעודה עליהם וכפייתה על דרך הניסוח הישן, הנפלא והפשוט כאחד: במקום שאין איש השתדל להיות איש.

ב.

ומחבר הספר שלפנינו השתדל בתעודה הזאת ויכול לה. מתוך שלא הניח כל משעול העשוי להוליכנו אל עיר־מולדתו, קהילת ברשד, — חזר על פני מקורי־תולדות, תעודות־חקר, דרש לספרות ולעתונות ועשאם מסד, שעל גבו הניח נדבכים אחרים, מחוויה ושמועה, מזכרון ואגדה, באופן שאנו כמטיילים ברחובות העיירה וסימטאותיה וטיולנו מגלה לפנינו את החיים על שלושת ממדיהם — אורך התולדה, עומק האמונה, רוחב ההווי, הם ותמורותיהם וגלגוליהם. כבר בראשית טיולנו, אי־שם במוצאי ימי הביניים, משמבצבצת העיירה — תחילה בכינוי פלורינה ואחר־כך בכינוי ברשיט, ברשיד, ברשאד — משמשים היסטוריה ואגדה כשני כתובים המשלימים זה את זה, ומה שנחסר בתעודה ברורה בא על השלמו בשמועה עמומה. וניתן לומר, כי המחבר חידד יפה־יפה את אזנו לקלוט שמועה ושמועה, רוב חמרי מסורה שבעל־פה זרויים על פני דפי ספרו, מהם דברי אגדה, שהם משותפים לא בלבד לקהילות הקרובות אלא גם לקהילות הרחוקות, באופן שהם מניחים בידנו לקבוע נכסי־מסורה, שהיו כקנין כולל של מיכלול־קהילות גדול; מהם דברי אגדה, שהם מיועדים לקהילה זאת וניכרים שרשי־צמיחתם. הנה, למשל, נזכר פה שמו של ר׳ אייזיק ר׳ יעקל׳ס, כשם־דבר לעשירות ותקיפות בפולין הקדומה, והזכרתו כפולה — גם בדבר־מסורה על כפרים שהיו לו, בסביבת ברשאד עד אומאן, גם בפתגם־עם בענין הדיוט קופץ וגנות־יוהרתו: מי הוא, ר׳ אייזיק ר׳ יעקל׳ס. קטנה זו מראה לנו בעליל, איך דמותו חיה בגלילות ההם, ושוב לא נתמה, כי גם ר׳ שמחה בונם מפשיסחא גם ר׳ נחמן קרוכמל עשו אגדת־אוצרו ענין לתורתם. או הנה, למשל, נזכר פה ענין הנהר המקולל, הבולע שנה שנה קרבן־אדם, והיא אמונה פשוטה בכל עיירה שיש בה נהר, אולם לרוב ההנמקה היא על דרך אגדה כללית, ואילו פה היא פרטית — מעשה שמשולב בו הבעש״ט והוא בעל הקללה. והוא הדין בענין בית־הקברות הקטן, שנטמנו בו חתן וכלה, שהיא מסורה כללית על פני משטח הקהילות, שהיו למרמס חמיל וחילו המתועבים, אבל פה בא גם פרט שהוא בנותן־יחוד, תיבה החקוקה במצבה: חד״ל=ח׳תן ד׳מים ל׳מולות.

וכדין מסורת־האגדה של ימים רחוקים, דין מסורת־אגדה של ימים שלאחריהם — אם ימי התסיסה השבתאית, שנשכחו מספר תולדותיה של הקהילה, אך לא נשכחו מספר־זכרונה כדמות אזהרות (שלא לומר: בבית־סופריהם, שהוא בגימטריא שבתאי צבי) או כדמות פתגמי־גנאי, שהיו פשוטים בקהילות אחרות וניתן להם פה או גיוון מיוחד (שבתי־צבועניק) או פירוש מיוחד (דער טויבער מלאך = המלאך החרש והרמיזה לחיים מלאך). וראה גם פרשה קרובה יותר, פרשת הקנטוניסטים או הסולדאטין, גם פה חומר

שהוא כמטבע־דפוס כולל, ובו אפילו פרטים שאתה מוצאם באסיפת הפולקלור הכללי של עמי־אירופה (סיפורי מלחמה), אבל שמצטרפים להם פרטים מיוחדים, מעשים שהיו, מהם המשלימים יפה־יפה מה שהעלה לנו החקר מזה, ומה שגנז לנו שיר־העם מזה. ביחוד אמורים הדברים בדרכו של המחבר לספר על אחריתם של הקנטו־ניסטים או סולדאטין ששבו למחוז־גידולם ואל קרבו לא באו — בקוים מעטים הוא משרטט בהמיה של ליבוב פרשת־תוגה גדולה, תוגת האבר המדולדל. הליבוב הזה כמתעלה על עצמו גם בפרק הקטן, שבו הסולדאט־לשעבר, שנטמע בגויים, אינו יכול בליל כל־נדרי לזוז מפתח בית־התפילה, גם בפרק הגדול, הראוי ליריעה גדולה של מספר ומשורר, שבו המומר מכנס את אנשי־כפרו ומציל את הקהילה מפורעיה.

ג.

והוא הדין בפרשת הפולקלור — הקורא אינו יכול לאנוס עצמו מן התמיהה, כשהוא שומע דברי סיפור וחידוד ושיר, והם כמעט כנוסח הדברים שנשמע בקהילות רבות, קרובות ורחוקות, אלא שהכמעט הזה קובע את הייחוד. כן למשל, סיפור העשיר שנכלא בקופתו ומת שוכב על דינריו הוא סיפור ישן־נושן, ובדור אחרון נתלה ברוטשילד, אלא פה לפנינו נוסח הפורש בשמו של ר׳ מאיר אנשיל, ומשום־כך הוא חייב בשינוי הטעם, — לא קמצנות אלא גאווה; ובשינוי האחרית, — לא מיתה אלא התעלפות. או, למשל, סיפור הברון הירש, שגם הוא היה פשוט ברוב גלילות, אולם ניסוחו הוא פנינה של השגה עממית (שכמותה מצוייה בפי זקני המתיישבים בארגנטינה, ועל פיה רקם מלך ראוויטש בלדה נפלאה), או, למשל, שירים שיש להם אב, וביותר שירי וולויל זבאראז׳ר, נשמעים פה כשירי־עם לכל דבר, וביותר לצרכו של העם לעשות בהם כבתוך שלו.

עמדנו במפורש על הצדדים האלה, שעיקר־שאיבתם הוא מבאר־שבעל־פה, אבל הם אך אספקט אחד של הספר, הכולל הרצאה סדורה של תולדות הקהילה לתקופותיהן, ומעלה תקופה תקופה על רישומה הכולל בשארי קהילות ועל רישומה המפורט בקהילה הזאת, וביותר בדורות האחרונים, כשם שהוא כולל פרקים מיוחדים על צדדים שונים של חייה, פרנסותיה, מעמדיה, פלוגתותיה ומלחמת הזרמים השונים בה. פעמים עולה פרט כדי חשיבות מיוחדת, — כן, למשל, המנהג לקרוא עיתונים במוצאי־שבת בבית־החוכר, לאמור, כמין קלוב של משכילים או כעין־משכילים, והוא בביתו של בן־השיכבה שחדרה לתוך הכפר וטייבה את החקלאות. ואם למה שהמחבר מספר לנו על השיכבה הזאת ומה שסיפר לנו, למשל, מנשה הלפרן בספרו „פארמעטן" ונתעגלה לנו תמונה בולטת

ומחכימה, המעבירה את נקודת־הכובד של התפשטות־ההשכלה מקומץ של חובשי בית־המדרש שהחמיצו, לשיכבה של אנשים הנטועים בעולם־המעשה ומתוכו הם מגיעים למזיגה מעויינת של יסודות־חיים, או, למשל, תיאור אכזבתם של אברכי־ברשאד מדרכם של יורשי־שושלת, — חשיבות הפרט, כי האכזבה חלה בחצר הרבי מסקווירה במעמדו של אלימלך וקסלר, היתה נבלטת אילו הזכיר המחבר, כי מי שעתיד היה להיות אלימלך איש נעמי היה נכדו של ר׳ גרשון קוטיבר.

ד.

ואם כי עיקרו של הספר הוא בעיקרו — תולדות הקהילה במהלך הדורות, דוד דור ובעייותיו, דין להבליט בו את הפרקים שענינם אישי־העיר, בין אלה שהטביעו בה חותם בין אלה שהטביעה בם חותמה. אמנם, אין המחבר אומר במפורש, אך משיטי דבריו ניכר, כי הוא רואה דמותה הפנימית של הקהילה ודמותה של האישיות הנפלאה שבה, דמותו של ר׳ רפאל ברשאד, כשניים שהם אחד. אם כדרכו בראייה, הרי הוא רואה לפעמים, בדברו על גילוי מיוחד של סגולה ואופי, להצביע, כי מורשת ר׳ רפאל היא. ודאי שהקורא מחזיק לו טובה למחבר על שכינס מה שנאמר למפוזרין על הקומה הגדולה הזאת, אבל ביותר הוא רוחש לו טובה על שמסר ממסורת־האגדה של הקהילה, ובייחוד א ו י ר ת ה. כי בציור דמותו של ר׳ רפאל כבר קדמו גדולים וטובים, סופרים ומספרים, וכשרונם סייעם, אבל מסירת האוירה כתעודת־חוויה אוטנטית אינה אלא בגדר יכלתו של בן־ברשאד.

מכלל האישים, שתכונתם לוקאלית אם כי אפיים חורג מגבולה, הם הסבתא ומפעלותיה (דער באבעס קלויז, דער באבעס באד), וכגולת הכותרת נראים לנו הפרקים על מיכה יוסף ברדיצבסקי ויוסף אהרונוביץ. אילולא בא הספר אלא ליתן לנו את תיאור הפרידה של הראשון, שניכר בו עומק יגונו של מלך אסור ברהטים, ואת ציורו של האחרון כמלמד צעיר האומר במתיקות מפטיר, וביותר הציור עליו באחרית ימיו, כשהוא מעלה זכר ניגוני נעוריו, דיינו. כל שכן שניתנה לנו גלריה של אישים צנועים ונחשבים כנחום גרינברג, סופר נשכח, ודומיו; ואחרון, קבוצת העולים לארצנו, מהם הנודעים ברבים (ביחוד, השחקנים אברהם ברץ, ויבדלו לחיים ארוכים בן־חיים וחיה שרון). מהם מבוני־חיינו ויסודם ועיקרם, בוני הכפר ברחבי־ארצנו.

ד ב   ס ד ן

א. בראשית

מתי נוסדה עיירה זו, ברשד? קשה לקבוע לאור הידיעות המעטות שברשימות היסטוריות קדומות, על עיירות פודוליה שבתחומה נכנסת גם זו. הוא הדבר לגבי זמן התישבות היהודים בה. מה שידוע איננו יוצא מגדר השערות. אגדות היסטוריות שונות מספרות על ישובים יהודיים בשטח פודוליה הגדול, בין הדניאסטר והבוג, במאה החמש עשרה, שעברו מרשות לרשות, עקב המלחמות וההתנפלויות הבלתי פוסקות — לטאטרים, הליטאים והפולנים. הללו הביאו עמן הרס, חורבן ואבדן חלק ניכר מהתושבים בחרב ובשבי. הנשארים בחיים, נעקרו ממקומותיהם וברחו למקומות אחרים. הקימו ישובים דלים וקטנים מרוכזים בצורת חצי גורן עגולה, הנוחה להשגחה ושמירה, שנחרבו אף הם, בהסתערות קרב והתנפלויות שוד. כמין רוח תזזית חזקה טלטלה קבוצות יהודיות ממקום למקום בהשתוללות פראית, שעקרה ופיזרה אותן בזעף ובטלטולי סערה.

שני מקורות המטפלים ברשימות היסטוריות עתיקות בשטח פודוליה מזכירים את העיירה ברשד בשנים 1459 [2]—1478 [1]. ברם, מקורות אלה, שאחד מהם פולני והשני — רוסי, אינם יכולים לשמש הנחה היסטורית לקביעת יסודה של העיירה וזמן התישבות היהודים בה. היהודים אינם נזכרים במקומות אלה כקיבוץ מגובש קבוע, אלא בדרך אגב, באקראי, וכאילו נבלעים באוכלוסיה הכללית — הפראבוסלבית או הקתולית. הרושם הוא, שזהו חומר פולמוס בין הרוסים לפולנים בקשר לעתיקותן היחסית של שתי העדות — הרוסית והפולנית בשטח פודוליה, שבתחומי הטריטוריה הפולנית העתיקה. הרוסים ניסו להוכיח את ריבונותה של הכנסיה הפראבוסלבית בשטחי פולין העתיקה ואילו הפולנים — את ההפך.

1. א. קטיושוב: פודולסקאיא גובארניא, פטרבורג, 1869.
2. בילינסקי לפינסקי: 1850.

מבחינה זו יש יסוד להשערה, שמקורה של העיירה הוא הכפר „פלורינה" הנמצא על הגבול של העיירה היום עם המנזר הפראבוסלבי העתיק המעולף אגדות־עם קדומות. קיימת, אמנם, דעה מקבילה, שזהו מנזר קתולי נושן שנחרב על ידי הקוזאקים בהתקוממויותיהם השונות בדורות מאוחרים ושוקם על ידי הפראבוסלבים. גם השם „פלורינה" אינו סלאבי, אלא לטיני, שהתאזרח בלשון הפולנית להגדרת הפלורה (צמחיה) של הסביבה וכמוהו גם השם — „ברשיט" [3] שהעיירה נקראת בו, אינו, בעצם, אלא שם פולני אוקראיני, שפירושו — „הראשונה", מהנקודות הישוביות הראשונות, ומכאן השם „ברשיד" או ברשד שלאחר כך.

בדרך כלל, יש להניח שהתישבות היהודים בנקודה זו חלה במחצית השניה של המאה השש־עשרה, בתקופת המלכים הפולנים זיגמונד אוגוסט (1548—1572), סטיפן בטורי (1576—1586), אחרי האיגוד הלובליני (1569), בשעה שגם שטח פודוליה נספח לקיסרות הפולנית. בתקופה ההיא נערך מפעל התיישבותי נמרץ בשטחי אוקראינה ופודוליה, שבוצע על ידי המאגנאטים בעלי האחוזות. לשטח המיושב החדש נדדו איכרים פולנים ויהודים, שנדחקו מעמדותיהם בפולין הגדולה במסחר ובמלאכה, ויהודים אמידים שחיפשו מקום להשקעה ולמסחר. נתגבשו ישובי יהודים בפודוליה: — באר (1540), ברצלב (1551), טולצין (1548) הרבה יהודים אמידים התיישבו בעיר וויניצה (1532) אחת מאחוזותיו של האציל העשיר אוסטרוזינסקי, שהשתרעו עד הדניאסטר, הגבול התורכי. בפרק זמן זה הוקמה גם ברשד. נקודה איסטרטגית חשובה על יד שני הנהרות המגינים עליה. לימים הועלתה לדרגת עיר מחוז באחוזות ברצלב [4]. רוב עסקיהם של היהודים היו חכרנות ומסחר. לפי עדותו של החשמן הנוסע, קומנדי, שעבר בשטחי פודוליה וברצלב בסוף המאה השש־עשרה, מצאו היהודים מחייתם בשפע באיזורים אלה על ידי מסחר, חכרנות, סרסרות שירותים שונים בחצרות האצילים [5].

לפי תעודות אחרות, תפסו עסקי ההחכר מקום חשוב בחיי היהודים בישובים החדשים שניהלו באופן עצמאי או בפקודת

3. בספרות החסידית והרבנית נקראה העירה „ברשיט" או „ברשיד".
4. אנציקלופדיה יודאיקה (גרמנית) ברלין, 1925.
5. שם, ערך ברשד.

בעלי האחוזות. המאגנאטים, היו ממנים יהודים לפקידים בענפים שונים של אחוזותיהם: — במשרפות, ביערות, בהשגחה על פועלים, בכריתת עצים ביערות, בייצור זפת, בבתי זיתוס ותעשיית שכר וכן כגובי מסים וארנוניות. בכל אופן בין שהיו יהודי ברשד חוכרים במישרין ובין שהיו חוכרי משנה, ממונים על ידי יהודים מגלילות אחרים, היה מצבם לא רע. הם היו השליטים על המקום. במקרים מסויימים היו המאגנאטים מוסרים לחוכר היהודי יחד עם החכר ההכנסות במזומן, גם תפקידים אדמיניסטרטיביים שונים, כגון: ההשגחה על העבודה החקלאית והאדמיניסטראטיבית ופיקוד, במקום בעל האחוזה, על האיכרים המשועבדים.

שלטונם של היהודים החוכרים ושליחיהם על האיכרים המשועבדים נזכר אצל ר' נתן נטע הנובר[6], בעל הכרוניקה של גזירות ת"ח ות"ט. זוהי טרגדיה מיוחדת של הקיבוצים היהודיים בערי פולין החדשות, שנדדו במאה השבע־עשרה מערי פולין הקיסרית מחמת הגזירות ועלילות הדם של השליאכטה ונפלו בפח הניצול של בעלי אחוזות, כמכשיר לדיכוי האיכרים, שהתנקמו בהם אחר כך.

בתקופת גזירות ת"ח ות"ט הגיע הישוב היהודי בברשד למספר 40—50 משפחות, מספר ניכר בתנאי הזמנים ההם, במצב חמרי הגון למדי. אחד מסרדיוטיו האכזרים של חמלניצקי, מקסים קריבונוס, התקיף את העיר, היהודים נרצחו והעיר נחרבה[7]. גם ההיסטוריון הרוסי קוסטומרוב מזכיר את ברשד כאחת הנקודות המאוכלסות, שסבלה מהתנפלויותיהם הזידוניות של גדודי חמלניצקי[8].

על ההרג והרצח בתקופה ההיא מעידה מצבה עתיקה בבית העלמין הישן, לפני פנקס ישן של „החברה קדישא דק"ק בערשיט תובב"א", שנרכש על ידי „החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה" בפטרבורג. עדות אילמת מהתקופה ההיא, ברמזים ובמלים קצרות ובראשי תיבות סתומים: —

6. ר' נתן נטע הנובר: יון מצולה, הקדמה.
7. אנציקלופדיה רוסית־עברית, חלק ד', פטרבורג, 1912.
8. נ. קוסטומרוב: בוגדן חמלניצקי (רוסית) חלק א', עמ' 325.

„מ. ק. (מקום קבורת) הנהרגים על קידוש השם ע"י הרשעים ו נ. ב. י. ש. מ. (ונתבקשו בישיבה של מעלה) ביום כ"ב לחודש סיון י"". שנת המאורע לא נזכרה. האותיות „ונבישם" נותנות פרט השנה — ת"ח.

ד"ר ש. ברנפלד מציין ב„ספר הדמעות" את המצעד הזידוני של קלגסי חמלניצקי. באיזור ברצלב וחורבנן של הקהילות היהודיות לפי סדר זה:

„...ומשם הלכו ל ו י ר כ ו ב ושם היו 20 משפחות וכולם נהרגו, ומשם הלכו ל ט ר כ נ ץ ושם היו 25 משפחות וכולם נהרגו, ומשם הלכו ל צ ל נ י ק וכוזל. ומשם הלכו ל ב ר כ ש ט ושם היו 40 משפחות וכולם נהרגו" [10].

כפי הנראה נשתבשו שמות העיירות אצל בעל התעודות: — במקום וירכובקה — וירכוב, במקום טרוסטייניץ — טרכנץ, במקום צצלניק — צלניק, במקום ברשיד — ברכשט. עיירות הנמצאות במרחק 20—15 קילומטר זו מזו.

היה גם בית עלמין בחלק העליון של העיר כיום — „ירושלמקה" — לפי סיפורי זקנים הריהו משתייך לתקופה ההיא — שנקרא „גזירה בית עלמין". ספק קבר אחים, ספק בית קברות זמני. עם התפשטותה של העיר נשאר בית העלמין תקוע בין הבתים. גזרי קרשים עקומים, ירוקים ורקובים, בצבצו מתוך הקרקע, שבמשך הזמן נבלעו בתוכה ונשארו רק תלי עפר פה ושם. השטח היה מגודר חפירות עמוקות וגבשושיות אדמה טחובה מסביבו.

לאחר הרבה שנים — מספרים — חפרו פעם בקרבת המקום על־יד השטח ונתקלו בחלקי שלדים ועצמות. הרב אסר בחרם להמשיך בחפירה, וצווה להשאיר הכל כמו שהיה. כמו כן נאסר להקים כל בנינים שהם על השטח הזה ולא לתת לעזים ולפרות ללחוך את העשבים המבצבצים פה ושם. מאז גדרו אותו בחפירות והמקום נעשה הקדש.

9. מובא גם אצל מ. מ. ליטינסקי: קורות פודוליה, אודיסה, תרנ"ה.
10. ש. ברנפלד: ספר הדמעות, חלק ג', עמ' קס"ד.
ח. י. גורלנד: לקורות הגזירות על ישראל, טיט היון, אוצר הספרות, שנה ד'.

ב. בין מציאות לחזון

מקומה של העיר, בראשיתה, היה, כנראה, לאורך הנהר, בגדה הנקראת עד היום — דולינה (עמק). מקום זה שימש נקודה איס־טרטגית: הגבעות הנמשכות לאורך הנהר מצד אחד והנהר מצד שני. השערה זו מתאמתת, על ידי בנינים ציבוריים ובתי כנסת בחלק זה של העיר, שמרביתם משתייכת לתקופה ההיא: — בית הכנסת הגדול, בית מדרש של ר׳ רפאל (ידוע עד היום בשם „בית המדרש הישן״), בית מרחץ עתיק, בתי מרחצאות ציבוריים על שפת הנהר, שנהרסו בסוף המאה הקודמת, מחילות, מבואות ומרתפים ששימשו, כנראה, מקום סתרה.

במשך הזמן התיישבו גם אחרים: פולנים ואיכרים אוקראיניים שהמיישבים הפריצים העבירו אותם מאחוזותיהם באוקראינה להתיישבות החדשה. כולם בני חסות משועבדים לאדוניהם. אחדים מה„סטאריאובריידצים״ מהפלכים התיכוניים ברוסיה — פראבוסלבים אדוקים, המחזיקים בפולחן הישן, אחרי הפילוג בכנסיה הפראבוסל־בית, בתקופת הצאר אלכסי מיכאלוביץ (1624): הללו נרדפו בזמן הריפרמות של פטר הראשון (1725—1682) והועסקו בעבודות כפייה בביצות הניבה. הרדיפות נמשכו גם בתקופת הצארית יליזבטה פטרובנה (1741). לפי מסורת אבות ברחו לשטח פודוליה והגיעו עד ברשד והתיישבו על אדמת החולות מעבר לנהר. הם ייסדו מושב כפרי — „פיליפונובקה״ על שם אחד ממנהיגיהם, פיליפ, עסקו בחקלאות, גנים, משקאות, לא היו משועבדים לפריצים, אולם היו מוגבלים בזכויותיהם הכנסיתיות כפראבוסלבים. יחסם ליהודים היה יחס שכנים טובים מתוך שותפות גורל. לימים, אחרי חלוקת פולין, קשרו קשרי מסחר, הלוואות ושותפות עם אחדים מיהודי המקום, התבדלו מאיכרי הסביבה בנימוסיהם ובתלבושתם הרוסית המסורתית, בזקניהם המגודלים, בתספורת השער מסביב לראש בהקפה ישרה ובשפתם הרוסית הרהוטה. כן התבדלו מהאי־כרים האוקראיניים באורח החיים ורמתם. בזמן החלוקה האחרונה של פולין, שעה שפודוליה עברה לרוסיה, נשארו אלה מוגבלים בזכויותיהם הכנסיתיות והאזרחיות, כמו בפולין. רק בשנת 1905 עם המניפסט של ה־17 לאוקטובר קיבלו זכויות שוות עם יתר האזרחים והיתר מלא לשימוש בפעמונים בכנסיות, בדגלים ובסמלים.

נקודות הישוב היהודיות שהוקמו בתקופה ההיא, ביניהן ברשד, נכנסו למסגרת החוק משנת 1539, שבו נקבעו הזכויות המשפטיות והמסחריות של היהודים בערים ובכפרים של האצילים: מסחר, מלאכה, מסים, דיני ממונות ודיני נפשות. עד כמה שהיו אלה בידי המאגנאטים־האצילים, היתה בהם גם משום הצלה פורתא. עם כל היחס השלילי ליהודים לא היו מדירים עצמם טובת הנאה מיהודים עשירים ואלה הגינו על זכויותיהם של יתר ההודים על ידי משא ומתן ושידולים, אם כי לא תמיד בהצלחה. שתדלנות זו הובלטה כאחת התכונות של עזרה הדדית, כחלק מהחיים החב־רתיים של היהודים. השינויים הסוציאליים והפוליטיים בשלטון פולין שבאו אחרי המלחמות עם רוסיה, שוודיה ותורכיה במאות הט״ז והי״ז, שגרמו להתרוששותה של פולין וירידתם של המאג־נאטים, וכן הקנאות הדתית היזואיטית שהתפשטה ברחבי פולין ופודוליה — הביאו תוצאות קשות ליהודים בשטחי חיים שונים ולדחיקתם ממעמדם הכלכלי והמסחרי. האחוזות נמכרו או עברו מיד ליד. מחוז ברצלב וישוביו החדשים, הערים והכפרים, עברו לידי הנסיך לובומירסקי, וזה, מתוך אי־רצון להישאר באחוזתו החדשה, מסר אותה לידי סוכניו ומנהליו, מה„שליאכטה״ שעלתה על הבמה הפוליטית בתקופה ההיא. המגע הבלתי־אמצעי של יהודי המקום עם ה„פריץ״ בעצמו נפסק, עסקיהם התנהלו באמ־צעות ה„שליאכטה״ הגנדרנית, רודפת הבצע והשררה. היהודים נדחקו לשטח פרנסות בלתי קבועות: פונדקאות, חכירה, מזיגה, שליחויות ושרותים בחצרות. בדלית־ברירה הפקירו את עצמם בידיהם של נותני לחמם וקיבלו עליהם את מרותם. תכיפות היו קרבן להפקרותה והשתוללותה של השליאכטה, להתחרות, לשיסוי לגירושים ולמאסרים כאמצעי לחץ לסחוט כסף. כופר נפש, מאת הקהילות הגליליות, היה מקובל בין היהודים בתקופה ההיא. נוסח ההשפלה היה תמיד אחד: מהחוכר שאין בידו לשלם את דמי החכירה היו לוקחים בתור ערובה את האשה והילדים ואותו שמים במאסר, או מלקים בפומבי, או שאוסרים אותו יחד עם האשה מצומדים בכבלים על ידיהם או מלקים „דרך השורה״, שמשני עבריה עומדים ה„היידוקים״, משרתי הפריצים, המצליפים את ה„חוטא״ בענפים לחים דקים עד זוב דם והתעלפות ולפעמים עד יציאת הנשמה.

זקני העיר היו מראים על שני בתי חומה משני עברי העיר ששימשו מקומות עונשין בזמן ההוא. כן היו מצביעים על משפחות כפריות, חוכרים ומוזגים, שלפי מסורת שבידיהם הולקו אבותיהם של הללו בזמנם על ידי הפריצים. לימים נהרסו החומות ונהפכו למחסנים, מהם שהותקנו לאכסניות עם מבוי מפולש בשביל „הצומאקים" וגוים מובילי מלח וסחורות ממקומות רחוקים שקבעו להם תחנת לינה בעיר, בעברם עם סחורותיהם במבוי המפולש, נכנסים עם עגלותיהם וסוסיהם ללון, מתירים את הסוסים ומעמידים אותם באורוה ובעצמם היו לנים על העגלות עם הסחורות לשם שמירה.

מעטים היו אשר קשריהם הבלתי אמצעיים עם הפריצים לא נפסקו, אלה היו אנשים ידועים בפודוליה וגליציה, ששמותיהם הפכו לסמל לעשירות ותקיפות, כמו ר' אייזיק ב"ר יעקעלעס, ר' שמואל זביטקובר, אשר לידיהם נמסרו על ידי הפריצים כפרים אחדים בסביבה, עד אומאן. פתגמיהם ואמרותיהם התהלכו בין יהודי הסביבה כירושת דורות. אגדות־עם נרקמו מסביב לפעו־לותיהם בהנהגת ענייני הקהילות היהודיות ביד רמה ותקיפה. הפריצים מסרו להם את אחוזותיהם ובעצמם ישבו במרחקים, שיחקו בקלפים, התהוללו והשתוללו, ערכו התחרויות סוסים וכלבים „והללו שלחו להם כסף בחביות סתומות"...

זכרונות מהתקופה ההיא נשתמרו בפיהם של זקני העיר, מעין מסורת אבות ואבות־אבות. היו מספרים מתוך בדיחות הדעת בחיוך קל על השפתיים, אגב העברת כף היד על הפנים לשם התאוששות. היו קוראים בשמות של פריצים, התבדחו על פזרנותם, על הפקרותם ביחס לאחוזותיהם, שהסתלקו מהן בקלות במשחק קלפים, בגלל איזו אשה... או סתם מתוך יהירות ושחצנות ללא טעם.

אחד הפריצים — היו הזקנים מתבדחים מתוך חיוך אגב נקיטת הזקן לשם רענון הזכרון — פוטטצקי... זמויסקי... או אולי סבנסקי, נתן במתנה לאחר את הכפר הסמוך בלנובקה, יען שהיו לו אלף כפרים ועיירות ב„מיונטיק" (אחוזה) שלו. הסיפרה העגולה אלף, שאפשר לבטא אותה בחטיפה אחת ובלי רושם היתה לו למורת רוח, מה שאין כן — תשע מאות תשעים ותשע. מספר זה עושה רושם חזק יותר... והסתלק מהכפר.

וספרו על אחד מהסובנסקים, שרצה להתגרות ביריביו מתחריו בקלפים... היה זה בוארשה או בקראקא. מה עשה? היות והתכוננו „לשחק בתיאטרון" איזה „דבר" בשירה וזמרה ולפי ה„שלחן ערוך" אסור להופיע בתיאטרון בלי כפפות לבנות, נתן פקודה למשרתיו עושי דברו לקנות מיד את כל הכפפות הלבנות הנמצאות בחנויות ובמחסנים, אחר כך ישב לו בתיאטרון בחוג המצומצם שלו וצחק מרוב תענוג על משבתם של אלה שנכנסו בלי כפפות.

וברשד?

סברא — ממשיכים הזקנים במנוד ראש לצדדין ובארשת של חיוך — סברא, שברשד עברה מאחד לשני, פעם בכה ופעם בכה, עד שאחד זכה בה במשחק קלפים.

ישבה חבורה ושחקה בקלפים. איתרע ליה מזליה לבעל האחוזה ולא היה לו כסף. בא לידי כעס והעמיד את ה„מאיונטיק" ברשד עם הסביבה למזל...

זכה בה מושינסקי. בעל תואר גרף ויחש־אבות.

היה אחד הפריצים, יורביץ, לא מבעלי יחש, שהתאהב באצילה מושינסקי. הדבר נודע לגראף הזקן ונתלקחה בו אש הקנאה. לימים התאושש וזרק לו את ברשד והסביבה עם ה„פריצה", הז'ידים והחותלים ביחד. היות — כתב לו — שהנך אביר, ודם אצילים נוזל בעורקיך הרי לך מתנה... לאחר מותה זכתה להקבר בחצר הכנסיה הקתולית שבארמונו ובערב ה„פסחא" שלהם, בהקפות החגיגיות מסביב לכנסיה עם „הקדושה מריה", עוברים על קברה ב„יזכור"...

ויורביץ?

השתגע לעת זקנתו. התמסר כולו לכלבים גזעיים שכמה מאות מהם היו מתרוצצים בחצרו ואיש לא העז להכנס פנימה מפחד. הוא הזניח את אחוזתו ומסרה לידי קונדרצקי, סוכן ביתו, משוגע כמוהו, קמצן וכילי. ועוד דברים ומעשים שהם בגדר של טירוף דעת לגמרי.

את הקיץ אהב לבלות בברלבקה (כפר הסמוך לברשד) בארמונו המפואר. לשם היה מעביר לעונת הקיץ את כל ה„סקארב" (המשק) — טבחים, מלצרים, משרתים ומשרתות, מנהלי המשק וסוכני בית, הסוסים והכלבים וגם את התזמורת של הבית שלו. ועל השטח בנה בריכה באמצע החצר לרחיצה. — פסיעות אחדות בלבד מהנהר. מה עשה עוד הזקן האשמאי? „האקונום" שלו

היה מאסף את „השקצות" הצעירות והיפות ומכריח אותן להתרחץ בבריכה ולעמוד אחר כך ערומות לפני חלונו.

ערומות?...

טפו!...

קלושות הידיעות על שלטון התורכים בחלקי פודוליה, שנמשך עשרים ושבע שנים (1672—1699). גם פה שורר מעין חלוקי דעות בדבר החלקים השונים שסופחו לתורכיה. לפי מקורות שונים נמשך השטח המסופח לאורך הבוג והדניאסטר ברצועת השטח הפודולי עד בלטה. קמניץ היתה עיר הבירה, מקום מושבו של הפחה התורכי. נמירוב — מקום מושבו של ההטמן האוקראיני, שמונה על ידי התורכים. יתר חלקי פודוליה, מברשד והלאה, נשארו בידי הפולנים. אחרי השלום עם תורכיה ומלחמת שוודיה — מוסקבה בתחילת המאה השמונה־עשרה, הוגבר הלחץ מצד ההגמונים על היהודים, תחילה ההגמון מבאר ואחריו — ההגמון מקמניץ, במטרה להשפילם ולהחזיקם בפחד מפני הכנסיה. רבים לא עמדו במבחן. השתדלו להיטמע בתוך הסביבה, כתולעת המבקשת להבליע את עצמה בתוך החול ונראית מפעם לפעם בזחילתה. בפרק זמן זה פרצה התקוממות היידמקים (1734). ברשד הותקפה לא פעם על ידי אחד ממנהיגיהם, וורלן — מי שהיה מנהלו של הנסיך לובומירסקי באיזור ברצלב, שעבר להיידמקים לשם נקמה בשליאכטה וביהודים. שותפים להם היו הטאטרים, בני בריתם, שחדרו לנקודות יהודיות בהסתערויות רצח ושוד, לקחו יהודים בשבי והובילו אותם לתורכיה, מרכז המשיחיות של שבתי צבי שאמונת ההמונים בו היתה עזה גם לאחר שהמיר את דתו. היו גם שברחו מרצונם הטוב לוואלאכיה, נדדו לחפש את עקבות המשיח.

קשה לקבוע את חלקם של יהודי ברשד בתנועה זו. שכן אין בידינו אלא ידיעות כלליות בלבד, שבפודוליה התפשטה התנועה והתחזקה ו„במשך הרבה שנים היכתה שרשיה עמוק

בתוך יהודי פודוליה[11], ו„הרבה ממבקשי אלוהים הלכו מפודוליה לגלות את עקבי המשיח"[12].

בכל זאת, אי־אלו רמזים בספרות העתיקה, מציינים גם יחס בלתי אמצעי בין העיר והתנועה: ר' רפאל מברשיד, למשל, כמאה שנה בערך אחרי מות שבתי צבי (תל"ז—1677) „מצא לנחוץ להזהיר נגד נוסחאות תפילות שנשתרשו בין יהודי ברשד, שהיו בהם רמזים ונוטריקון לפולחן הש"צ" כגון: — „שלא לומר בתפילת שמונה עשרה — „בבית סופריהם", לבדות גימטריא לענין ב' שמות הטומאה"[13].

קרוב לודאי שזרם התנועה חדר גם לברשד. בין היהודים הפשוטים ובעלי המלאכה נשתמרו בעקיפין, איש מפי איש, אגדות מסורת אבות, שהיו מספרים גם בזמן האחרון בחשאי ובסודיות, על יהודים בגלימות, חבושי תרבושים אדומים, בעלי זקנים לבנים, לבושי קיטלים לבנים, חגורי אבנטים צבעוניים, מצוידים בתרמילים ובמקלות, שבאו העירה, לנו בבית המדרש, באנחו, ופלחו לבבות בבכיתם בתיקון חצות.

פעם בא יהודי עם חבילתו על שכמו, סיפר שהיה שבוי. משהו מוזר היה בתפילתו ובהתנהגותו, לא אכל ולא שתה. לילה לילה ערך תקון חצות בבכיות ודמעות מתוך צעקות והטחת ראש אל הקיר, שיערו: יהודי בעל צרות ובעל תשובה. אולם פעם אחת, בליל תשעה באב אחרי חצות, שמעו קול משונה. התעורר השמש ומצא את היהודי עומד באמצע בית המדרש ומזמר...

למחרת נעלם אותו היהודי[14].

אופיני הוא הסיפור בפתיחתא לשבחי הבעש"ט: — חמי הק' מוה"ר ר' אלכסנדר ז"ל (סופר ושוחט אצל הבעש"ט) סיפר שהיה איש אחד שוכב ב„הינרפלעט" בק"ק בערשטאט והיה בעת שהתעוררו כת שבתי צבי ימ"ש והראו לאיש הלז מקומות בספרים שטעו איזה רבנים וכמעט שטעו (שתעו) אחרי הכת

11. תורת הקנאות להג' יעבץ, עמ' ק"כ „עדות ביעקב", סימן כ'.
12. ש. דובנוב: דברי ימי עולם, כרך ה', עמ' 5 לוחות עדות; פתח עינים מהרב ר' יחזקאל לנדאו.
13. כתבי יד לר' רפאל מברשד. „בבית סופריהם" בגימטריא — שבתי צבי.
14. שמעתי בילדותי מפי הסנדלר וולוול קראסנר מברשד.

הנ"ל[15]. המחבר מביא את הסיפור כעין „התנצלות על מיעוט הנסים". כי „בהימים הקדמונים שוכבים לפעמים בגויעה הנקרא „הינערפלעט" וכשקמים וחיים מספרים מהנוראות שראו בעולם העליון ולכן כתב את „שבחי בעש"ט" מאנשי אמת וחיזוק אמונת ה' וכו'"[16].

ש. דובנוב, מביא את הסיפור „בשם הג' אלכסנדר ז"ל בדבר ההינרפלעט בק"ק בערשטאט" (בהקדמת הכותב ל„שבחי הבעש"ט", קאפוסט תק'מה). ומציין: בערשטאט — ברשד (בסוגריים) בנראה שאנשי העיר, לא רק שהיו מעורבים בתנועה השצ'ית, אלא גם במחלוקת. כתנא דמסייע יכול לשמש סיומו של הסיפור הנזכר: — „שהראו להאיש הלז (בשמים) מקומות בספרים שטעו איזה מהרבנים... ומחמת כל אלה, היו רבים חוזרים בתשובה והאמונה היתה מתחזקת בלב כל איש ישראל".[16א].

בכינוי „שבתי צבי" השתמשו לגינוי רמאים וצבועים בשם — „שבתי צבועניק", לפי המבטא האשכנזי, ובשינוי „צבי" לצבוע. היה גם כינוי „מלאך" לגנאי בתוספת „החרש" — ה„מלאך החרש". (רמז להיים מלאך מחסידי המשיח).

עם התגברות התנועה ההיידמקית, התרוששו היהודים ונתדלדלו. תנועה זו, שנמשכה כמעט 80 שנה ושהתפשטה בכל רחבי אוקראינה ופודוליה עד גליציה בהשתוללותה הפראית, גרמה להריסת הישובים ודלדול האוכלוסיה. היה עוד גורם לדלדולה של האוכלוסיה היהודית וחורבנה — ההסתה התכופה הגלויה מצד השליאכטה ביהודים וגירושם מהכפרים, כפיצוי לאיכרים, דבר שהעלה את מצוקת היהודים לממדים גדולים. שוב נגרפו היהודים בנחשול השנאה ובסערות דמים. נדמה היה, שהכל נגרף וצולל בתוך תהום רבה כצלול גבעולי קש בתוך אשד.

גם בברשד הלך הישוב היהודי והצטמצם. לפי מקורות שונים היה מספר היהודים בשנת 1718 קרוב לשמונה מאות נפש.

15. שבתי הבע"שט: פתיחתא. קאפוסט, תקמה.

16. שם.

16א. ש. דובנוב: תולדות החסידות, תוספת שניה, עמ' 412, תר"ץ—תרצ"ב.

עם עלית התנועה ההיידמקית, הולך ופוחת מספרם:

בשנת 1765 — 438 יהודים, 143 בתים

בשנת 1776 — 267 יהודים, 37 בתים

בשנת 1784 — 490 יהודים, מספר הבתים אינו ידוע.

בשנת 1787 — 650 יהודים, מספר הבתים אינו ידוע.

בשנת 1790 — 802 יהודים, מספר הבתים אינו ידוע.

בשנת 1847 — 3370 יהודים [17].

הגורמים ידועים. כל שנה הביאה תקלה לישוב היהודי, שיסוי, גירושים, קנאת הדת ולבסוף ההשתוללות הפראית של ההיידמקים, שהגיעה לשיאה בשנת 1776 בטבח אומאן וטולצין ועיירות הסביבה ובגידת השליאכטה במגינים היהודיים. אלה שנשארו בחיים ברחו לוואלאכיה, לסמולנסק הרוסית [18]. הספרות הרבנית מהתקופה ההיא גדושה שאלות ותשובות על הרוגים שלא זוהו, עגונות ואלמנות [19]. הרבנים ראו בגזירת ההיידמקים מעין מוסר אלוהים על הפרת החרם שהוטל אחרי גזירות ת״ח ות״ט, על אלה שישובו למקומותיהם שנהרסו [20]. בקצת קהילות חודש החרם בתקופת ההיידמקים. כאז כן עתה לא יכלו לעמוד בגזירה זו ושבו דלים, מנודים, קבצנים על סף הכליון.

בשנת 1784, אחרי ארגעה קלה הגיע מספר היהודים בעיר ל־490 נפש וכעבור 6 שנים ל־802. רבים לא שבו והפכו לנודדים מעיר לעיר ברחבי פודוליה, קבצנים מחוסרי כל. הסליחות והקינות שנתחברו ואגדות־עם שנתרקמו מתוך יסורי החיים וערגת הנפש לפורקן ותשועה הפיגו במקצת את צער הגלות וליבו את הגחלת שעממה באפר המציאות.

בין אנשי העיר התהלכו אגדות שמוצאן, כפי הנראה, מהזמן ההוא: —

פעם עבר הבעש״ט ז״ל, בנסיעותיו, דרך ברשד, יצאו לקראתו זקני העיר וסיפרו לו בדמעות מה שעוללו הרשעים באכזריותם: זרקו זקנים וילדים חיים לתוך הנהר כשהללו מפרפרים בין הגלים

17. אנציקלופדיה עברית, ברלין 1925.
18. שו״ת ב״ח הישנות והחדשות אוסטרה, תק״צ; שו״ת מהר״ס מלולין.
19. יון מצולה לר׳ נתן נטע הנובר.
20. ש. דובנוב דברי ימי ישראל, כרך ז׳.

פרפורי גסיסה. הסתכל הצדיק ז"ל על הנהר, נאנח וקלל: —
ארור יהא הנהר לעולם ובכל שנה יקח אחד מהם לקרבן...

הנהר נקרא עד היום — „דער חרם טייך" („נהר החרם").
וחוק קבוע אצל יהודי העיר מאז לא להתרחץ בנהר בקיץ טרם
שיטול את קרבנו מהם, אדם או בהמה.

בבית העלמין הישן, ע"י הנהר נקברו חתן וכלה שנרצחו ע"י
ההיידמקים בעמדם תחת החופה. על המצבות חרותות המלים: —
ת. ד. ל. (חתן דמים למולות). „הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם
לא נפרדו". שנים רבות התהלך החתן „בעולם התוהו" ללא מנוחה.
ולילה אחד דפק על חלונו של איכר זקן ממשתתפי הרציחות.
למחרתו לקה האיכר בשיתוק ולא יכול לקום. לימים הופיע אצל
איכר אחר, שני, שלישי, אחדים מהם מתו משבץ־לב, אחדים נאלמו
ומהם שקמו בבוקר וגופם לקוי בצרעת ממארת. נבהלו הגויים ונסעו
לצדיק, הודו על חטאיהם ונשבעו שלא לנגוע ביהודים לעולם...

אגדות אלה וכיוצא בהן התהלכו בין ההמונים. היה בהן
מפורקן הנפש המשוועת לרחמים. הפיצו אותן המגורשים והמנו־
שלים שנדדו מעיר לעיר ומכפר לכפר צמאים וכמהים לגאולה.
מהן שחוברו על ידם תוך הסתכלות במציאות העגומה ומהן שצמחו
מעצמן מנבכי הנפש של ההמונים. מתוך כמיהה לגאולה, כספיחי
פרא העולים מעצמם. מתוך כמיהה זו צפה החסידות. תנועת
התחיה וההתחדשות — לפי הגדרת כותבי תולדות החסידות —
שהפכה את השכל לרגש ואת הדמיון למציאות על ידי אמונה
ובטחון. בתולדות החסידות תופסת ברשד מקום נכבד על ידי
אחד מבניה־ילידיה — הצדיק ר' רפאל מברשיד.

לכאורה, היתה החסידות בראשיתה — תנועת ההמון הפשוט
והאדם הפשוט, שכבה דלה של הקבוץ העממי. תנועה עממית
רחבה לא היתה, לא לפי מהותה ותכונתה ולא לפי היקפה האנושי
הדל. אנשי שכבה דקה זו, המונית, נודדת, מנושלת ומגורשת על ידי
המגיסטרטים והפריצים, קבצנים נודדים, קרבנות ההיידמקים במאה
השמונה־עשרה, היו הראשונים ששזרו את חוטי רקמת האגדה
וסיפורי הנפלאות, שנהפכו אחר כך ל„שבחי בעש"ט". הם הפיצו
את הסיפורים בנדודיהם ברחבי פודוליה וגליציה בזעזועי הוויתם

ובכח האמונה שלהם בעתיד שכולו טוב. רוח המונית זו בולטת בסיפורים הראשונים ב„שבחי בעש״ט" לפני התגלותו ואחריה. מעין בת קול ההמונים כדמותם וצלמם: — „באהילפער" (עוזר) אצל מלמד דרדקי המוליך ילדים לחדר; חופר חימר בהרי הקרפטים ואשתו מובילה סחורתו ב„סוס ועגלה" למכירה. מוזג באחד הכפרים ונודד ממקום למקום. גיסו התלמיד חכם, הרב ר׳ גרשון קיטובר, מסתייג ממנו מחמת בושה. גם אגדת לידתו נרקמה מאותו החומר, לפי התפיסה ההמונית של התקופה ההיא: — ההתנפלות, שבי, בית השררה, בת של השררה מתאהבת בר׳ אליעזר אביו, גלוי אליהו בבשורה שהבן הילוד יאיר עיני ישראל[21]. גם עצם הכנוי — „בעל שם טוב" — תואר המוני מהימים ההם. רק בסוף ימיו של הבעש״ט נהפכה החסידות לתנועה עממית, מרוכזת ומלוכדת ומקיפה שכבות־עם רחבות רבגווניות וכן חוגים של בעלי עמדה, אנשי תורה ומעשה: — ר׳ דב ממזיריץ׳, ר׳ יעקב יוסף מנימרוב, ר׳ יהודה לייב מפולנאה „המוכיח" הנוסע ממקום למקום להפיץ את תורתו של הבעש״ט, ר׳ זאב קיציס, דוד פורקיס. התנועה הולכת ומתרחבת בהיקיפה ותכונותיה. ההמון הולך ונדחק. ר׳ דב ממזיריץ׳, ה„מגיד", ממלא מקומו של הבעש״ט, מבני עליה של רבנים ומקובלים, סולל דרכים חדשות בתפיסת החסידות. השפעתו מופנית, לרוב, לחוגי בעלי תורה, רבנים ומקובלים. שיטת העניוות הפשוטה של הבעש״ט מקבלת בתורת ה„מגיד" צורה מורכבת ונאצלת. הצדיק, הנבחר, הוא השופע והמשפיע — „אחיד בשמיא וארעא"[22] כמוהו ר׳ יעקב יוסף מפולנאה, „השליח" של החסידות. במידה שהוא מעלה את הצדיק לדרגת השלימות בה במידה הוא מוריד את ההמונים לדרגת גלמים משוללי חיות. „ההמון הוא אילני סרק"[23], „אנשי חומר ועם הארץ"[24], הירידה אל ההמון יש בה משום סכנה"[25], „ההמונים האלה, שהם מתדבקים עם צדיקים, שהם הצורה והגשמה לחומר יש חיות לגוף זה ע״י הנשמה, מה שאין

21. „שבחי הבעש״ט", ברדיצ׳ב, תקע״ה, ש. א. הורודצקי: שבחי הבעש״ט, ברלין תרפ״ד.
22. מגיד דבריו ליעקב. קוריץ תקמ״ד ותקנ״ז, דף יא, ועוד.
23. תולדות יעקב יוסף, בחוקותי.
24. שם וישלח; 25. שם ויקהל.

כן, שנפרד הגוף מן הנשמה ודאי יקרא מת. לפיכך נאמר: (ברכות: יח) רשעים בחייהם קרויים מתים[26].

בתוך החבורה הבעש"טנית ויורשי „המגיד", נשארו רק בודדים „מחזיקים בנושנות" שלא הפסיקו את הקשר החי עם ההמונים והצטיינו בסגולותיהם האינטואיטיביות והאינדיבידואליות, אלה היו: — הצדיק האגדי, ר' לייב שרה"ס, שהיה משוטט בירידים ובכפרים בין שדרות העם הפשוט, ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, הסניגור ההמוני; ר' אריה לייב משפאלה הידוע בכינויו — „דער שפאלער זיידע"; בן הכפר, המלמד והשמש, ר' פנחס מקוריץ. ובין אלה נמנה גם תלמידו — ר' רפאל מברשיד.

ג. רפאל מברשיד

מי היה ר' רפאל מברשיד? מה היה מוצאו, מה היתה משפחתו? אנשי ברשד לא דברו על כך. או שלא ידעו, או שלא רצו לדבר. לא ידועה גם שנת פטירתו: — תקע"ה (1815) [27], תקע"ו (1816) [28] או תקפ"ו (1826) לפי גירסת אנשי טאראטשא, העיר שבה נקבר[29]. בתולדות החסידות ידוע ר' רפאל כתלמידו של ר' פנחס מקוריץ. וממלא מקומו[30]. ר' פנחס מקוריץ היה אומר: — „אינני יכול להיות ערב בעד מישהו כלפי הקב"ה, בעד רפאל שלי הנני ערב ערבות מלאה שלא יתעה מדרכו הישרה" [31] ר' פינחס מקוריץ — בעל תורה ובעל מדות, נמנה בין ענקי החסידות, חברו וידידו של הבעש"ט [32] וכמוהו „לא למד את החסידות משום איש" [33]

26. תולדות יעקב יוסף, הקדמה. וכן בארבעה מקומות בפנים הספר — בראשית, יתרו, כי תשא, כי תבא.
27. הרב יוסף לוי לוינשטוק אב"ד ווארשא: דור ודור ודורשיו. ווארשה, תר"מ.
28. בנימין מינץ ספר ההסתלקות, תל־אביב תר"ץ; 29. לפי ספר זכרון לעיר טאראטשא, ניו יורק 1936.
30. אברהם פרדקין. אברהם בער גאטלאבער און זיין עפאכע. ווילנא, 1925.
31. מדרש פנחס, ווארשא, תרל"ג.
32. ש. א. הורודצקי. החסידים והחסידות, ברלין, תרפ"ג.
33. שם.

רק מתוך הכרה נפשית. „אין לך אדם — אומר ר' פנחס — שנשמתו איננה מלמדת אותו בכל שעה ובכל רגע"[34].

וכר' פנחס כן תלמידו ר' רפאל. „אותי — היה אומר — מלמדת הנשמה שבי"[35].

ממקור זה נובעת תורתו החסידית — ממקור הנשמה. „לא ברעש ה' — היה אומר בשם רבו — לא בהתלהבות חיצונית, אלא בדביקות פנימית, נפשית, ע"י מידות מוסריות נעלות"[36] ולא רק בגבהי שחקים ובעולם הרוח, גם במקום שהרוח איננה וישנה רק מציאות אפורה ואכזרית. עקרון זה הונח ביסוד החסידות שלו, הידועה בתולדות החסידות — „החסידות הברשדאית". סגולה מיוחדת לה — הבטחון, כהארה נפשית בחסד עליון, שאיננו מותנה בתנאי חומר ורוח. „כשבאה צרה על בן אדם — אומר ר' רפאל — יבטח בחסד עליון בל ימוט, לא יעשה שום דבר ושום רפואה, רק לבטוח, ואפילו לא להתפלל להקב"ה על זה ולא לטהר את עצמו במקוואות ובטבילות ולא לעשות שום הכנות, ועוד דברים שאינם בגדר רגיל, רק לבטוח"[37] זוהי אולי הסיבה שחסידי ברשד אינם מרבים בטבילות כפי המקובל מזמן הבעש"ט, שע"י טבילה זכה להארה עליונה[38] „וכשאני בא למקווה — היה אומר הבעש"ט — אני מאמץ את עיני ורואה כל העולמות"[39].

ר' רפאל רואה את יסוד החסידות בטיהור הנפש, בהזדככותה ע"י מידות טובות תוך התרחקות ממידות רעות, אשר הגרועות שבהן הן — שקר, גאווה, כעס, יהירות. „שקר — היה אומר בשם רבו — חמור מעריות". „יהרג ואל יעבור, אפילו שנוטלים את נפשך אל תוציא דבר שקר מפיך"[40]. ר' רפאל — מספרים החסידים — היה מפרש את הפסוק „מדבר שקר תרחק" (שמות כ"ג, ז') תתרחק מדיבורים כדי שתתרחק משקר, כי

34. מדרש פנחס.
35. כתב יד לר' רפאל מברשיד.
36. מדרש פנחס, נר ישראל. להמגיד ר' ישראל מקוז'ניץ. פירוש לקוטי רב האי גאון עם הוספת ליקוטים לר' פנחס מקוריץ זיטומיר, תק"ץ.
37. כתב יד לר' רפאל מברשיד.
38. צוואת הריבש, תקנ"ג. כתר שם טוב, לבוב תרכ"ה, ליקוטים יקרים, לבוב, תרכ"ה.
39. שבחי בעש"ט, ברדיצ'ב, תקמ"ט; כתבי לר' רפאל מברשיד;

הדיבור בעלמא מביא לידי שקר. חסידי ברשד היו ממעטי דיבור ושתקנים.

ובדומה לכך — מידת הענווה. „אדם שיש בו אף שמץ מגיאות, אפילו שיהא צדיק וישר איננו בעל ערך השלימות"[41] „אדם שהוא בדרגת אין — היה אומר בשם רבו — השכינה שורה עליו[42] „האיש שמקבל את הכבוד הוא בעל ערך פחות מזה שמחלק לו, כיוון שהוא בבחינת מקבל ומקבל תמיד פחות מ„נותן" ואיך אפשר להתגאות בזה[43]. אפילו כלפי הקב"ה אין אדם צריך להתגאות ולהתאמץ ע"י כוונות והשגות עליונות. רק לעבוד את ה' בעניוות ובחמימות ואם הוא ראוי להשגה עליונה ממילא תבא"[44]. מעשה באחד — היה מספר — שהתפלל להשיג רוח הקודש וכיוון שתפילה עושה מחצה השיג רוח בלי קדושה[45].

מתוך מסכת אגדות וסיפורי עם מצטיירת פעולתו באספקלריית התקופה: תקופת דם ואש, חורבן והרס. התנוונות מוסרית ודתית, שמד והתנצרות. כאיש ההמון רחוקה ממנו מידת הדין ואין לבו עם בעלי המוסר. האם אפשר למצות את הדין ולהטיף מוסר בתקופה זו? העם זקוק לרחמים וגם החסידות זקוקה לבעלי רחמים. ר' רפאל ידע את הסוד הזה — סוד הרחמים והאהבה. בין כל המידות שאישיותו היתה משופעת בהן הבהיקה זו בזוהר מיוחד, ונימי נשמתו, כאילו נשתזרו באופן אורגני בתוך מידה זו. הוא ידע לחדור לנשמות התועים ולגלות בהן את הנימה היהודית הגנוזה מתחת לשכבת המציאות, תוך אמונה, שענפי עץ שנכמשו עלולים להתלבלב מחדש, כל עוד הם יונקים משרשם, מה שאין כן אלה, שכבר נעקרו ונבלו.

הוא היה נוהג — כך מספרת אגדה חסידית — לבוא לכל אלה שעמדו על מפתן השמד ולבקשם שיקראו בכל יום, בעל פה, מתוך זכרון — „שמע ישראל[46]. עתים היה משנן לפניהם את הפסוק והם עונים אחריו מלה במלה. עתים היה מתפלל אתם ביחד „התפילה כוללת את כל ישראל אפילו את הרשעים[47].

41. שם; 42. שם; 43. פאר לישרים, ירושלים, תרפ"א.
44. כתב יד לר' רפאל מברשיד; 45. שם.
46. פאר לישרים.
47. כת"י לר' רפאל מברשיד.

מעשה שנזדמן ר׳ רפאל לשבות בבלטה אצל ר׳ זאב. היה שם אחד מאלה שבא לבקש „תקון נשמה״ — דחפו ר׳ זאב בשתי ידיו, ותוך כדי כך התריע כלפי עצמו: — „לו שמע זאת ר׳ רפאל היה מלא רוגז עלי. אף אחד מאתנו לא יכול לדבר עם הפושעים כמוהו ולהחזירם לדרגת כשרים״ [48].

כשאשתו היתה מצערת את השמש — מציינת אגדה חסידית — היה ר׳ רפאל מתרעם — „איך אפשר לצער יהודי, איך אפשר לגרום לו יסורים? כל יהודי יקר, יקר, יקר, יקר״ [49].

בנסיעותיו הרבות בין אנשי כפרים ועיירות, בירידים ובשווקים היה מעודד ומנחם, נוטע אמונה ובטחון. המון העם, בורים ופשוטים, בחמילות ובאבנטים בעלי צבעים כדרך האכרים, במגפיים ובמצנפות כבשים, היה מדבר בלשונם, מעוררם לתפילה ולמידות טובות. „קרוב ה׳ לכל קוראיו׳ — היה אומר — כל יהודי יכול למצוא את דרכו להשי״ת ע״י תפילה״. „תפילה והקב״ה אחד״ [50].

„כל יהודי יכול להתקרב ולהתפלל עם הקב״ה כשהוא מתפלל בהשכמה״ [51] „האיש הישראלי שמתפלל כולל כל התורה, גם חמורו ובהמתו מזוככים ע״י התפילה וכשתגיע הארה לאדם, תגיע גם לבהמתו״ [52].

חסידים ואנשי מעשה היו מתנפלים עליו: — היתכן? צמצום ההשגה של יהודי המעביר את ההמון על דעתו ועל דעת קונו... בור... עם הארץ... היו מגנים אותו והוא היה מפייס את המגנה. היה מבקש רחמים על פירוד הלבבות, על השנאה והקנאה שנתרבו בקרב עם ישראל.

פעם אחת — מספרת האגדה — שבת בסאווראן (30־25 קילומטר מברשד), והיה שם אורח, חסיד ומגיד, וכל ליל השבת היה מחרף אותו, מבזהו בכינויים „בור ועם הארץ״, וככל שר׳ רפאל היה מפייסו בדברי כיבושין היה הלה מוסיף לחרפו ולגדפו והיה

48. כתב יד מדרש פנחס.
49. שם.
50. שם.
51. כתב יד לר׳ רפאל מברשיד.
52. נר לישראל להמגיד ר׳ ישראל מקוזניץ בהוספת ליקוטים לר׳ פנחס מקוריץ, עמ׳ כ״ב זיטומיר תר״ו.

ר׳ רפאל מצטער על פירוד הלבבות והתפלל להשי״ת שיטהר אותו מעבירה זו [53].

מתוך אהבתו להמון הפשוט היה מזדהה אתו בהתנהגותו, באורח חייו ובמלבושיו. ר׳ רפאל היה נוהג — מספרת אגדה חסידית — ללכת בעצמו לשוחט עם העופות. קונה הכל בשוק כדרך ההמונים [54].

„כמה שנים" — ממשיכה האגדה — „היה נוהג שפלות במלבושיו לא היה לו „איבערגעצויגענעם טוליפ" (פרווה) ולא פאטשיילע" (מטפחת) לקנח את האף" [55].

מעולם לא ישב על ספסלים קדמיים בבית המדרש, שהיה ידוע בשם בית המדרש הישן או בית מדרש של ר׳ רפאל), מקומו היה מאחורי התנור, על יד הדלת, מקום מושבם של יהודים פשוטים ודלת העם. „פעם אחת" — מספרת האגדה — „היה צורך לעזור לחזן בימים הנוראים ולעמוד על יד „השפיגל באנק" (ספסל הראווה) והיו לו מזה יסורים גדולים [56]. תפילת שמונה־עשרה השתדל לגמור ביחד עם כולם שלא יחכו לו. „כשמחכים לי — היה אומר — כאילו חותכים את בשרי לגזרים" [57].

בדומה לזה — רהיטיו וכלי ביתו — פשוטים כמו אצל ההמונים — כלי חרס, כפות עץ, קיסם עץ למאור או פתיל בתוך קערת חרס עם שמן [58]. ידועה בין החסידים האגדה על דבר פמוט נחושת מוכסף, שהביא לו אחד מחסידיו האמידים במתנה. כשראה אותו ר׳ רפאל שאל: „מנין הגאווה הזאת?".

„רבי" — ענה החסיד — „הפמוט הוא מנחושת אלא שהוא מוכסף".

„אם כך — ענה ר׳ רפאל ברוגז — „יש בו משקר וגאווה כאחד [59]".

החסיד היה מוכרח לקחת את המתנה בחזרה.

פעם אחת נזדמן לו לר׳ רפאל לבקר אצל ר׳ ישראלצ׳י מרוזין. הילדים שהיו עדיין קטנים נשאו „שלייקעס" (כתפיות המחזיקות

53. פאר לישרים״, ; 54. „מדרש פנחס" כתב יד לר׳ רפאל מברשיד.
55. שם; 56. שם; 57. „מדרש פנחס".
58. הרב י. ל. הכהן פישמן, שרי המאה, חלק ג,׳; 59. בית ישראל

את המכנסים). תמה ר' רפאל ושאל: „למה? יש בזאת משום יהירות ומשום מותרות" [59]. בכגון זה מספר אברהם־בר גוטלובר בזכרונותיו, שר' רפאל סבל ממחלת שגרון והיה צורך להשתמש במקל בשעת הליכה. אולם לא השתמש בו מחשש של יהירות [60].

„גיאות" — היה מסביר ר' רפאל — „לבושו של הקב"ה. ככתוב: „ה' מלך גיאות לבש" ומי שיש לו גיאות נוטל, כביכול, ממלבושו של הקב"ה ופוגע באין סוף. גיאות אין לה סוף, כמו כעס, שהוא אחד מיסודי הטומאה. כעס מטמא מלגו ומלבר ופוגע בהנשמה" [61].

רגעים קשים בחייו הגיעוהו עם המפנה בחסידות על ידי נכדי הבעש"ט, ר' ברוך ממז'יבוז' ור' נחמן מברצלב. מפנה זה המצוין בתולדות החסידות כתקופת ה„צדיקיות", שבחסידות אגב העמדת פולחן הצדיק במרכז, והתנשאות מעל ההמון, רחבות, עשירות, והתהדרות שהגיעה עד כדי העסקת ליצן־בית ע"י ר' ברוך ממז'יבוז', דוגמת „ההאפנאררן" אצל האצילים; כעס ועצבות בעבודת אלוהים ובחיי חולין [62]. ור' נחמן מברצלב, נין הבעש"ט מצד בתו, אוצר מלא חקירה ובעל נפש פיוטית עמוקה, לכאורה, אמנם צנוע יותר בהתנהגותו, אולם אשר לצדיק הרי הוא מעלהו לבחינת משיח [63], ומדמה אותו לבוראו [64].

„הצדיקים — אומר ר' ברוך — הם קדושי עליון. מנהיגים את עצמם כדרך בני אדם, אוכלים ושותים, מתענגים ומתפללים מעט, אופן דבוריהם בעסקי עולם — ובמידות אלה עובדים את ה'. אבל בן אדם פשוט, צריך לתקן את מעשיו ואם ירצה לעבוד את ה' באופן זה ידחה אותו היצר הרע" [65].

ר' נחמן מברצלב מרחיק לכת עוד יותר: — „לא ההמון הוא העיקר, לא הרבים אלא ה„אחד", ככתוב: „אחד היה אברהם" (יחזקאל ל"ג, כ"ד). מי שרוצה לעבוד את הבורא, צריך להיות אחד כמו אברהם אבינו" [66]. עתים היה מגיע לידי יהירות

מאת הרב. ר' מרדכי פרידמן, הוסיאטין, תרע"ב; 60. א. פרדקין: אברהם בער גאטלאבער און זיין עפאכע, ווילנא 1925.
61. „פאר לישרים", ירושלים, תרפ"א; 62. „דברי דור", ליקוטים מהרב הצדיק ר' דוד מהוסיאטין, הוסיאטין תרע"ג.
63. ליקוטי מהר"ן, אוסטרה, תקע"; 64. שיחות מהר"ן.
65. בוצינא דנהורא, פיטרוקוב, תרמ"ט; 66. ליקוטי חנינא, הקדמה.

מופרזת: „אני פעלתי אצל הקב"ה שהגואל צדק יהיה מיוצאי חלצי" [67].

ועם זה — המחלוקת ופירוד הלבבות, שר' נחמן מברצלב רואה בהם מפולחן הקדושה, מעין כוח מכריע ומכון. „האדם עץ השדה" (דברים כ', יט') — מסביר ר' נחמן — כמו מים מרימים עץ השדה, כך המחלוקת מרימה את האדם. מים פירושם — מחלוקת, כדכתיב: „סבוני כמים כל היום הקיפו עלי (תהלים פ"ח)" [68].

אברהם־בר גוטלובר מספר בזכרונותיו, שמפעם לפעם היתה תוקפתו מעין חולשה כשנתקל בתורתם של „הנכדים". נדמה לו שאין ביכולתו להשיג את עומקה של החסידות והקבלה [69]. תורת רבו היתה מעודדת אותו ומחזקתו. כמו כן מספרים חסידי ברשד, שנתפס למרה שחורה בסוף ימיו.

אגדות חסידיות, מספרות על שינויים שחלו באורח חייו באותו זמן, גם בתלבושתו והתנהגותו כדרך תלמידי חכמים, אולם שינויים אלה לא נגעו בתורתו ושיטתו. הרגשות שבלב אינם ניתנים לשינויים. אדרבה: בהמשכת תורתו על פשטות ועניות, הובלטה מעין התנגדות בעקיפין כלפי יהירות ורחבות. בניגוד ל„האחד" וה„יחיד" הוא מטיף ל„כללות ישראל", לאהבת ישראל ותפילה שבלב בעד כלל ישראל נגד מחלוקת ופירוד. בשורה של תורות ומימרות הוא מבליט את שיטתו: „התפילה צריכה להיות כוללת ומתוך הלב וכל תפילה שאיננה בשם כלל ישראל אינה תפילה" [70]. „כשאדם רואה שחברו שונאו צריך הוא לאהבו והטעם — כללות ישראל, שהיא מרכבתו של הקב"ה וכשבני ישראל חיים באחדות ובאהבה, השכינה שורה עליהם, וכשיש ח"ו איזה פירוד ביניהם, נעשית פירצה ומקום פנוי, וז"ל: (וזה לשונו — הכוונה, כנראה, לרבו ר' פנחס) „עס ווערט בלויז" (נעשה חלל ריק) ונופלת הקדושה בקליפה, וואס איז אַ מורא (שזה נורא)" [71].

עתים, בעידנא דריתחא מצד חסידיו נגד נכדי הבעש"ט, היה ר' רפאל משתיקם. התנהגותם של נכדי הבעש"ט היתה אצלו בגדר תעלומה שאסור להרהר אחריה וכל שכן לטעון נגדה, או לפגוע בה. „פעם אחת — מספרת אגדה חסידית — ניסה אחד ממקורביו

67. ליקוטי מהר"ן; 68. אברהם בר גוטלובר: זכרונות ימי נעורי — הבוקר אור, 1881; 70. כת"י לר' רפאל מברשיד.
71. „מדרש פינחס".

לדבר בנוכחותו על „הבראצלאוועָר" התרעם ר' רפאל והשתיקו"[72].
בדרך כלל, היה מזהיר את חסידיו לדבר בלשון רכה ובנחת וברוח של לימוד זכות[73]. מעין רמז צנוע כלפי חופש הדיבור של ר' ברוך ממזיבוז' ביחס לצדיקי הדור, ואפילו ביחס לבן אחותו, ר' נחמן מברצלב[74].

שיטתו ההמונית הקיפה גם עניני דת ודין: העיקר — שלא להכביד על ההמון במעמסות חומרות ודינים. „חומרות מביאות לידי קלות ראש ופריקת עול. כובד הדינים ממשיכים חובת גלות, והחומרות הן מסיטרא דדינא[75] „בדור זה צריכים לגשת לכל אחד מסט'רא דרחמי"[76]. החומרות מפחידות את היהודי הפשוט ואינן בגדר של קיום. לדוגמא הביא את ה„באר היטב" בשם „תולעת יעקב" על המאמר — „ההולך ד' אמות בלי נטילת ידים חייב מיתה"[77]. כלום יש מישהו מהיהודים הפשוטים שלא יתחייב מיתה?

גישתו של ר' רפאל בסוף ימיו נשתנתה גם בשטחים אחרים. דרשותיו ושיחותיו מתובלות לרוב בפסקי דינים ומאמרי חז"ל, בדרך הצדיקים, לפי דרכו ושיטתו. „כשאני צריך להוכיח לאדם — היה אומר בשם רבו — אני מסביר לו לפי השגתו בדברי חכמה, בכדי לעורר את הנשמה שבו, ככתוב — 'והחכמה תחיה את בעליה'. חכמה היא בבחינת נשמה. לפעמים על ידי מילתא דבדיחותא, משל ומעשיה, ודברי חז"ל — לפי השגתו של אדם. לא כמו האנשים בדורנו שאומרים תוכחת מוסר לאדם שיחזור בתשובה והאדם ר"ל (רחמנא ליצלן) איננו יכול לעזור לעצמו ולחזור בתשובה"[78].

אחרי פטירתו של ר' פינחס מקוריץ, התאחדו חסידי קוריץ וברשד בשם „חסידי ברשיד"[79]. חוג פעולתו מתרחב, ר' רפאל נתפרסם בענוותו ובמידותיו המוסריות מחוץ לתחומו הקבוע. אברהם בר גוטלובר מספר בזכרונותיו, שפעם אחת נזדמן לדובוסרי (על גבול בסרביה וחרסון) מורדף על ידי השלטונות וחסידי ברשיד הושיטו לו עזרה, כשנודע להם שר' רפאל היה מתאכסן אצל אביו בקונסטנטין ישן[80].

72. שם; 73. שם; 74. „ימי מהר"ן, עמ' ג'.
75. כת"י לר' רפאל מברשיד; 76. „מדרש פינחס"; „פאר לישרים".
77. כת"י לר' רפאל; 78. כת"י; 79. אברהם כהנא, אנתולוגיה של החסידות, ווארשה 1925.
80. אברהם בר גוטלובר, זכרונות ימי נעור. הבוקר אור 1881.

ספרים לא כתב ר' רפאל. תורותיו ואמרותיו התהלכו בין חסידיו בעל־פה ונרשמו לאחר מותו. מהם: „מדרש פינחס", „בתוספת דברים נוראים ויקרי ערך מהצדיק הק' ר' רפאל מברשיד" (תרל"ג), „כתב יד לר' רפאל מברשיד", העובר מדור לדור בירושה בין חסידי קוריץ וברשיד, שיש בו מתורת רבו ר' פינחס ומתורותיו ומאמריו הוא[81]. את שם רבו היה מזכיר בדחילו ורחימו, עתים לא במפורש כנהוג לגבי עניני קדושה: „הוא זצוק"ל זי"ע", „שמעתי מפי מורי הקדוש זצוק"ל", „הוא אומר" ו„זה לשונו". לחסידי ברשד היו נוסחאות תפילה ומנהגי בית־כנסת מיוחדים בקבלה מר' רפאל: — היו דוגלים בפיוטי הקליר בתפילות ימים נוראים, שלפי דעתו של ר' רפאל — „רצה הקליר לעשות תשבחות להקב"ה[82]. אינם מקפידים בעניני טבילה ומקווה. מתפללים בלחש ובשקט, מלה במלה, מתוך דביקות נפשית, ללא התלהבות והתאמצות. בתפילת שמונה־עשרה אינם אומרים „וכל המינים ברגע", אלא — „כרגע", ולא „בבית סופריהם" אלא — „ועל פליטת סופריהם". גירסת „בבית סופרים" — מסביר ר' רפאל — „נמשכת מכת ש"צ ימ"ש שהוסיף תיבת בבית לבדות גימטריא של שקר בצירופיהם לענין ב' שמות טומאה הנ"ל"[83]. בחול אינם אומרים — „יגדל". פעם אחת — מספרת אגדה חסידית — שמע שר' ליב מברלבקה, שהתפלל לפני העמוד בחול אמר „יגדל", שלח אליו לומר[84]. בליל שבת אינם אומרים „כגוונא" ומתחילים מ„רזא". לעומת זאת אומרים תפילת „ושמרו" בהטעמה ובדביקות. החסידים מספרים בשם ר' רפאל, כשהיהודים אומרים „ושמרו" בליל שבת בדביקות נעשה רעש בעולמות עליונים[85]. חסידי ברשד

81. בהזדמנות זו הנני להביע את תודתי העמוקה לה' שפירא, ת"א, רח' מנדלי, מנכדי ר' פינחס מקוריץ, שהמציא לי באדיבותו את הכת"י לר' רפאל מברשיד, שהשתמשתי בו לעבודתו זו.

82. כת"י לר 'רפאל; 83. כת"י לר' רפאל מברשיד („בבית סופריהם"), בגימטריא — שבתאי צבי); 84. כת"י; 85. לפי גירסא חסידיד אחרת, המדבר בר' לוי יצחק מברדיצ'ב בקשר עם הזהרת „בעל התניא" שלא לומר „ושמרו" בליל שבת. נזדמן פעם ר' לוי יצחק עם בעל התניא ושאלו: היתכן? איך כבודו איננו גורס לומר „ושמרו" בליל שבת? הרי מקובל, שהיהודים אומרים „ושמרו" בליל שבת נעשה בכך? — ענהו בעל התניא — אם יהודי לא יהיה ב„יריד" אחד?

היו מקפידים בעניני ציצית וטליתות ו„דקדוקי מצוות הממתיקים עניני מצוות ציצית".

לפי סיפורי החסידים, „היה ר' רפאל בעצמו ממציא ציציות כשרים (כשרות) לעולם, שיהיו מנופץ (שתהיינה מנופצות) לשמה מה שקורין 'ציגייערין' (צמר דק) ולומר בפה מלא לשם מצוות ציצית ושתהיינה ארוכות י"ב אגודלין והשמש ארוך, לעשות בו הכריכין וכן בעניני טליתות"[86].

אגדה חסידית היתה נפוצה בברשד והסביבה, שניגוני תפילות ראש השנה ויום הכיפורים, המקובלים ברוב התפוצות בעצבותם הלבבית ובלחן המסתורי שלהם, חוברו על ידי ר' רפאל. ר' פינחס רבו נתגלה אליו בחלום אחרי מותו ולמדוהו אותם. הם נקראים עד היום „נוסח ברשד" („בערשאדער נוסח").

ד. פטירתו

בתולדות החסידות נתיחד לר' רפאל מקום מבודד משל עצמו. מסתופף הוא בצל רבו בלבד. האגדה לא פינקה אותו בסיפורי נפלאות ומופתים. האגדה החסידית יודעת לספר על אנשי שם, יורשי אבות, עטורי חסד אבותיהם. ורק מעט היא יודעת לספר על אלה, שאינם טבועים בגושפנקא של יחסנות, נזירי החיים, תמימים ופשוטים, שהתרוממו למדרגה נעלה בזכות חובת־הלבבות שבהם בלבד.

דומה לו בתולדות החסידות ר' צבי הירש מרימנוב, במוסריותו ובקו הישר, התמים והפשוט שלו; טיפוס מקורי בחסידות הגליצאית, תלמידו של ר' מנדלי מרימנוב. שניהם, ר' רפאל ור' צבי הירש היו מאנשי העם, משדרות ההמון הפשוט. ר' צבי הירש — שוליא דחייטא, משרת, מסיק התנורים אצל ר' מנדלי, שמש ושליח. על ר' רפאל קיימות גירסאות שונות: מלמד דרדקי, שמש. יש אומרים — קברן. בכל אופן, אינו עטור יחוס־אבות.

אגדה חסידית מספרת, שר' פינחס מקוריץ היה אומר: „הקב"ה יחזיק לי טובה שנתתי לו רפאליק כזה", כשם שהבעש"ט היה אומר ביחס לתלמידו ר' יעקב יוסף מפולנאה: „הקב"ה יחזיק לי טובה בעד

86. כת"י לר' רפאל מברשיד.

יוסלה כזה" [87]. בדומה לכך, היה ר' מנדלי מרימנוב אומר: „באתי לעולם הזה רק בשביל המשרת שלי, צבי הירש, כמו שהאר"י ז"ל לא בא לעולם רק למען תלמידו ר' חיים ויטאל" [88].

ר' צבי הירש לא העלים את מוצאו ההמוני, לא הסתייג ממנו ולא התבייש בו. אגדה חסידית מספרת: בשעה שהתחתן ר' ישראל'צי מרוזין עם ר' צבי־הירש מרימנוב, סיפר ר' ישראל'צי לפני התנאים לפי הנוהג המקובל אצלו — על דבר יחוסו ויחוס אבותיו — ר' שלום מפוהרביץ, ר' אברהם מלאך, עד המגיד ועד הבעש"ט. כשהגיע תורו של המחותן ר' צבי הירש, קם ואמר: הייתי שוליא אצל חייט... עבדתי חמש שנים... הייתי פועל צדק... לא נהניתי מדבר האסור... קם הרבי מרוזין ואמר: „די, יש לכתוב את התנאים" [89].

אגדות כאלה התהלכו גם ביחס לר' רפאל מברשד. אברהם־בר גוטלובר מספר בזכרונותיו: הוא לא בא בטרוניא כשהשפילו אותו בכינוי „בור ועם הארץ", כשהצביעו עליו ברחוב על תלבושתו הפשוטה והכפרית, והיה סולח בסליחה גמורה בעד העלבונות [90]. „פעם אחת" — מספרת האגדה — „שכח לספור ספירה והוכרח לספור כבר בלי ברכה, וכשהרחיקו אותו מ„העמוד" בשעת ספירת העומר, היה מחשיב את ההשפלה הזאת לזכות גדולה" [91].

ר' רפאל היה אומר: „איך אפשר להגיע לידי שפלות כמו הירשל וואסערפירער (מוביל מים) שעה שנכנס לביתו של בעל בית". „רבונו של עולם" — היה מתפלל — „הביאני לידי מדרגה כזו" [92].

שניהם לא רדפו אחר כבוד, אחרי איצטלא של תלמידי חכמים, אם כי שניהם היו בעלי תורה. ר' צבי הירש היה אומר, „שמביע מה שהושרה עליו ולפעמים הוא שוכח את תורתו" [93]. ר' רפאל לא היה מזכיר את תורתו רק „מה שנשמתו מלמדת אותו" [94].

87. כת"י לר' רפאל מברשיד: „מדרש פינחס"; 88. הרב יראשל קמלהב „מבשר טוב", רישא תרצ"א; 89. הרב ישראל קמלהב „מבשר טוב", רישא תרצ"א; מ. בובר, „אור הגנוז", ירושלים תרצ"ז.
90. א. פרדקין, אברהם בער — גאטלאבער און זיין עפאכע, ווילנא 1925.
91. כת"י לר' רפאל מברשיד: „מדרש פינחס"; 92. כת"י לר' רפאל מברשיד.
93. מ. בובר, „אור הגנוז", ירושלים תרצ"ז; 94. „מדרש פינחס.

בשעת פטירתו של ר׳ מנדלי רבו — מספרים החסידים — התאספו המקורבים סביב למיטתו והחליטו להושיב את ר׳ צבי הירש כממלא מקומו, אחרי שבנו, נתן, לא רצה לרשת מקום אביו. שמע זאת ר׳ הירש וברח[95]. ר׳ רפאל מברשיד לא הסכים לשבת לאחר פטירת רבו על כסאו ונשאר בנדידתו כל ימיו[96].

האגדה החסידית, שלא פינקה אותו בחייו, לא יכלה להתעלם ממנו במותו, וענדה לו מות ישרים על מזבח האמת — הנקודה החשובה בחייו עד למסירת נפש. על רקע זה נתרקמה אגדה זו[97].

„פעם אחת חטא איש אחד נגד חוקי המדינה באופן שנתחייב בראשו למלכות אך אם שני צדיקי הדור, ר׳ משה צבי מסאווראן והרה״ק ר׳ רפאל מברשיד ישבעו שהיהודי הזה לא חטא ולא אשם בדבר הסחורה, יפטרוהו לשלום. הצדיק ר׳ משה צבי מסאווראן, בראותו כי רעה נגד פני הנאשם ובחייו תלויים חיי אשתו וילדיו, פסק, שפיקוח נפש דוחה הכל, והורה היתר לעצמו לקבל עליו את השבועה. ואם גם יהיה איזה חשש איסור בדבר. גמר ר׳ משה צבי בלבו, מוטב לו שיאבד בגיהנום ובלבד שיציל כמה נפשות מישראל ממיתה. אבל הרב הק׳ ר׳ רפאל, שאחז בדרכו של רבו הקדוש ר׳ פנחס מקוריץ, שהעמיד את כל החסידות על יסוד הזדככות המידות וכל המידות תלויות במידת האמת ושברח גם מצלו של שקר, לא יכול לקבל על עצמו את השבועה ואמר: — מוטב שיאבדו נפשות מישראל ולא תיעקר אות אחת מהאמת.

אשת הנאשם וילדיו לא נתנו דמי לו ויפצרו בר׳ רפאל ויבכו בביתו ימים רבים, השכם והערב, שיורה היתר לעצמו. והוא, הרחמן, שלא השיב מעודו פני איש ריקם והיה מוכן להפקיר עצמו, נפשו ומאודו בשביל דמעה אחת מישראל, הקשיח הפעם את לבו ולא שמע אליהם. אבל הם לא עזבוהו ובהגיע יום האחרון למועד השבועה, בכו ולא זזו מדירתו. לילה ור׳ רפאל יושב בחדר סגור ומסוגר: מחר יום הדין של היהודי, בעל אשה ובנים, ובידו להציל נפש יהודי, אשתו וילדיו. אמנם, פיקוח נפש דוחה הכל וכל המקיים נפש אחת מישראל וכו׳, וראיה לדבר, הרי אותו צדיק ר׳ משה צבי מסאווראן, הולך להשבע ובודאי יעשה כתורה ובכן גם עליו

95. הרב ישראל במוהר „מבשר טוב״, רישא, תרצ״א; דור דעה, בילגורי, תרצ״ג, מאת הרב יקותיאל קמלהר; 96. כת״י לר׳ רפאל מברשיד.

97. אגדה זו ושלאחריה הבאתי בסגנון המקורי ללא שינויים.

להכין את עצמו לשבועה. אולם, איך יעשה את הנבלה הזאת? האם הוא ישבע לשקר ויאמר את ההיפך מהאמת? כמה עמל בחייו לנקות את נפשו. מעולם לא אמר על הן — הן ועל לאו — לאו, מפחד פן יתבדה. מימיו לא אמר שמעתי, ראיתי, גם על אשר שמע וראה. מימיו לא לבש בגדים צבועים, דמחזי כשיקרא, כי השקר הוא אבי הטומאה ומקור הפשע, והאמת מקור הקודש ויסוד העולם. הכל מצטמצם אצלו בנקודת האמת — חותמו של הקב"ה — יסוד היסודות ועיקר העיקרים, ועתה יחלל את הכל. לא! לא יעשה את התועבה הזאת... אבל... הרי דמו של היהודי יהיה נדרש ממנו... והאשה וילדיה...

הוא נתן קולו בבכי:

— רבונו של עולם! אתה בחרתנו מכל העמים ותתן לנו את תורתך הקדושה, ובתורתך כתוב לאמור: לא תשקרו! ואתה יודע איך ברחתי מהשקר ומסרתי את רוחי ונשמתי לאמת. ועתה, כאשר זקנתי ורוב שנותי עברו עלי, הבאת אותי לידי נסיון. קח את נפשי ממני...

התמוגג בדמעות עד אשר יצאה נשמתו.

בבוקר הודה הנאשם על חטאו. התלמידים מהרו לבוא לחדרו של רבם והוא מוטל מת ונשמתו בגנזי מרומים" [98].

גירסא אחרת:

„סמוך לברשד חי מסור אחד שהיה גורם צרות לבני ישראל עד שקם עליו אחד והרגו בחמתו וקברו בסתר. אשת ההרוג, ברצותה להתנקם בצבור היהודי, עשתה עצמה כמבקשת היתר עגונה ור' רפאל מברשיד ור' משה צבי מסאווראן נתנו לה את ההיתר כתוב וחתום כהלכה. הלכה האשה והמציאה היתר זה לערכאות והוכיחה, שהיהודים יודעים על דבר הריגת בעלה ע"י ההיתר הזה ומתוך זה נשקפה סכנה גדולה לכל יהודי הסביבה. רק אחרי השתדלויות רבות הוציאו פסק דין, שאם שני הצדיקים ישבעו, יבטלו את המשפט. ר' משה צבי מסאווראן הסכים, אולם ר' רפאל מברשיד, כששמע את פסק הדין התחיל לבכות ולבסוף הודיע שיש לו עצה. ברח לטראטש, קרא לחברה קדישא, הטיל את עצמו על הקרקע ואמר: רבונו של עולם! אני שמעודי לא יצא מפי דבר

98. הרב יקותיאל קמלהר, „דור דעה", בילוגור תרצ"ג; הרב י. ל. פישמן שרי המאה, חלק ג'.

שקר, האם לעת זקנה אשבע לשוא? היה לא תהיה. טוב לי המוות מחיים אלה. אלהי האמת, קח את נפשי ממני!

שמע אלהים את תפילתו והעלה את נשמתו למרומים" [99].

אברהם־בר גוטלובר בזכרונותיו על ר' רפאל מברשיד מציין את האגדה בדבר מותו ומוסיף: — אלה תולדות איש ישר וצדיק תמים שדבר אמת בשפתו ובלבו. אמנם, הוא לא היה מגדולי התורה בדורו כמו אחרים, אולם צדקתו וישרתו, מידותיו המוסריות הנעלות מנחילות לו כבוד ותהילה [100].

ח. ירושתו של ר' רפאל

המצב הסוציאלי־תרבותי בעידו של ר' רפאל לא נבדל, בעצם, מזה שביתר ערי פודוליה. כמו שם התבלטה גם כאן ירידה דתית מוסרית, בורות וסכלות. ברשד לקתה במדות אלה כפלים, מחמת ניתוקה הגיאוגרפי מערי פודוליה המרכזיות על רבניהן ופרנסיהן, אע"פ שגם בהן לא היה, כאמור, המצב משופר ביותר. הפרנסים דכאו את ההמונים בכוח שלטונם המסורתי, הנמשך עוד מתקופת פולין, שעם חלוקתה (1795) לא נפסק. אחרי הפרנסים הלכו הרבנים. ההמונים התמרדו ברבנים והתרחקו מהם ומתורתם, כשם שהאכרים התרחקו להבדיל, מהכמרים והנזירים שבהם ראו את מקור שפלותם ושעבודם. בפתגמים והלצות המוניות שנשתמרו עד היום בכפרי פודוליה מודגם היחס השלילי אליהם. כמוהם היו גם ההמונים היהודים. אגדות חסידיות מהתקופה ההיא בערך, מתארות את גירושו של ר' יעקב יוסף מפולנאה מהעיירות רשקוב וברצלב, שבהן שימש בכהונת רב [101], והוא לא היה היחיד שגורל זה עבר עליו. כן לא היה מעודד ביותר המצב התרבותי־דתי של חוגים יהודים ממעמדות הבינים יודעי ספר, חסידים ושוחרי מסורת. אלה התנשאו על ההמון. אין לנו ידיעות מפורטות על מצבה התרבותי של כל נקודת ישוב לפרטיה, מצב ההמונים ויחידים

99. בנימין מינץ, ספר ההסתלקות, תל־אביב, תר"ץ.
100. אברה בר גוטלובר, זכרונות ימי נעורי. הבוקר אור 1881. (מה שמביא מר דוד סמילנסקי בספרו „עם בני דורי" על המנוח מאיר דיזנגוף שהקדיש בסיפריו כמה מלים למדריכו הרוחני ר' רפאל מברשיד, מתיחס, כנראה, לאחר.
101. שבחי בעש"ט, ברדיצב, תקצ"ז.

ויחסיהם ההדדיים. הספרות הרבנית של התקופה ההיא מתארת את המצב בקוים כלליים שאפשר ללמוד מהם על הפרט:

„... הם, למשל, לא ידעו על דבר נטילת הידים לסעודה ויתר המצוות של טהרה, כגון — שבעה נקיים וכד'. כמו כן ע"ד איסור מצרכים שונים בפסח, כמו קטניות, פולים וכד'. ערים אחדות השתמשו באתרוג אחד, במקווה ובשו"ב אחד, ולא היה מהמחמירים ביותר. היו דואגים רק לדבר אחד עקרוני. שיהיה שמש בעירם, כעין שעיר המשתלח, שמקבל עליו כל העונשין וכל הצרות של העיר כולה. הם, למשל, פחדו מפני התוכחה והאמינו בכל נפשם, שמי שעולה לתורה בזמן קריאת התוכחה, איננו מוציא את שנתו. ומשום כך מוכרח היה השמש לעלות לתורה בשעת קריאתה, בעד כל ישראל. הוא צריך היה גם לקרוא אותה. ובזמן הקריאה היו הרבה אנשים פוקקים את אזניהם באצבעותיהם כדי שלא ישמעו את הקריאה.

רבים לא באו כלל לתפילות בשבתות אלה. בשבת של התוכחה היה כעין חורבן בעיר. היתה עבודה לקבץ מנין ולא היה גם בעל קורא בתורה מתוך יראה ופחד. השמש היה מוכרח להיות בעל הקורא גם כל השנה" [102].

עוד בעיה קשה עמדה בפני החוגים האלה — בעל תוקע לראש השנה. „היו מפחדים להביט על השופר ומכל שכן לנגוע בו. היו מאמינים, שהבעל־תוקע לא יוציא שנתו, ולכן לא היתה שום ברירה אלא להכניס את השמש גם בסכנה זו. הרי סוף סוף האיש הזה מסוכן בעבור התוכחה, יהא גם בעבור השופר. וכיוון שע"פ רוב לא היה ביניהם איש שירצה להיות שמש ולהכניס את עצמו בסכנות גדולות, חוץ מזקנים, עניים גדולים שלא היתה להם שום עצה למצא את פרנסתם, ובתור זקנים היו מבינים שימיהם ספורים, קבלו עליהם את המשרה הזאת להיות שמש בעיר. ומובן, שלא היו מאריכים ימים, לא מחמת התוכחה ולא מחמת השופר, אלא מחמת הזיקנה, חולשה ורעב, ובכן נפל פחד על העיר כולה, שהשמשים מתים רק מחמת התוכחה ומחמת השופר האיום" [103].

במצב תרבותי שפל לגמרי היה הישוב היהודי הכפרי. רבים היו היהודים בכפרי הסביבה — חוכרים, מוזגים, משרתים בחצרות

102. „תפארת מהריל", זיטומיר, דף י"ט.
103. „תפארת מהריל", זיטומיר, דף כ'.

הפריצים ובאחוזות שבאו במגע תמידי עם האיכרים והשליאכטה המתרברבת, הענייה, וביחד עם פרנסותיהם, ינקו מהרגלי הסביבה ונהפכו לעמי הארץ. הללו עיצבו שכבה טיפוסית של יהודי כפר, בשפתם, בהתנהגותם ובכל חזותם השליאכטית, מעין יהודים ולא יהודים, לגמרי לא כה„ישובניקים" הכפריים במחוזות ליטא ופולין בתקופה ההיא. היו שנטמעו לגמרי, כאמצעי קיום של הלשים אחוזי פחד תמידי, ומתוך רצון למצוא חן בעיני מפרנסיהם, הזדהו עמם בתלבושתם השליאכטית ובכל חזותם כמוהם — מגודלי שפם, נועלים מגפיים גבוהים, אפודים וכובעים בעלי נוצה או מצחיה נוצצת. במשך הזמן שכחו רבים מהם את מנהגי היהודים, אורח חייהם, שפת דבורם והתפילה, ומהם שנשארו בחיצוניותם היהודית, אולם ערומים מכל תרבות, הפקר לכל אמונה פסולה ומושגים תפלים של פולחן הגויים, נהרסו המחיצות ונתערבבו התחומים ונתפסו לפולחן של הסביבה.

פעולתו של ר' רפאל בשטח זה היתה רבה ומכאן הלכה והסתעפה לשטחים אחרים שהיו נתונים בתנאים דומים. על מפתן עולם שפל זה כאילו נשתזרו חוטי החסידות שלו בפשטות ההמונית ובמעשי החסד שלו. החסידות במהותה מורכבת מגילויי נפש אלה מתוך תפיסה אינדיבידואלית בהשפעת תנאי המקום, הזמן והסביבה. עתים, בהשפעת גורמי חוץ — הטבע והנוף, המתמזג ם בגוון קוסמי של טבע ומסתורין. האם לא השפיעו הרי הקרפטים נוראי ההוד על יוצר החסידות? האם לא השפיעה עליו פודוליה המשיחית? האם אין בתורתו החסידית משהו מהשפעת הסביבה של מחפשי אלוהים בתוך התנועות המשיחיות? ולעומתו — „בעל התניא" בחסידות ליטא, העניה במראות נוף וטבע והסביבה הלמדנית העיונית בהתעמקותיה ההגיוניות של חכמה, בינה ודעה. או הכיסופים הרגשיים הפיוטיים בחסידות של ר' נחמן מברצלב, חניך ביתו של הבעש"ט בחזיונות התגלות עילאית. או תמימות ופשטות בתורתו של המלמד מקוריץ ר' פינחס המושפעת מהסביבה הליטאית־וואלינית הפשטנית.

החסידות הבעש"טית — כהגדרת כותבי תולדית החסידות — הורידה את השמים ארצה, ע"י גילום הרזים העליונים בסמלים פשוטים. באה החסידות הוואלינית של „המז'ריצי" וקשרה אותה לתורה ועבודה. החסידות של ר' רפאל הכניסה את אלוהים ללבו של היהודי הפשוט ללא מתווכים וסמלים, רק ע"י עצמו, ע"י

הזדכות הנפש, בטחון ואמונה. זקני העיר היו מספרים, כי כשבא ר׳ רפאל ליהודי העומד על סף השמד, היה משדלו ומעוררו לתשיבה: אם בעל חוטא אתה, למה לך לקבל תשובה ע״י מתוך שהוא בעצמו חוטא ומחטיא. יותר טוב ויפה שתתוודה בפני עצמך בלב שלם ותקבל את התשובה מעצמך בסייעתא דשמיא. אם אינך יודע להתפלל — אמור „שמע ישראל״ בכוונה ובלב טהור, ובעצמו היה משנן לפניו תפילת „שמע ישראל ה׳ אלהינו ה׳ אחד״. בחסידות של ר׳ רפאל מצאה לה מקום האישיות התועה והדוויה, מתוך סגולת הפשטנות שבה, המפיגה את הצער בדרך של אמונה ובטחון.

תקופה „החסידות הברשדאית״ מתחילה עם ר׳ רפאל, אם כי קדמה לה החסידות הבעש״טית שלפי אגדה חסידית ביקר פעם יוצרה בעיר. כך נתפרסם ר׳ פינחס תלמידו וחברו של הבעש״ט ומאז נעשה ר׳ רפאל בן לויתו, מתוך הבנתו לצער היהודי וחדירתו למקומות נדחים, שצער יהודי מתלבט שם לבדד. מידותיו השפיעו על עיצובה הרוחני של העיר כיורשת חוקית שלו, ושל קניניו הרוחניים שעברו אליה בירושה והם נקראים על שמה: „אמת של ברשד״, „עניות של ברשד״, „נוסח ברשד״, ותהליך זה נמשך לאחר כך גם בשטח מלאכה ועבודה: — „ציצית מברשד״, „טליתות ברשד״.

ז. ציצית וטליתות

חלק ניכר מיהודי המקום עסק בתעשיית טליתות וציציות. תעשיה שנוסדה על ידי היהודים עצמם בכשרות ובטהרה. לא כמו בערים אחרות שעסקו בהן בתעשיה זו בעזרת הפריצים וביזמתם, כמו בדומברובנה ובלודז׳, ומכאן — פירסומה ותפוצתה הגדולה. קרוב לודאי שמקורה של התעשיה על טהרת הקודש במורשתו של ר׳ רפאל, ש„היה מחזר אחרי ציצית וטליתות כשרות לזכות בהן את הרבים כאחת מהמצוות העיקריות וכוונותיהן המיוחדות״ [104]. וכמו הציצית, כן גם הטלית כשרה בתכלית הכשרות מטוויתה ונעדרת כל קישוט. „הוא בעצמו היה מתעטף בטלית בלי עטרה ובלי פסים צבועים מיוחדים״ [105]. ענף תעשייתי זה התפתח

104. כת״י לר׳ רפאל מברשיד; 105. שם.

מאד אחרי מותו של ר׳ רפאל כמסורת מורשת והתקיים עד הזמן האחרון באי־אילו שכלולים, פחות או יותר מודרניים. בזמן הראשון היתה זו חרושת פרימיטיבית: נול־עץ, מסגרות־עץ פשוטות בחדר הראשון של הבית, הממלאות את כל החדר מכותל לכותל, ומשאירות כניסה צרה בשביל האורג. בעל בית־החרושת יושב על יד הנול בלי מעיל בטלית־קטן רחבה ובכיפת סמט שחורה, מוביל את הבוכייר ואורג. על ידו כד נחושת עם מים לנטילת ידים. האשה שלחה ידיה בכישור, שזרה את החוטים על גלגלי עץ פרימיטיביים, שגלשו לתוך תיבה בצורת פקעות. הילדים סובבו את הגלגל, כבסו את הצמר והכשירו אותו לטווית חוטים. גם שזירת הציציות נעשתה באופן פרימיטיבי ובכשרות. תעשיה זו היתה מרוכזת ברובה בחלקה של העיר הנקרא „דולינה" על יד הנהר למטה, מקום מגוריו של ר׳ אבא־לה. הידוע בציציותיו הכשרות, ואילו תעשית הטליתות, נמצאה בחלקה העליון של העיר — „ירושלמקה".

בתעשיה זו התפרנסו רבים במישרין ובעקיפין. מלבד בעל התעשיה עצמו היו מתווכים, מוכרי צמר, מכשירי הצמר המכינים אותו לטוויה, סוכנים, מלווי ברבית, וסתם יהודים. את הסחורה היו לרוב ממשכנים אצל בעל הרבית, או בעל עיסקא, ומהכסף היו ממשיכים את התפוקה עד העונה. כמקומות שיווק שימשו הכפרים והעיירות הסמוכות. יהודים תגרנים בעלי מלאכה הולכי רגל שהסתובבו בכפרים, לקחו אתם חבילות טליתות וציציות למכירה. אחדים נדדו לפני החגים והימים הנוראים לעיירות הסמוכות ואף הרחיקו נדוד לערים גדולות יותר, בפלכי בסרביה, חרסון, וואלין, בין חסידי ברשד. בחוגי החסידים האלה היו הטליתות והציציות מברשד מפורסמות בכשרותן ובקדושתן. יהודי חרד היה מחפש אחרי טלית כזו, היו מהנים חתנים במתנה של טלית מברשד, ועוטפים ילדים ב„טלית קטן" כשרה מברשד, כסגולה לחינוך ילדים ברוח התורה והמצוות.

לימים התפתחה התעשייה ביותר, נוספו נולים, מטוויות. נמשכו בעלי כסף ומלווי ברבית שהשקיעו כספיהם במסחר זה. הפצת הסחורה במרחקים נעשתה הכרחית ויהודים משולחים, סוכנים, נסעו עם הסחורה לערים גדולות — קישנוב, חרסון, זיטומיר, בנדרי. שם ישבו במשך ימי העונות משבועות, זמן החתונות, עד אחרי הימים הנוראים, תקופת התשובה והתפילה — בקיץ, וחג הסוכות עד פורים — בחורף. לפסח ולסוכות חוזרים הביתה. היו אלה

יהודים בעלי תריסין, חרדים, שלבשו קפוטות שחורות ושטריימלים בשבת, ידעו לספר מעשיות של חסידים ונפלאות צדיקים. מקומם היה לרוב בבית הכנסת או בבית המדרש. בשעות התפילה היו מפרקים סחורתם, שוטחים אותה על השולחן ומושכים את הקונים בתיאור כשרותה.

תעשיה זו הביאה בזמן הראשון לקשרי מסחר בין ערי ועיירות הסביבה. יהודי שהיה זקוק לטלית, היה מביא משהו למכירה מתוצרת עירו בכדי לקמץ בשכר הנסיעה או להרוויח שכר טרחה. היו אחרים שהביאו סחורה בכמות יותר גדולה וקנו ומכרו. ניסו אחדים בענפים אחרים, התקשרו בקשרי מסחר, שלחו סחורותיהם באמצעות שליחים ובעלי עגלה מהכא להתם. קשרי מסחר אלה, התקימו לרוב עם הכפרים הסמוכים ועיירות שכנות: — חצבטו, סאווראן, טרוסטיינץ, אובורוקה. בהמשך הזמן התרחבו בהיקף ובכמות, תפסו ענפים שונים בעיבוד תבואות שונות בשביל הכפרים: — שיפון, דוחן, גריסין, שנתפרסמו בעיר הסביבה באיכותן המשובחת ונקראו על שם העיר: — „גריסין מברשד", „דוחן מברשד".

בעצם התפרנסו יהודי המקום, ברובם, זה מזה, ומעיירות הסביבה, באופן הדדי: היו חנוונים, סוחרים, מתווכים, תגרנים. מהם שהיו להם קשרי מסחר עם הכפרים — חוכרי טחנות, מחצבות, נהרות. בזמן הירידים השנתיים היו שהובילו תוצרת חקלאית ועיבודי עץ מאחוזות הפריצים למקומות מרוחקים ביותר, ובתמורתן הביאו סחורות שהכנסתן בטוחה: מלח, ברזל, בד ואריגים בשביל האדמיניסטרציה. אלה היו מעטים ואנשי העיר הביטו עליהם ברחמים: צר היה להם על אנשים משלנו הנתונים בטלטולי דרכים מחוץ לבית והיו מאחלים להם מקרב לב — „פרנסה על המקום".

מסילת הברזל טרם היתה. נסעו בעגלות מסוככות בשקים שטוחים כחצי גורן עגולה, רתומות לשלושה סוסים גרמיים, שעל צווארו של האמצעי שבהם היה תלוי פעמון־פח משמיע צלצול. הדרך היתה ממושכת, קשה ומסוכנת. יערות סבוכים, ליסטים, גשמים ובוץ בסתיו. גושי רפש נדבקים באופני העגלה, הסוסים עוצרים, נוחרים ונשימתם נעצרת. בחורף גחים זאבים מהיערות העבותים וברק עיניהם כפנסים מצוחצחים על רקע השלג הלבן, מתקרבים בנהימה המקרשת את הדם...

במוצאי שבת, בבית הנגיד בעל הטחנה בשעת התה, היו הזקנים מגלגלים שיחות וזכרונות על הימים ההם. העיר היתה כבר מחוברת למסילת הברזל והרכבת פלטה ובלעה נוסעים לכוונים שונים. ישבו מסביב לשולחן, ה„סאמובר" מהביל, מוזגים כוס תה אחת ואחת, שותים מהתחתית במציצת סוכר אטית, ואגב שתיה היו מעלים, תוך חיוך קל, זכרונות קולחים כהד רחוק מימים עברו.

הנסיעה היתה כגזירה מן השמים. גורל שאין למנעו. מי שעלה בגורלו לנסוע התהלך מדוכא וזועף. תענית יחיד, פרקי תהלים, קמיעות וסגולות. סגולה בדוקה מימות ר' רפאל ז"ל לקרוא שבע פעמים ביום פרק כ"א בתהילים — „יענך ה' ביום צרה"[106]. תיקון בשעת התפילה, פסוקי — „שיויתי", ו„יעקב הלך לדרכו". מישהו מהקרובים מוסר פרוטות ביום הנסיעה ועשה אותו לשלית לחלקן בין עניים, בחינת „שליחי מצווה אינן ניזוקין"...

העגלה קופצת על פני הדרכים הבלתי מתוקנות ומלאות בורות ומהמורות והיא מקפיצה את קרביהם של הנוסעים בתוכה. לינה בפונדקאות ובאכסניות. יושב לו יהודי בהצטלבות דרכים ומחזיק פונדק, עומד על יד הדלפק ומסביבו שיכורים, בעלי עגלות, גוים משופמים, „צ'ומאקים" במצנפות גבוהות ומכנסיים רחבים, בשפם היורד למטה כשתי צמות, יושבים בחבורה ומעשנים „ליולקה ציבעק" (מקטרת) והעשן מתמר כמו ערפל, „קובזרים" עיוורים, שליאכטים, פריצים זוללים וסובאים בשר וחלב, גלדי שומן ודגים מלוחים, י"ש, „ווימורוזיק" ועוד הפעם — יי"ש, יין „מייד". אלה יוצאים ואלה נכנסים. רעש והמולה. אין שומעים מה שמדברים ואין רואים מתוך תימרות העשן הסמיך. ביניהם, מסתובבים יהודים משלנו, בעלי תריסין ובעלי צורה, סוחרים שתדלנים, „נכדים" ו„בני נכדים" במטפחות גדולות אדומות המציצות מתוך הכיס האחורי של הקאפוטה, מסתובבים מודאגים ונאנחים. אחדים נוטלים את הידים לסירוגין מתוך החבית, אחרים יושבים וממלמלים פרקי תהילים ומהם היושבים מסביב לשולחן, אוכלים משהו על מפה עבה ומלוכלכת הפרושה על השולחן, שותים „לחיים" ומספרים

106. יסוד לתפילה זו נזכר במחברת קדמת הזוהר (הערה ו', סעיף ע"ב, דף ס') נקבע המזמור — יענך ה' ביום צרה בסיום התפילה שיענה בתפילתו. (מדרש שוחר טוב). חסידי ברשד מיחסים תפילה זו לר' רפאל.

בנפלאות צדיקים. לפתע נהפכות השיחות לרוגזנות, מסיטים כסאות, נתעים, קמים אחד מול השני:

— מיהו שלך? מהו כלפי שלי יחיה?
— דברים בטלים!
— כל גוי יכול למכור אותם...
— חסיד שוטה!
— טריפניאק...

קמים אחרים וניטפלים. נדחקות ידים גרומות, מסיטים את הכובע לאחורי הראש, מתלהבים ומתרגשים. עומדים הגויים וצוחקים מתוך שכרות:

ראבינא ביוט... (מכים את הרבי)

עתים מתקשרים שידוכים בפונדקאות. יושב לו יהודי ומסלסל את פאותיו ושומע מתוך נחת רוח מפי השדכן את פרשת היוחסין של המחותן, רוב גדלו ועשרו. יהודי משלנו תמים כמו ילד ומאמין, מציעים לו, הוא קונה, אינו מסרב. לרוב גומרים בכשלון ובהפסד. פעם יין כשר למהדרין לארבע כוסות, פעם אתרוגים, פרוכת לארון קודש, או דברי חולין: — בדים, צמר, קטיפה. רצה יהודי משלנו לזכות את הרבים בארבע כוסות למהדרין וקנה חבית יין, זה היה לפני פסח. כשבא הביתה, נהפך היין לחומץ... פעם אחרת, זה היה בקמניץ, הציעו ליהודי פרוכת לארון קודש. נכנס לבית, ראה שני בחורים יושבים על הארץ כאבלים. נחה דעתו. יראי שמים. ניחם אותם בנחמת ציון וירושלים. בינתים, בקשו ממנו להשלים את המנין, הראו לו מקום במטבח לנטילת ידים, כשנכנס לשם והתכופף לנטילת ידים, תחבו לו מטלית לתוך הפה ושדדו מה שהיה לו ואין פוצה פה. מישהו הלך ברחוב וראה מציאה — טבעת זהב. הרימה. והנה, כמו מתחת לאדמה, הופיע ברנש וטען: שלי. יחלוקו. נכנסו לסמטה צדדית, הקיפו אותו והריקו כיסו מכל מה שהיה לו.

וכמה פעמים אירע, שקם יהודי בבוקר, באכסניה, ואין לו כלום?

יהודים משלנו — מחייכים הזקנים — נקטו באמצעי זהירות נגד גנבים באכסניות: היו מסתירים את המים לנטילת הצפרנים בחדר השינה... איזה יהודי יקום בלילה וילך ד׳ אמות בלי נטילת ידים?

נדחקו אנשים למערכת הפרנסות שבמקום. השתחררו מהנסיעות והחליפו את המקורות. נוצרו גם פתגמים ברוח הכרה עממית בכיוון זה „מוטב להסתפק במועט במקום מאשר בשפע בנכר", „חשוב יותר הבלן המקומי מהרב בנכר", „אשרי האיש אשר לא הלך"... נתרבה מספר החנוונים, תגרנים, בעלי דלפקים, מחזיקי מסבאות. מספר מסויים נדחק לפרנסות רוח — שדכנות, מלמדות, ספסרות, שירותי דת וציבור. בסופו של דבר — לא נתמלא הבור מחולייתו. הלך וגדל מספר מחוסרי הפרנסה והולכי בטל.

נדחקו אחרים לכפרים, התקשרו עם פריצים וגויים. צצה שכבה חדשה של יהודים אנשי כפר בפודוליה במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה — חוכרי טחנות, חלקי יערות, נהרות, מחצבות אבנים. ישבו בכפרים כל השבוע ולשבת חזרו הביתה. לימים עברו עם משפחותיהם לכפר. הם קיימו קשר עם העיר. עם הגויים התהלכו בידידות, לקחו מהם עובדים, פועלים מובילי משאות העירה והוסיפו פרנסה לכפר. עתים הלוואה קטנה בשעת הדחק — שק קמח, גריסין, מספוא לבהמות ועופות על מנת לשלם בעבודה. האיכרות עבדו בתור משרתות ועוזרות במשק הבית. חסידים ואנשי מעשה היו היהודים האלה, מהם יודעי ספר ובעלי תורה, בעלי זקן ופיאות, מקפידים על מלבושיהם ועל התנהגותם במגעם עם הפריצים, כדי לעורר חשיבות בין הגויים. הם היו מביאים מלמדים מהמובחרים הביתה בשביל ילדיהם ואת המורה הכפרי לקצת רוסית וחשבון. נשארו אנשי כבוד וחשיבות בעיר. נתבעו לצדקה והרבי היה שולח להם מכתבים עם ברכות ע"י גבאי ה„מעמד". עתים התעכבו דרך הליכה בעיירה, אצל הרבי. לימים פרשו. נעשו מקוראי „הבוקר אור", „השחר", „המליץ". מהם שלחו את בניהם לגימנסיות ומהם שנשארו משכילים הוגי מחשבה בחשאי ובסתר. ניצני השכלה ראשונים בכפרים בתקופה ההיא.

היתה עוד שכבה — מוזגים, מוכסנים, בעלי מרזח. גם אלה לא נטמעו בין הגויים. שמרו מסורת, לקחו מלמדים לבניהם. פשוטים היו ביותר ומשהו ממנהגי הגויים נדבק בהם. „משהו" זה הלך וגדל ברבות הימים, כחלק מישותם, הם גם לא מצאו את הרצון והיכולת לצאת ממחיצתם. תמיד בחברת גויים בשיחותיהם ועניניהם מתוך קשרים חיוניים. ילדיהם התחברו עם זאטוטי הכפר, גדלו עמהם ביחד ונעשו בחורי הכפר בבלוריות גדולות ובכובע שמוט על הצד.

התגוששו עם שקצים ושקצות, פצחו זרעונים מתוך זריקה מהירה אל הפה, שתו וקינחו והתגעלו במאכלות הגויים. ההורים, אם כי הצטערו בסתר, בינם לבין עצמם היו מתפארים במסיבת גויים בהם ובגבורתם, לשם איזון הכוחות ולהבהילם ולהדגיש יציבותם בכפר. לימים נעשו אנשי עבודה ומסחר ונשתכחו מעשי ילדותם.

בעיר קראו להם „בעלי גוף", בעלי צרורות, קמצנים. צוברים וכונסים ומחזיקים כספיהם ב„פונדק" כמו גויים, חוסכים במלבושים ומזונות, תמיד בפרוות עור, במגפיים גדולים וכבדים, אוכלים כולם ביחד מקערה אחת ומקנחים אצבעותיהם בשפתים. לעומת זאת לא היו הללו מקמצים על רביים ו„נכבדים", סגולות וקמיעות. כשנסעו העירה לימים נוראים, היו מביאים נרות־שעווה גדולים לכפרת עוון, זרקו מטבעות לקופת ר' מאיר בעל הנס, היו מארחים אצלם „נכבדים" ועוברי אורח בעלי חשיבות ומהנים אותם בסעודת חלב הגונה. היו מאמינים במכשפים, בלחשים ובסגולות, במופתים ובנסים, בעסקיהם עם הגויים היו משתפים את מידת הרחמים של הקב"ה ומעמידים אותו בתור עד. במסיבת גויים היו מגלגלים שיחות על נסים ומופתים אצלנו ואצלם. לפעמים היו משתתפים בשיחות נזירים, משוטטים נודדים, פנטי־לימון חקרן הכפר, שהיה בקי בעניני אמונה של הגויים והיהודים יחד.

— אצלנו ואצלכם, הירשקו, אל אחד... לא ככה?

— אצלנו — ה„פופ", ואצלכם ה„רבין"...

נזכר הירשקו ב„רבין" העיר, שזה לא כבר יצא ממנו נזוף בגלל הילדים. וכי זה עסק שלו? ובאמת — כמו הפופ... בעל זקן צהוב רחב ובעל כרס, גורד את זקנו מתוך השתקעות במחשבות ומקשיב.

— אצלכם, הירשקו, ישנם שדים? לבתו של מאקאר, נאסטיה, מאקאר של פרוסינה השמנה — מספרים — נכנס שד ומוצץ את דמה... חיוורת היא כסיד שעל גבי הכותל, שחופה ודומה למת. היא תמות...

— הגד, הירשקו, ראית כבר פעם שד?

— והרבין?

— אומרים שיש להם לשדים כפות רגלים כמו תרנגול, רק שחורות, שחורות בהרבה מזאזולי הצועני, הנפח. גמדים הם ופזיזים, קופצים ממקום למקום בזנבם הארוך המתפתל כמו נחש,

לשון אדומה כמו אש וכרס גדולה המגיחה לתוכה נהר שלם כשהם צמאים.

— ישמרנו האל!

נכנס שכן. יחף, גלוי־ראש. החמילה על כתפו — מצמצם עיניו בחלל האויר, מחריש ושומע. מסתכל לצדדין כמקשיב למשהו. מוציא מכיס המכנסים מטלית עם מכורקה, דוחק את המכורקה לתוך ה„ליולקה", מדליקה, מוצץ במאמץ ויורק.

— סיפרו אנשים על דבר הנס. שמה... לא רחוק מגורדייבקה.

— מי סיפר?

— אנשים... וואסיל, זה של קאטרינכה חרומת האף. ראו ניצוצי אש מהבאר...

— מי ראה?

— עצמות סילבסטר הקדוש נתגלו בבאר...

— כיצד?

— ובעצמך ראית?

— מה משמע ראיתי? וואסיל... זה של קטרינה חרומת אף... בבאר היו ניצוצי אש... עצמות סילבסטר הקדוש שנוצצו...

— ובעצמו ראה?...

— לא ראה... סיפר: — הלך איש לשאוב מים מן הבאר. לקח את הדלי, קשר אותו לשרשרת ושלשל אותו למטה. ואין מים, רק ניצוצי אש ניתזו מתוך הבאר...

— והאיש ההוא בעצמו ראה?

— מי יודע? אולי כן, אולי לא...

— אולי הכומר...

היו גם יהודים עוברי אורח, קבצנים נודדים, שבסיפוריהם סיפקו חומר לדמיונם הפורה של היהודים הכפריים ונשותיהם. הללו ספגו בצמאון ובתמימות עיוורת את סיפוריהם. והללו השתדלו להגביר תאוותם בכח הדמיון של חזיונות שלא היו ולא נבראו. עתים נעשו קרבנות לפחים שטמנו להם רמאים: — אליהו הנביא עומד לא רחוק מהכפר ומחכה למלבושים בדרכו לברית מילה... ר' שבתי נחמן... (שבת נחמו), ר' שבתי חזן (שבת חזון) הקדוש נמצא ביער הקרוב ואפשר לשלוח על ידם משהו בשביל הקרובים

בעולם האמת... הנשים שלחו על ידם מלבושים, פדיונות, כופר־נפש, נרות, לנשמות הקרובים...

היה בעיר — מספרים הזקנים — סנדלר אחד, רפאל, שלעת זקנתו עזב את מלאכתו והסתובב בכפרים בבגדי חסידים. כנכדו של ר׳ רפאל הנקרא בשמו, היה מקבל פדיונות ופתקאות להצלת נשמות מחבלי גיהנום ע״י סבו הקדוש. לימים נתפס באחד הכפרים ונעלם.

היו מספרים על מוכסן אחד מכפר סמוך, שהתעורר בליל מוצאי שבת לפני הסליחות, רתם עגלתו לנסוע העירה לסליחות. חיפש בחושך על האצטבה העליונה שבארון הקיר את הסליחה, המונחת שם כל השנה ביחד עם יתר תשמישי קדושה, חטף איזה ספר, נסע ובא לבית המדרש.

מתוך החלונות המוארים בקע רעש אטום של קולות ובכיות. נכנס היהודי שחות מפחד יום־הדין, התישב על אחד הספסלים, פתח את הספר ומרוב עייפות נרדם. עבר אחד, הסתכל — צלמים מתבלטים מתוך הספר הפתוח של היהודי הכפרי ותמונות פסול של קדושיהם. התחלחל והתחיל לצעוק. היה זה „פסלטיר״ (ספר תהלים) פרבוסלבי, שאחד מהנזירים הנודדים השאיר כערבון תמורת השתייה. היהודי הניחו על האיצטבה העליונה בין הספרים ובחושך לא הבחין בו.

בינתים הקיפו את היהודי. יהודים רטובי פיאות וזקן שעלו מן המקווה, צעקו והתרגזו: —

לסליחות... טריפה פסול למקום קדוש!

עוכר ישראל! גוי!

ענה היהודי בתמימות: — מה הצעקה? האלים עדיין לא התפשרו ביניהם, אלוהי היהודים ואלוהי הגויים... אל אחד לכולנו. מי יודע איפה האמת, פה או שם?

לימים נוראים היו באים העירה עם כל הכבודה במטען בית ותוצרת הכפר. הביאו נרות שעווה גדולים לבית המדרש. ישבו והתפללו בדמעות והחרידו את האויר בקולותיהם. בכו על „פרים הנשרפים״, שפיטמו אותם שונאי ישראל וזרקו אותם לחיות מצוקי הסלעים. המלים העבריות בסידור התפילות יצאו אצלם משובשות ומהופכות: „מי ברכב ומי בערב״ — (מי בחרב ומי ברעב), בתפילות „ונתנה תוקף״. „ואת רודפיהם השלכת במלוצות (במצולות) כמו אבן במים זעים (עזים)״.

בשבת היו מסובים לשולחן כל בני המשפחה. בעל הבית בקפוטת שבת שחורה ובמצנפת כבשים, במגפיים נוצצים מעיטרן, שהפיצו ריח חריף, היה מקדש על היין ומתבונן בציפרניו לאור נרות השבת.

אחר מאלה — מספרים — היה מנסח את הבתים של הזמירות לפי בתי השכנים, כעין סגולה נגד השיכחה:

כל מקדש שביעי קירילה (כראוי לו)
כל שומר שבת כדת מיכילו (מחללו)
שכרו הרבה מאד על פי פאבלו (פעלו)
איש על מחנהו ואיש על דנילו (דגלו).

ז. קנטוניסטים

פרשה מיוחדת בתולדות העיר מהווה גזירת ה„קנטוניסטים" בתקופת ניקולי הראשון (1825—1855) והתמרדות ההמונים נגד ראשי הקהילה עם פרסומה. גזירה זו פגעה — לפי הגדרת כותבי ההיסטוריה היהודית ברוסיה, — בקהילות שבערי השדה יותר מכל פגעי הזמן, וגרמה לתדהמה וזעזועים בקיבוצים ובמשפחות היהודיות מחמת חרדה על גוזליהם העתידים להנטל מקניהם.

חוק ה„קנטוניסטים (26.8.1827) משווה אמנם לפי הגדרה כללית, את חובת השירות הצבאי לכל המעמדות — טירונים קטנים, וקנטוניסטים. ביניהם ילדי אנשי הצבא, שהחוק מטיל עליהם באופן מיוחד את חובת הצבא מילדותם לפי הכלל של אוקצ׳ייב: „ילדי אנשי צבא שייכים לצבא". אצל היהודים לקחו את ילדיהם הקטנים ללא הבדל, בכדי להכינם לעבודת הצבא. שנות ההכנה לא נכללו במכסת שנות העבודה בצבא, המתחילות מגיל שמונה עשרה. הקנטוניסטים היהודיים חייבים היו לעבוד בצבא, נוסף על כ"ה שנות החובה, עוד שנים יתירות מגיל הילדות עד לבגרות הצבאית. המגמה מצד השלטונות היתה ברורה: להעביר את ילדי ישראל בגיל רך על דתם. נפש האב היהודי הרגישה בברור, כי גוזלים ממנו את ילדיו, כדי להעבירם לשמד באונס. השלטונות היו מרחיקים אותם מהסביבה היהודית, מוסרים אותם לכמרים ולסגני כמרים או לנוצרים אדוקים סתם, לטיפול ולחינוך. הקהילה היהודית שהוחזקה ערבה למספר ה„רקרוטים" הנדרשים, — צריכה היתה להמציאם במועד. השלטונות יכלו לקחתם בכוח הזרוע, להטיל קנס על הקהילה או למסור את

ראשי הקהילה עצמם לעבודת הצבא. מחובה זו היו פטורים הסוחרים הרשומים, בעלי מלאכה מחברת האומנים ובעלי השכלה גבוהה.

אחרי פרסום הגזירה גזרו היהודים תענית, קרעו קריעה וישבו על הארץ. היתה זו זעקת שבר מלב האומה כולה, ששלחה מבתי הכנסת ממעמקי הנפש את זעקותיה למרומים.

אגדת עם מספרת, שיהודי קונסטנטין־ישן, רובם חסידים, שנזדעזעו מן הגזירה, גזרו תענית ואמרו סליחות ולבסוף עשו מעשה רב: כתבו קובלנא לאלוהי ישראל והניחו את הכתב בידי אחד מבני הקהילה שמת בימים ההם, בכדי שהמת ימסור את הבקשה לגבוה... קובלנא תמימה זו לפני מלכותא דרקיעא על מלכותא דארעא וההתעוררות בתפוצות, עם פירסומו של החוק, נראו בעיני השלטונות כמרידה. קדמה לה, למרידה זו, התקוממות ההמונים בקונסטנטין־ישן נגד ראשי הקהל. בעיר זו גר אז אחיו של הצאר, קונסטנטין, בארמונו המגודר, המוקף מנהרות בטחון. ניקולאי שהוכתר בעל כרחו, לאחר שקונסטנטין הסתלק מכס המלכות על ידי נשואין שאינם הוגנים את יורש המלוכה (מקובל, שניקולאי סילק את אחיו קונסטנטין יורש העצר החוקי בכח הזרוע), היה מלא פחד מפני שונאיו הפולנים והיהודים. מאורע זה של הפניית קובלנא לשמים נדמה לו, הוא אות ראשון של התמרדות. לפי ההודעה הרשמית של שר הפלך הוואליני מספטמבר 1827, קשרו היהודים קשר נגד פקודת הממשלה בדבר ה„רקרוטים" והיה צורך להשתמש בחיילים [107]. הודעה זו עוררה התרגשות בפטרבורג. הוגשה הצעה מיוחדת לצאר ניקולאי ובפקודתו נאסרו האשמים ונמסרו לבית דין צבאי. במשפט נתברר שלא היה שום מרד, ורק שמשות אחדות נופצו בבית הקהל.

מקרה התמרדות דומה קרה גם בברשד [108] לפי מקורות רשמיים נופצו שמשות בבתי אנשי ועד הקהל, אצל אחדים מהגבירים ובבית הקהל [109]. לפי סיפורי הזקנים, אירע „מרד" זה לאחר חטיפת ילדים אחדים מהחדר לפנות ערב. הרבי הלך להתפלל לבית הכנסת הקרוב. נכנס יהודי לחדר, חילק לילדים תופינים

107. ש. גינזבורג, עלילת סלאוויטא, הצופה, 1948.
108. ש. גינזבורג, פון אידיש לעבן און שאפן אין צארישן רוסלנד, צווייטער טייל, ניו־יורק, תרצ"ז.
109. ש. גינזבורג, ארכיון פון דער צווייטער אפטיילונג פון דער קייזערליכער קאנצעלאריע, נומ. 1319, ז' 334.

וסוכריות, זירז אותם להוליכם הביתה כאילו בפקודת הרבי, והביאם לבית הקהל. לפי גירסא אחרת, קרה הדבר בשעה שיצאו הילדים מהחדר בערב: היה זה בשלהי אוקטובר, רוח זעף נשבה וגשם חודר טפטף. הרבי ציווה את הילדים ללכת על יד הבתים במפוזר ולא להדליק את הפנסים. לפתע הופיע אדם גבה קומה, אחריו עוד אחד ועוד אחד, ויחד ניגשו אל הילדים, חטפום, כיסו אותם בשקים וברחו אתם.

הילדים צעקו. אנשים יצאו מהבתים, רדפו אחרי החוטפים ונכנסו אתם בקרב. ברגע זה הופיעו חיילים. למחרת הקיפו „המורדים" את בית הקהל בצעקות ויללות. הנשים התנפלו על ראשי הקהל, מרטו זקניהם ופיאותיהם, זרקו בוץ ואבנים, והגברים, ניפצו שמשות, שברו רהיטים ודלתות. לא ידוע אם נמסרו האשמים לדין, לאחר שהד המקרה הגיע לחלונות הגבוהים[110] — או יתכן שאחרי המקרה בקונסטנטין־ישן לא היתה התגובה מצד השלטונות חריפה כל כך ומלכתחילה השתדלו להתיחס להתפרצות כמו אל ענין מקומי של מריבה רגילה. זקני ברשד היו מצביעים על משפחות שאבותיהם או קרוביהם ניצלו אז מהחוטפים.

גזירה זו השתקפה בכל מוראה במהלך החיים בעיר. בתחומה נתגלו סימני ניוון ומלשינות. הופסקו היחסים ההדדיים. החוטפים באכזריותם לא הבחינו בין כשרים לבלתי כשרים, בין חייבים לפטורים. ראשי הקהל היו סוכני המשטרה ומפחד האחריות המוטלת עליהם הגבירו מידת אכזריותם והפכו לגונבי אדם ללא שמץ של רחמנות.

מי היו ראשי הקהל בזמן ההוא?

הזקנים לא היו מזכירים שמות. הם היו מדברים בהכללה בלבד. אפילו מצבותיהם — סיפרו תוך הרגשת גועל — נבלעו בתוך האדמה כעונש מן השמים. כמו־כן היו מצביעים על אי־אילו משפחות מוכות גורל, שאבות אבותיהן השתייכו לחוטפים. מלחמה קשה היתה נטושה אז בעיר. אלה בכוח השלטון ואלה בכוח התנגדותם. משני הצדדים היו הילדים הקרבנות. האבות הסתירו את ילדיהם ביערות, בבורות ובמרתפים, ללא אור, ללא אויר במשך שבועות וחדשים. הילדים נחלשו ונספו. תכופות הדביקו

110. ש. גינזבורג, פונים צארישן רוסלנד, חלק ב'. ארכיון פון דער צוויטער אפטיילונג פון דער קייזערליכער קאנצעלארי, נומ. 1319, ז' 334.

אותם בצרעת ממארת כסגולה נגד החטיפה. סוד זה היה ידוע לחוטפים אולם הם לא התחשבו בו, הם חפרו כחפרפרות, חיפשו וחטפו ללא הבחנה. פעם התפרצו לאחד המרתפים שילד היה חבוי שם חדשים אחדים, וכשהתכוננו לקחת את הילד מצאוהו מת[111].
אחדים מההורים מסרו את הילדים לאיכרים מכרים בכפרים. עתים היו הגויים מלשינים. היו שעברו עם ילדיהם ומשפחותיהם למושבות החדשות בבסרביה, שנוסדו בשנות השלושים והארבעים ועליהן לא חלה הגזירה. זקני המושבות האלה היו מספרים, שאחדות מהן היו בחלקן מיושבות ע״י יהודי פודוליה, כגון — דומברוביני, וורטיוזני, לובלי, בריצבה. מהם שרכשו את האחוזות למראית עין, לשם הגנה נגד החוק האכזרי[112]. בזכרונם של זקני המושבות נשארו כמה קוריוזים מעניינים על ה„חקלאים״ הללו. רובם המשיכו לגור במקומותיהם בפודוליה. עסקו במסחר ואילו משפחותיהם גרו במושבה. בזמן הבקורת הממשלתית היו באים, יוצאים לשדה עם כלי עבודה שלקחו בהשאלה כ„עדים דוממים״ עד גמר הבקורת. עם ביטול הגזירה מכרו את נכסיהם ושבו לישובם הקבוע.

היו גם נישואין מוקדמים בגיל 12—10, — גיל הקנטוניסטים, שכן בעלי משפחה היו פטורים מחובה זו. פרשה עגומה זו של הקטנוניסטים, מכילה יצירת הווי הגובל כמעט בקומדיה: נשים בנות 10—9 לבושות כדחלילים, בשמלות רחבות וארוכות, בשביסים על הראש המגולח, שמתחתיהם גולשת מלמלה לבנה היורדת על המצח — יושבות ומשחקות עם בעליהן בני האחת־עשרה, לבושים „טלית קטן״ רחבה וארוכה, חזיה וקאפוטה, ועל הראש כיפה. עתים מתמרדת „האשה״ נגד השביס, חוטפתו וזורקתו. ההורים נבהלים, רצים „להחזירה למוטב״. עתים „בעלה״ פוגע בה והיא בורחת בבכייה. בשביל ההורים היה זה מבחן קשה: תוך יסורי צער ופחד התאמצו להבליט את בגרותם של הזוגות על ידי התנהגות מבוגרת רצינית.

החוק בדבר בעלי משפחה בוטל בשנת 1834, ועם זה הוטלו עונשין על ההורים על נשואין מוקדמים. תיקון זה בחוק היה מקור לא אכזב לתעלולי ראשי הקהל והחוטפים. הנשואין שלפני החוק

111. שמעתי מפי אבי ז״ל.
112. מסיפורי יהודי בסרביה תושבי המושבות.

נשארו בתקפם אולם היה צורך בתעודות אישור. ההכרעה היתה בידי ראשי הקהל, שהשתמשו בה לטובת עניניהם הם. קרו מקרים שראשי הקהל מסרו בעלי משפחה כאלה לצבא באיומים על ההורים בהאשמת עבירה על החוק ומרידה במלכות[113].

תקופה זו נחרתה בחיי היהודים בדם ודמע. ניתן לה בטוי בשירה העממית, במערכת חוויות עמוקות חדורות צער של אבות ובנים[114]. טיפלה בה גם הספרות הרוסית בתקופה מאוחרת[115], ע"י פרסום זכרונות הקנטוניסטים עצמם, קרבנות התקופה[116].

בגוף היהודי נשאר כעין פצע לדורות שלא הגליד גם אחרי ביטול חוק הקנטוניסטים. אף בימי אלכסנדר השני (1855—1881) ובתקופות מאוחרות, כששירות בצבא נעשה פחות או יותר תקין, לא השלימו. הפצע נשאר פתוח. נקטו באמצעים שונים להשתחרר מעול זה לגמרי. זריזים הקדימו ועם הולדת בניהם הזכרים, רשמו אותם, לפי הסכם עם משפחה חשוכת בנים, בספרי הנולדים על שמה של משפחה זו כבנים יחידים הפטורים מהשירות בצבא לפי החוק. אחרים השיגו נתינות תורכית. היו גם תעודות זכויות, שהממשלה הוציאה, המקנות זכות פטורין מהשירות בצבא. לא בחלו גם בהטלת מומים גופניים במועמדים לשירות שהיה בהם חבלה גופנית ושפיכת־דמים עצמית. בכל זאת, לא נרתעו. בדומה לעבודה זרה נקטו לפי הכלל „יהרג ואל יעבור"[117]. ולבסוף — ה„נעלמים". מספרם בעיירות היה גדול באופן יחסי, והממשלה נלחמה בהם בכל חומר הדין, במקום שהשלטונות הצליחו לגלות מספר ניכר של „נעלמים" דרשו מאת הקהל למלא את המכסה המוטלת עליו באחרים.

בין המומים היה נפוץ ביותר — קיצוץ הבוהן הימנית. רוב הזקנים בעיר מהזמן ההוא היו קצוצי בוהן. באופן רשמי היה זה מום שבא בהיסח הדעת, מתוך אי־זהירות. למעשה היו יהודים שטיפלו במצווה זו לשם שמים. על יד הבית, סמוך לדלת האחורית, היו מונחים עצים ועל ידם גרזן מלוטש. לרוב היתה הפעולה מבוצעת על יד הבתים שעל שפת הנהר, שעוברים ושבים אינם

113. שמעתי מפי אבי ז"ל; 114. ש. גינזבורג ופ. מארעק, אידישע פאלקס לידער 1909, פעטערבורג ועוד.
115. וו. גרשין זפיסקי, רוסקאיע בוגאטסטורא 1887; 116. וו. ניקיטין גנרל גברילוב „זאפיסקי גענעראלא".
117. סנהדרין, דף ד', עמ' ו'.

מצויים שם. הבחור ניגש לחטוב עצים, מרים את הגרזן וקולע לבוהן. כל הפעולה נמשכת כהרף עין. היו תרופות מוכנות מראש, כשהתוצאות היו מלוות התקפות, התעלפות, חולשה וגירוי עצבים. לא קטן באופן יחסי היה מספר הסיבוכים המשפטיים מחמת הלשנה. אולם ע״פ רוב יצאו הנידונים בשלום, שכן היו מציעים להסביר את הנעשה באי־זהירות או אי־רגילות לעבודה פיסית. הוכחות נגדיות לא היו ועדים לזכות הנידונים נמצאו תמיד למכביר[118].

בעלי מומים אלה שימשו לפעמים תחליף לאחרים: התייצבו בהסבת שם ושחררו ע״י כך את בעליהם האמיתיים של אותם השמות.

היו בעיר משפחות קנטוניסטים אחדות, מהמחזורים האחרונים. מהם שהתנצרו ומהם שנשארו ביהדותם. לאלה האחרונים קראו „סאלדאטען״ (חיילים) — מאיר סולדאט, קופל סולדאט, מנשה סולדאט וכו׳. כינוי שעבר בירושה מאבות לבנים גם אחרי מות האבות. מהמתנצרים היו ששבו עם משפחותיהם, התיישבו בפרברים, אם כי הממשלה העניקה להם חלקות אדמה, לא היו קשורים לאדמה; הם עסקו בעבודת כפים, במימכר תוצרת חקלאית, תגרנות, מכירת בשר חזירים וזיפיהם.

מהם היו בעלי משפחה בעיר ואם כי התנצרו ונחשבו לגויים, התייחסו אליהם בני משפחותיהם היהודים בסבלנות וכן גם אנשי העיר. פרשת החוויות שעברו עליהם — אנוסים בעל כרחם — עוררו רגשי רחמנות וסליחה. אחד מאלה שהיו לו אחים ואם זקנה בעיר היה מוכר בשר חזיר בשוק. זקן, איש קומה ובעל פנים יהודיים, אשר לו שפם לבן הגולש למטה עד הסנטר המגולח, בנוסח אוקראיני, לבוש פרווה איכרית קצרה נוצצת משומן ומצנפת כבשים על ראשו, היה בא בוקר בוקר למגרש השוק עם עגלתו, רתומה לסוס בריא ושמן, מתיר את הסוס ומעמידו בין היצולים הזקופים, כשפניו מופנים לעגלה עם שקית מספוא קשורה לצווארו. שמו היהודי היה רפאל (אולי לזכרו של ר׳ רפאל?) ובהתנצרותו נקרא — איוואן. מאת היהודים שקנו אצלו זיפי חזיר היה מבקש

118. מפי אבי ז״ל.

לקרוא לו בשמו הנוצרי ולא לדבר אליו „אידיש". היה מונע התקהלויות ושיחות חריפות וצעקניות. לא בא בחברת איכרים במסבאות, — ביומא דפגרא שלהם ובירידים. בשבת ובחגים לא היה יוצא לשוק. אמרו, שנטל על עצמו כחובה קדושה שלא לחלל את השבת בפרהסיא, שעה שהיהודים יוצאים מבית הכנסת ועוברים את השוק. משפחתו ציינה את היחס ההוגן מצדו: נשמה יהודית... — היו אומרים, כלום אשם הוא שנשבה לבין הגויים בילדותו? עכשיו כבר מאוחר...

אחד מהם התיישב בעיר עם משפחתו שבאה מכפר רחוק. אמרו שנדד בכוונה למקום שאין מכירים אותו. אשתו פתחה מסבאה בשביל איכרים והוא, שידע קרוא וכתוב, נעשה שתדלן בבתי־משפט וערכאות. הגויים העריכו את „ראשו היהודי" ומסרו לו את ניהול עניניהם בערכאות. הוא היה משוטט ברחובות העיר, כפוף גב, בעינים מוזרות, ספוגות אבל, רגליו מתנודדות מתוך שיכרות, חוטמו היהודי הנפוח והאדום מבצבץ מתחת למצחיה המבריקה של הכובע השמוט על עיניו. מתרחק מחברת יהודים ונוצרים כאחד וחוץ מעניני עסק ופרנסה לא היה לו שיח ושיג עם אנשים.

בליל יום הכיפורים, בשעת תפילת „כל נדרי" היה עומד בחוץ ליד הקלויז הטלנאי. שכור, אדום, כובעו שמוט על עיניו, היה ניגש לכותל המזרח מבחוץ, מקומו של החזן, ומאזין בלהיטות לניגון המסורתי. לימים נעלם והשאיר את אשתו ומסבאתה. אמרו שאיבד עצמו לדעת.

פעם אחת בא קצין אחד מהקנטוניסטים, מילדי העיר, לאחותו, בעלת משפחה מסועפת. הדבר היה בשבת בבוקר. המשפחה היתה בבית הכנסת. שלחו להודיע לאחות אולם היא לא הכירה אותו. חזותו הגברית הרוסית, מדי הצבא שלו, שפמו העבה המתפתל למעלה על קמטי הפנים השזופים והעינים המביעות עגמה, הבליטה את הזרות באוירה המשפחתית היהודית של דודנים ודודניות, שבאו עטופים בטליתותיהם מבית הכנסת בשבת בבוקר לקבל פני דודם. לפנות ערב נסע. הפרידה היתה קרה. סיפרו שאמר לאחותו:

— סוסיוט! (מוצץ בלבו)... התגעגעתי לראות את העיר, בית ההורים... אבל לא זה..

היו שנקלעו בכף הקלע, בין היהדות והנצרות, נתונים במצב מלנכולי, מגששים בעלטה בין התחומים, בלתי שפויים בדעתם

וחולים. היה אחד יליד כפר שהסתובב בכפרי הסביבה לא רחוק מהעיירה טרנובקה. יהושע'קע קראו לו. שמו הנוצרי היה סטיפן. תורת הנצרות, שהוטלה עליו בעל כרחו, לא עקרה ממנו תורת אם. מתוך זמירות הכנסיה עלו ניגונים מסורתיים יהודיים של תפילות שבת ויום־טוב שהתרוצצו במוחו בלחן של רטט מתוך הזכרון, עד שהיה מוכרח לדובבם בקול ולהשמיעם. ברגעים כאלה היה, כאילו, נזכר במשהו, אימת טירוף היתה תוקפתו והוא היה מצטלב:

— בשם האב, הבן והרוח הקדושה... הוספודי פאמילוי! (אלוהים, רחם!).

נזדמן פעם לכפר סמוך, בערב שבת, במלבושיו המטולאים הקרועים, בתרמילו מתחת לאצילי ידיו, במקלו ובכובע בעל מצחיה מבריקה.

יהודי מסכן... אמרו היהודים, מתוך רחמנות.

שאלו לשמו, למשפחתו. מאין הוא בא. שמעו שהוא בעל קול נעים והזמינוהו לעבור לפני התיבה בשבת, במנין הכפרי. אחד מבעלי הבתים האמידים הזמינהו לסעודת שבת.

נהנה „היהודי האורח" מהכבוד שחילקו לו ומהמלבושים שהלבישוהו היהודים, והיהודים הכפריים נהנו מתפילותיו ומסיפוריו המחודדים. והנה הוא יושב לו בשבת בצהרים בסעודת שבת דשנה ומסלסל את הזמירות בקול. מרחוק הולכת ומתקרבת תהלוכה נוצרית עם צלבים ודגלים, גויים גלויי־ראש וגויות מכורבלות, במגפי עורות עזים נוצצים ומטפחות צבעוניות על ראשיהן, נושאות חלות קלועות. ארון נישא על כתפים ומאחוריו הכומר עם ה„טרבניק" (סידור התפילות) וה„דייאק" עם המחתה שממנה מיתמר ועולה עשן, ומקהלה של שקצים ושקצות מלווים אותו בשירים ספוגי עצב. נרתע הלה, החוויר, ועד שבני הבית עסוקים בזמירות ועקרת הבית בהגשת המאכלים, גחן והתכופף על אדן החלון. בן רגע פשט את הקפוטה שהשאילו בעל הבית, קפץ החוצה חטף צלב מאיזה גוי והצטרף לתהלוכה.

לימים נודע שגם הוא היה מהקנטוניסטים, שהועברו על דתם. „יהושע'קע משומד" קראו לו. בזקנתו נטרפה עליו דעתו לגמרי. היה בורח מפני יהודים לבושי קפוטות וחבושי שטריימלים. מתהלך בין הכפרים יחף וערום למחצה כשתרמיל על שכמו, מדובב תפילות ומתוודה לפני הכמרים.

בעיר התהלכו בדיחות שונות בשמו על הכמרים והנזירים הנוצרים, קריאת תפילתם בחיקוי, מעשה אפיקורס. הוא לא היה נמגע מלהצליף בלשונו גם על „כלי קודש" יהודיים. בשמו התהלכה בדיחה על האגדה העממית, שלעתיד לבוא יעברו היהודים על גשר של נייר ולא יאונה להם כל רע, והגויים ילכו על גשר ברזל, שיתמוטט תחתם והם יפלו לתוך המים: —

לדידי — היה אומר — אין בכך משום גוזמא כלל. לעתיד לבוא, יהיו הגויים מוצקים וחזקים כל כך עד שגם גשר ברזל יתמוטט מכובד משא גופם ואילו היהודים יהיו כל כך חלשים ואוריריים, שאפילו נייר יחזיק מעמד תחת רגליהם ולא יקרע.

אחרת לגמרי, התייחסו ל„סאלדאטן", — לאלה שחזרו הביתה ביהדותם. לכאורה — יהודים, מקדשי השם ברבים, שסבלו תלאות וייסורים על יהדותם ובכל זאת — הורגשה בהם תלישות וזרות. הם נעו כצללים בסביבה המסורתית תוך מאבק וקשה היה להם להסתגל לחיים החדשים־הישנים. בלטו בהם סימנים חיצוניים בחזותם וזקיפותם הצבאית. הם ניכרו בהליכתם הישרה, הקצובה, וזקניהם העבותים, המקיפים שסימני „קציצה" השאירו בהם את עקבותיהם, בלטו במיוחד בין הזקנים המדובללים והארוכים של היהודים כפופי הגו ומהירי התנועה. שפתם המשונה, הבלולה במלים רוסיות, הרגיזה ושימשה נושא לבדיחות. במיוחד התבלטו ההבדלים בשעת התפילה בבית הכנסת — בעמידתם הפסיבית, עטופי טליתות על ה„קשקט" השמוט באלכסון על הראש בלי כיפה ובלי חגורה, הציציות תחובות בלולאות המעיל, התפללו — כמו תינוקות של בית רבן — מתוך סידור באותיות גדולות ומאירות שנשקו אותו מפעם לפעם. לתורה לא קראום לעלות ורק לשירותי קדושה בלי ברכה — ל„הגבהה וגלילה" או להחזקת ספר תורה שני בזמן הקריאה. גם פה התבלט דבר משונה: היו ניגשים זקופים, מתיישרים, מחליקים את השפם בשתי אצבעות לימין ולשמאל, מתמתחים כחיילים לעמידת „דום", לוקחים ספר התורה בדחילו, מנשקים אותו במיצוץ ומתיישבים בקפואים.

הללו הרגישו את עצמם מובדלים, פחותי ערך ותלושים. הרגשה שהעיקה עליהם בנטל משאה. כעין פצוי לעצמם השתדלו

להבליט את עברם הצבאי. ואת פעולותיהם למען המולדת בין גנרלים וקצינים. אנשי המקום הקשיבו בתשומת לב לסיפוריהם, חוויותיהם ולפרקי הזכרונות מחיי הקסרקטין. אף־על־פי שהמספרים חזרו עליהם פעמים רבות וכוונתם היתה גלויה למדי. מרוב שימוש נטשטשו הגבולין בין מציאות לדמיון ונתערבבו התחומים. הצטיין אחד מהם, איצי סולדאט, שהיה מפריז בסיפוריו מחזית סיבסטופול ופעולותיו הצבאיות בין גנרלים וקציני צבא גבוהים. דולג וקופץ היה מן המציאות למרחבי הדמיון כסוס שנתפרא הדולג ורץ בדהרה על הרים וגבעות ללא ריסון. איצי הצטיין בהפלגותיו במדה כזו ששמו וכינויו „איצי סולדאט" הפכו לשם נרדף ולכינוי לבעלי גוזמא והפרזה.

איצי סולדאט היה ספר לפי מקצועו בתקופת שרותו בצבא, עסק גם בריפוי בהמות ונעשה מומחה לדבר. מכאן — מידה של גנדרנות ויהירות — רופא וטרינרי! (וכי קל דבר זה בעיניך!) כשהזמינוהו לבהמה חולה היה מתנהג בעצלתיים כדרך רופאי הצבא. היה מצווה לבני ביתו לקרוא לו חזרה תיכף ומיד באמתלא שמישהו מהפריצים הגדולים מחכה לו, בכדי לשוות לעצמו ערך וחשיבות. יהודי בעל קומה בינונית היה, רחב גרם, עבדקן, עם סימני „קציצה" בולטים. נחטף לצבא כשעדיין לא הגיע לגיל הבגרות, ונשלח לחזית קרים, והדבר שימש לו מקור לא אכזב לסיפורים ומעשיות. בשעת סיפורו נוצצו עיניו, שרירי הפנים נתמתחו, ובתנועותיו היה מחקה את תנועותיהם של מפקדי הצבא לכל פרטיהן, כשהוא מתבל את דבריו במלים רוסיות. כשהיה מישהו מעקם את אפו מתוך פקפוק באמיתות הדברים היה עונה בריטון של חשיבות:

— מה, מה אתה עושה „העוויה חמוצה"? ההיית פעם בחייך בקרים? או בקווקז? דיברת מימיך עם גנרל? מה היהודים שלנו? חיים כל הזמן בעירם, אין להם מושג מהעולם הגדול, מה הם יודעים על דבר מלחמה? ההיה מישהו מהם בקווקז? הראה מישהו מהם את הקיסר?

— אנחנו — היה מתחיל אחרי הקדמה כזאת — היינו בגדוד של הוד מלכותו הנסיך הגדול, שהכרתיו כמו שאני מכיר את כולכם.

הייתי בתזמורת שלו. היה זה בקרים בזמן המלחמה[119]. עמדנו, אנחנו ועוד חיילים, בתוך המערכה על יד מלחוב קורגן. הייתי מתופף. היו עוד מתופפים, גויים ויהודים, ו„נאַציות אחרות" (לאומים אחרים) עם דגלים וסרטים. במלחמת כידונים, העיקר הוא, כידוע, המוסיקה. כלומר, לא המוסיקה, אלא התוף. מהי המוסיקה בלי התוף? בלי תוף אין כלום. עיקר העיקרים במלחמה. הפסקת להכות בתוף — הפסקת, כביכול, הכל: מהלך המלחמה, הקצב, החום, ההתלהבות. הסוסים אינם סוסים והאנשים אינם אנשים, כאילו ניטלה מהם חיותם.

ובכן — תופפנו. ה„קפלמייסטר" שלנו באמצע ואנו סביבו. מתופפים „דא פאסלידני קאפלי" (עד הטיפה האחרונה). מה לנו יריות, מה לנו כדורים? חיים ומוות היינו הך. המלחמה נטושה, מפרפרים ונאבקים סוסים ואנשים, ואנחנו — מתופפים לחמם ולהלהיב, בעד הקיסר ירום הודו והמולדת...

לפתע — פף! כדור אחד עף מעל לראשינו, זימזם זימזם ונפל. אחריו — שני, שלישי. מלועי התותחים נפלטה אש ופגעה ב„קומרד" (חבר) העומד על ידי, ראשו הותז בחזקה. עף לקצה השני, והוא לא הרגיש ואני לא ראיתי ושנינו ממשיכים להכות בתוף בכל כוחותינו, אני והוא על ידי...

פתאום פקודה: להפסיק!

הפסקנו. שאפנו רוח, ניגבנו את הזיעה. מי שצמא שתה מתוך הבקבוק שעל חגורתו, מי שרעב מכרסם צנים שבכיסו. אני הוצאתי את קופסת הטבק מתוך כיס המכנסיים להריח. תחב גם ה„קומרד" שלי שתי אצבעותיו לתוכה, חתר בהן חתירה עמוקה והוציא בראש אצבעותיו לשימן בנחיריו והנה — סטופ — הראש איננו... הסתובב ונפל.

את הקבורה סידרו על חשבון הצבא בטקס צבאי. הפולקובניק נשא נאום. הוא, הוד כבודו, ידע להעריך את כל אחד ואפילו יהודי טוראי כמוני, ועוד כאלה.

119. מקורות שונים מציינים שבמלחמת סבסטופול השתתפו הרבה מהקנטוניסטים. מהם נפלו במלחמה זו כחמש מאות צעירים יהודים. על קבר אחים בסבסטופול מתנוססת מצבה לזכר החיילים היהודיים שנפלו בהגנת המולדת 1855—1854. שאול גינזבורג פון אידישן לעבן און שאפן אין צארישן רוסלאנד (ניו־יורק, תרצ"ד).

עתים היה מפליג בגיאוגרפיה של ארצות. קווקז, הרי חושך, נהר סמבטיון, והנהר קורה שבקווקז המתפתל מסביב למישורים רחבים כמו העולם כולו. הרים מעוטרים עננים שראשם מַגיע השמימה. מעשה בחייל פשוט שדהר על סוסו ועלה על הר כזה — אלא לא היה זמן בידו להתעכב ולעלות לשמים שכל עכוב היה גורם תבוסה לגדודו... ומעשה בצבא הרוסי שהובס בעטיו של גנרל רוסי חשוב, בעקיפין בגללו, בגלל איצי, יצור נקלה לכאורה, אולם בעל ערך במלחמה.

ושוב בסגנונו המיוחד, בהקדמה קצרה ובתיאור הפרטים תוך שימוש בשאלות:

— מי מכם מכיר את הגנרלים הרוסים? הגנרלים הרוסים אוהבים להתקשט לפני צאתם לחזית בבגדי שרד חגיגיים, בכתפיות והדרות סרטים, כוכבים ומדליות ומקפידים מאד להיות מגולחים, מסופרים ומגוהצים כדבעי — פוניה (גוי) — שמא ימות...

אצלנו היה גנרל שלא ראיתם כמוהו מימיכם. שמן, גבוה, חסון, בעל פנים אדומים שהדם מתפרץ מהם, בעל שפם ששתי קצוות שזורות כלפי מעלה, פימות שמנות מתחת לסנטרו גולשות מדרגות מדרגות על חזהו הרחב והראש כאילו תחוב בתוך הצוואר השמן המגיע עד לכתפיים. נורא, אני אומר לכם! לו ראיתם את החזה שלו הבולט מתחת למדיו הצבאיים המתוחים — אל אלוהים — הרים וגבעות. כשהוא הולך, האדמה רועדת תחתיו, וכשהוא צועק הרי זו שאגת הארי. ועל הכל קפדן, אוהב סדר, על כל עבירה קלה — מלקות, העונש המקובל אצלו.

התלבש הגנרל, כמקובל, לפני צאתו לקרב, העביר ידו הימנית על לחיו הימנית ועל הסנטר ורטן: אינני מגולח...

הבהילו אליו תיכף ומיד את איצקה.

התייצבתי לפניו. הידים למטה על שולי המכנסיים, פסיעה הנה פסיעה שמה, היד הימנית מתחת למצחיה —

— וואשי וויסוקו פרוואסכאדיטעלסטבו... יש לי הכבוד...

— הרי אתה איצקה, פנה אלי, כמו שאני יהודי... מאלאדיעץ, מהר וגלח אותי!

— נעים למלאות פקודתו, הוד מלכותו הנעלה.

הורדתי את האמוניציה לפי הפקודה. הפשלתי שרוולי. הטוראי עומד על ידי לשירות. הושבתי את הוד רוממותו הנעלה על הכסא. סבון, מברשת, מים חמים — הכל מוכן. לקחתי את התער באצבעותי

וזכות אבות עמדה לי, הכל למישרין. כאשר עברתי למפרקת והעורף השתעל, גנח והתכופף, ופתאום — התער איננו! נעלם.

איהו? להיכן נעלם? חפש שם. עורבא פרח... התער איננו!

והוא — אש להבה. למה אתה מעכב אותי? מה קרה? האינך יודע את אשר מחכה לי?

אני עומד מבולבל. שומע את נשימות נחיריו, תנועותיו הכבדות, כשהוא זועף ונוחר כקטר, קופץ מהכורסא וצועק בחימה רוטטת מכעס:

— סולדאט! מאה מלקות ל„ז'יד" הטוראי, איצקה!

ללא שהיות הניחו אותי על הרצפה, כפתו ידי ורגלי. המלקות ירדו על גופי ועל אברי. הוא, הגנרל בעצמו, עמד וספר: אחת, שתים... עד לאחרונה. בגלל המלקות איחר את הקרב, הצבא נסוג ונחל מפלה.

אני נחבלתי בגופי ובאברי. התעלפתי, שפכו עלי מים, כבלו אותי והשכיבוני במרתף על תבן.

והתער?

פשוט, נתקע מתחת לשומן של העורף ונבלע בין קפלי הפימה כמו בנרתיק. אני לא ראיתי והוא לא הרגיש. לעת ערב, כשהפשיטו בגדיו והתמתח במיטה הצבאית שלו — נפל התער. הרימו החייל:

— הוד מעלתו הנעלה — הנה!

— חבל על איצקה, הוא אינו אשם! מהר ושחרר אותו!

כמו שאני יהודי...

ח. במעגל דורות

לאט, לאט זורמים החיים. לילה, יום, — ימים דומים זה לזה. כיום אתמול יום המחרת ויום המחרת יחלוף גם הוא כיום אתמול. רחוקה ממסילת הברזל ומנותקת מן העולם הגדול היתה העיר ניזונה מעצמה, מלשד הדורות, כמו הדוב במאורתו המוצץ את כפתו בתקופת ימי החורף. כל החיים יצוקים בדפוסים מסורתיים, מעשי אבות וירושת אבות. שרשרת דורות בחוליות דומות זו לזו ומצומדות זו לזו בקשרי עבר, החיים עם מתגורר לו יהודי ברחובה של המתים, העיר עם בית העלמין.

העיר, באותו חלק ובאותו בית שבו גרו אבותיו ואבות אבותיו. אף באותו בית עצמו שקבל בירושה. הוא אבותיו ואבות אבותיו מהעריסה עד הקבר.

אף הפרנסות שהן בדוחק ובצמצום, עוברות בירושה: חנוונים, סוחרים, מוזגים, יהודי „הפריץ", עוסקים במלאכה ובמקצועות מיוחדים בדין חזקה. יש גם פרנסות מיוחדות של נשים המפרנסות את בעליהן, כגון: לחישה על המכה, הדבקת עלוקות לחולים, מיילדות — העוברות אף הן בירושה מאמהות לבנות. חנוונות גם היא בידי האשה, המסוגלת לה ביותר, שכן היא יודעת את נפש הקונה ויכולה לבוא במגע עם „גוויות", דבר שאיננו לפי כבודו של גבר... החנויות מסומנות באופן מוחשי: ווילון קצר אדום עם שוליים לבנים על משקוף הדלת — סימן למנופקטורה; חבית דגים מלוחים על יד הדלת, שריחם נודף מסביב — סימן למכולת. לפני „חגאות" מעמידים נרות, עיגולי שעווה, דבש וגפרורים על תריסי עץ שטוחים. כלי זכוכית וכלי חימר עומדים על הקרקע על יד החנות ומנצנצים לאור השמש, למשוך את הקונה. זפת, עיטרן בחוץ על יד הבית, בתוך אמבטיות עץ נמוכות עם כלי מידה עליהן ונטפי זפת נדבקים אל הקרקע סביב ומשחירים אותה.

תגרניות בשוק, על יד דלפקים נמוכים שעליהם מוטלים קנמון, פלפל, פרג ודפנה בשקיות בד קטנות, פתוחות, שהסחורה נראית מתוכן. תמרוקים, סבון חריף־ריח, סרטים צבעוניים, אלמוגים, פניני זכוכית, סיכות בשביל „שקצות" הכפר. בקיץ יושבות התגרניות בצל שמשיות לבנות רחבות וגדולות ובחורף הן מכורבלות בפרוות כבשים, וסיר מלא גחלים לוחשות מתחת לשמלה, לחימום.

בתי מרזח, מסעדות, מסבאות „באיסור", „טבק פתוח" בלי רשיון, „יי"ש מוברח" — הבעל מוכר, הילדים בולשים אחרי המפקח הממשלתי, והאשה מבשלת, מטפלת ומגישה.

ועוד „פרנסות": — שירותי דת ושירותי ציבור, מומחים להקזת דם, לתפיחות. עושי משחות. מלאכות, שבעליהן אינם נמנים עם בעלי־מלאכה, כגון: בעלי עגלות, שמשים, טבחים, כלי־זמר. יהודים בלי פרנסות, בחינת — מאן דיהיב חיי, יהיב מזוני... חיים וקיימים, משיאים בנים ובנות, משלמים שכר־לימוד ונותנים צדקה. יהודים בעלי רבית ו„בעלי עיסקא", עצובים ומודאגים

תמיד, ויהודים בעלי־ספר, חשובים ומכובדים, בכובעי סאמט ומטריות גדולות, שמטפחות אדומות גדולות גולשות להם מהכיס האחורי של הקאפוטה השחורה, ויהודים היודעים לכתוב קצת רוסית, יוצאים ונכנסים אצל הפריצים ואצל יהודים כפריים עשירים, בעלי סוד ובעלי עצה, „מבינים בשידוכים", בוררים, בעלי קומבינציות שכליות, בעינים סוקרות, מלעיגות וערמומיות.

חתונה בעיר — מאורע ציבורי, שיחות כל ועניינים של הכל: חנוונים, בעלי מלאכה, כלי־זמר, כלי־קודש, רקחות, טבחות, שמשים ויהודים עניים. דורות על דורות טופח הווי שרשי ומקורי זה בצל המסורת. מתכוננים ידידים, קרובים, שכנים־שכנים שעל יד הבית, שכנים בבית־המדרש, בשוק החנויות. מפייסים נעלבים ומבקשים מחילה מאת מתים קרובים. נותנים מתנות לאביונים, למינקת, למיילדת, לסנדלר העיוור שתפר את הנעליים הראשונות, למלמד הזקן, לקרובים עניים ולבני משפחה. דרך סימטאות צדדיות מובילים את הכלה בראש מורד, לוהט מבושה, למקווה. נשים מלמדות את הכלה הלכות נשים מ„מעין טהור", תחינות ותפילות. אנשי העבודה ובעלי־מלאכה עניים יוצאים לקראת החתן, עוצרים בחבל מתוח את הדרך העירה, תמורת כופר נפש...

בסוכת קרשים גדולה — „שאלש" — שדפנותיה מצופים בפנים בשקים מטולאים ובד קנבוס, מושיבים את הכלה על כסא מרופד, נשים סותרות שערותיה בכובד ראש מתוך עצבות עמוקה. משהו נסתר מתפקק במעמקי הלב, מגרה בלחץ פנימי ומביא לדמעות. זקנות מוצצות גבישי סוכר, מצייצות בשפתיהן ופולטות לתוך השערות המפוזרות למזל מתוק. זקנים תוחבים רגבי־עפר לה ולו — כי עפר אנחנו... קיטל לבן לחתן — לזכר יום המיתה. פירוק התכשיטים מחשש יהירות. הבדחן עומד ומטיף לתשובה, תפילה וצדקה, יום הדין ויום המיתה, הכינור גונח ומדובב בניגון עצוב פולח לב, עיניים מזילות דמעות תוך גניחות עמוקות.

לאחר החופה — „מרק זהב" ביחידות, לחתן ולכלה, מתוך צלחת אחת. חברות יוצאות במחולות מסורתיים מקובלים: „שר", „ברוגז", „קדריל", „רונדו". המנגנים מביאים את החתן והמחותנים מצד החתן לסעודה הגדולה בניגון מיוחד מעין מרש, בקצב אטי, מתון, ונוגה. סעודת ערב גדולה בשביל קרואים. מתנות דרשה, קערות

רח"ש (־ רבנים, חזנים, שמשים), „מי שברך". כלי זמר מנגנים „לתיאבון". מתערטלים היהודים מדאגות יום־יום ומקשיבים לצלילי הכינור של יהושע הירש „כלי זמר" המנגן את ה„צאבאן" — הרועה המסכן שאבד לו עדרו והוא בוכה בדמעות — איה עדרי? אנחות עמוקות מלוות את הרועה ועדרו המסמל את כנסת ישראל בגלות — „שה פזורה ישראל"... יהושע הירש עומד על ספסל, הקשקט שלו מוסט הצדה, זקנו מפוזר על הכינור ואצבעותיו מחליקות על המיתרים מתוך התלהבות. הנה הוא מוריד אצבעותיו על המיתר הדק המתיפח כמו תינוק רך, והנה הוא עובר למיתר השני מתוך יבבה קורעת לב. והנה מצא הרועה את צאנו, הכינור מביע שמחתו בקצב של מחול, היהודים נאנחים אנחת ארגעה, קמים ממקומותיהם לשמח חתן וכלה. החשובים מוציאים מהכיס את המטפחת הגדולה האדומה, מחזיקים בקצה אחד ואת הקצה השני תוחבים לידי הכלה ומסתובבים בעיגול תוך רישול בעיניים מושפלות — „מחול כשר". השוחט הכפרי, ליצן בחתונות, היודע לשמח חתן וכלה בבדיחות מבויימות, פושט את הקאפוטה ואת כובע הסאמט החגיגי, נשאר בכיפת סאמט מקומטת שפלומות נוצות זעירות הנעוצות בה פה ושם מבריקות מעליה, לוקח מקל ומסובבו בין אצבעותיו ורוקד את ריקוד ה„דייטש" בדיקלום מלים:

ווען איך געלט האבע... (לו היה לי כסף...)

מוחאים היהודים כפיהם מרוב תענוג וביטול כלפי ה„דייטש" השוטה בעל־עבירה, מה יודע הוא לעשות בכסף?

מאיזו פינה נסתרת מגיחה סבתא, מפשילה את שמלתה ביד אחת ובשניה לופתת מטפחת לבנה, שמנפנפת בה באויר, בצעדי מחול „קוזאק" —

כשר... כשר...

מחלה, מגפה, כי תהלך בעיר — חולה מסוכן כי יהיה במשפחה — הרי יש השתתפות בצער כללית, הכל רצים לבית הכנסת — קרובים, שכנים, ידידים — לתפילה ולתהילים. נשים מיבבות „נופלות" לתוך ארון הקודש ומבקשות רחמים, משתטחות על קברי אבות, מודדות את גדר בית העלמין בחוט לבן ולפי ההיקף מחלקים בד לעניים ולילדי תלמוד־תורה. במקרים

123. ש. ל. ציטרון, משומרים, חלק ב'.

* חזן הקהל או חזן העיר שימש בקודש ע"פ חזקה או על פי חוזה בחתימות ראשי הקהל ואנשי צבור ונכלל במקבל „רחש" (רבנים, חזנים, שמשים) בחתונות ובריתות.

של מחלות ילדים — באות שכנות ומלחשות, יוצקים דונג עופרת לסמל, ועושים סגולות אחרות. הקרובים משנים. את השם או מוסיפים שם. סגולה בדוקה לאריכות ימים — אלטער, זיידע, באבעל'ה, חיה, חיים. סגולות ותרופות שיש להן מסורת של דורות והכו שרשים עמוקים בתודעת העם: גרב בלוי ומלוכלך מסביב לצוואר — סגולה נגד אסכרה; קינמון, „הושענא" יבשה — לשלשול; פיטם של אתרוג, אפר מנר הבדלה — להריון; קורי שממית מתחת למיטה — לעצירת דם; ניקוב האוזן ועיגול כסף — לילדים חלושים מעוטי־דם, כרוב מתולע בערב ראש־חודש — לתולעים בקיבה, כינה בתוך ריבה — לצהבת. בשעת מגיפה יש לצייר עיגולים שחורים בפחם מסביב לבתים, או להעמיד חופה שחורה בבית העלמין...

בתפילה, צדקה וסגולות נולדים ילדים — הם מתים בהעדרן. נולדים ב„שיר המעלות", „קריאת שמע", סידור „קרבן מנחה" וסכין מתחת לראש מפני מזיקין ורוחות רעות. „מודה אני", ציצית וארבע כנפות וכיפה על הראש — כמעט יתחיל לזחול — לשם „אימתא דשמיא" — עוטפים אותו בטלית וציציות ומביאים אותו בפעם הראשונה ל„חדר", ומלאכי אלוהים יורדים עם סוכריה בעת קריאת האות הראשונה של „אלף בית"...

כלל הוא בחיים: על המסורת והקבלה העולם עומד. אסור לנגוע במקובל מדורות ואסור להתייחס אליו בזלזול. הרבי, החדר, הסביבה מחנכים את הילד בקפדנות באמתה ברוח זו, בשכר ועונש ויסורי גיהנום, בעד סטיה כל שהיא. לאור הנר המהבהב, המפזר צלו העמום על כותלי החדר בין השמשות, יושבים הילדים מכווצים אחד ליד רעהו ומשננים תורה זו, בשילוב תמונות בכוח הדמיון הילדותי מתוך קשר בלתי פוסק של דורות, חיים ומתים, אבות ובנים, עולם הזה ועולם הבא, גלות, גאולה ומשיח, הנחרתים לעולמים.

תשובה ותפילה וצדקה מקיפות את היהודי בכל ימות השנה. גם העני שבעניים איננו קופץ ידו מצדקה, אולי לא הספיק לעשות תשובה מרוב טרדות. הוא נעזר על ידי צדקה ועל ידי

תפילה. „ותשובה ותפילה וצדקה מעבירים את רוע הגזירה"[120]... אין יודעים צחוק ושמחה. גם בשעת שמחה מלאים הם צער ובשחוקם נעלם החיוך. הבית עטוף תוגה נצחית וצער — זכר לחורבן: מעל משקוף הדלת מרובע שחור — זכר לחורבן, מתחת לחופה בשעת שמחה, טשוברים כוס — זכר לחורבן, ובשעת הסעודה נאנחים ומסתירים את הסכין מתחת למפה לשם עינוי. את כל חיי היהודי מקיפים כחומה בצורה שמירת המצוות והרהורי תשובה, עצבות ואבילות במסגרת המסורת ותאריכים לאומיים גורליים: ספירה, כ' סיון, שבעה עשר בתמוז, בין המצרים, תשעה באב, ויספים עליהם תענית חלום, סיגוף הגוף והנפש לכפרת עוון. החל מחמשה עשר באב כל העיר שוקעת בהרהורי תשובה כבמין ערפל אפור וקר, רווי רוגז, האומר להציף במבול חדש את העולם החוטא והמושחת על כל יושביו אם לא יחזרו בתשובה שלמה. שמש בית־הכנסת הגדול עובר בלילה בעיר ובקול נוגה. מרעיד לבבות ופולח דמדומי הליל הוא מעורר את היהודים לעבודת הבורא:

ישראל עם קדושים
שטעהט אוף (קומו) לעבודת הבורא
כי לכך נוצרת

* *

אדם דואג על אבוד דמיו
ואינו דואג על אבוד ימיו
דמיו אינם עוזרים
ימיו אינם חוזרים.

120. ותשובה ותפילה וצדקה — היו דורשים — מסומן במחזורים של ראש השנה ויום הכיפורים — „צום", „קול", „ממון", שגימטריא של כל אחד עולה למספר 136 —. כפל המספר עולה 272 ושלישו — 408. וזהו מה שאמר הכתוב בתהילים (פרק צ"ח) „איש בער לא ידע, וכסיל לא יבין זאת". איש — אפשר עוד להיות איש אם בער לא ידע, כלומר — אם הוא איננו יודע מספר בער העולה 272, שהם תשובה ותפילה אולם הוא בגדר כסיל (אם) לא יבין את זאת, כלומר — את החסד 408 — צום קול, ממון שביחד הם תשובה, תפילה וצדקה. שמספרם עולה ל־408 (המשכילים לא נמנעו מללגלג על פירוש זה בחיוך קל מתוך הדגשת ה„צדקה", העולה על תשובה ותפילה).

ושוב חורף, ושוב תעניות וסיגופים: בה"ב, עשרה בטבת, שובבים ת"ת, תענית אסתר, תענית בכורות ותעניות בכל ימות השבוע מחמת מצוקה ודלות.

ט. בעלי=מלאכה

בעלי־מלאכה. דורות של בעלי־מלאכה, אבות, בנים ובני בנים, הנקראים על שם המלאכה מדור לדור: פלוני בן פלוני, בן בנו של פלוני החייט, הסנדלר, החבתן. יהודים בעלי פאות וזקן, קאפוטות וציציות. מהם שניקלעו ממקומות אחרים, מליטא או מפולין. התחתנו, התבוללו ונבלעו בין יהודי העיר, אולם עדיין הם נקראים על שם עיירות מוצאם, כגון החייט מז'יטומיר, הסנדלר מאומן. זכרונות קלושים נשארו אצלם מעיירת מוצאם ומלים בודדות מהמבטא המיוחד לה.

מסורת פטריאכלית שררה באורח־החיים של בעלי־המלאכה בעיר, כעין עדה יוחדת היו על הרקע של מסורת המלאכה היהודית מדורות, ביחסים הדדיים ושותפות גורל ודאגה. הבנים נשמעו לאבות, הצעירים לזקנים. דעת הזקנים קובעת ומכרעת. לפיהם נתישבו סכסוכי משפחה, יחסי עבודה, ענינים שבין אדם לחברו ובין איש לאשתו. עתים, לפנות ערב, אחרי יום קיץ לוהט, היו פוגשים את הזקנים משרכים רגליהם בנעלי בית, בכיפה ובחזיה, כששרוולי כותונתם הרחבים מתבדרים תוך הילוכם. נכנסים לבית, ששלומו נפגם או אירע בו כיוצא בזה, דבר הדורש התערבות. שומעים טענות, מתווכים ומפשרים. עתים על ידי הטלת מרות, עתים — בהטפת מוסר וברוגזה, כשהמקל שביד מכה בכוח על רהיט או על הרצפה: אל תהא יוצא מן הכלל! שמע מה שמדברים אליך!

יודעי ספר שבהם היו מתגאים במלאכתם. משננים לפשוטים שבהם, לצעירים ולשוליות:

כל התנאים היו בעלי מלאכה: ר' יוחנן הסנדלר, ר' יצחק נפחא...

פשוטים וישרים היו. שומרי־מצוות ונזהרים מעבירה. על אחד החייטים לבגדי נשים היו מספרים שאף לצורך מדידה לא נגע באשה והיה מכוון את המידה לפי הראייה. חייטים לבגדי גברים לא התכופפו שעה שמדדו בגד לכומר עם צלב

על חזהו, מחשש של סגידה בהיסח־הדעת. אנשי מלאכה, שפרנסתם היתה בכפרים, ישבו בתענית כל השבוע מחשש איסור „לחמם", ישנו על הרצפה על קש מחשש שעטנז. ישבו בכיפות על הראש וטלית קטן גדולה ונוטלים את הידים אחרי נגיעה כל שהיא במקומות צנועים... מהם יודעי ספר, מיושבי בית־המדרש הרגילים לעיין בספר אחר התפילה, מהם שלא ידעו פירוש מלות שבתפילה אולם שומרי מצוות בהקפדה מרובה: מחפשים מקווה ביום הכיפורים קודם נעילה, עירוב־תבשילין בכל ערב חג. בדרך כלל — ראשונים לעזרה בשעת שריפה, מחלה, לזווג זיווגים בשעת מגיפה, ולשאת את המטה במקרה מות, וכן מצוות אחרות בין אדם לחברו ובין איש לאשתו — נחלת בעלי־מלאכה מימים, שאבותיהם ואבות־אבותיהם הורישו אותן לבניהם. היו שהתרחקו מן הכבוד ומן הפרסומת וטיפלו בעניים גלמודים, עיוורים, נכים, והתמסרו להם כל כך עד שבמשך הזמן לא ידעו אם הם שאריהם הקרובים או סתם מסכנים מן החוץ. „ל"ו־ניקים" (אנשי ל"ו) נקראו אחדים מהם בעיר, משום נוהגם להגיש לזקוקים עזרה בסתר — הכנוי אשר אגתד העם היהודי מכתירה בו אותם ענווי עולם, שאורם זולף באין רואים.

אם כי הבדלי מעמד לא הובלטו ביותר, היתה משום הסתיי־גות מצד אנשי העיר החשובים, בעלי־הבתים כלפי בעלי־המלאכה, בגלל התנהגותם ההמונית שלא כאורח המקובל: — הליכה לשוק, קנייה אצל הגויות, ועל אחת כמה וכמה ישיבה על כוס יין בשבתות ובאמצע השבוע בענייני מקח וממכר, הסתיגות זו באה לידי ביטוי בענייני צבור וקהל, בית־המדרש, גבאות ועסקי מינהל צבורי. אנשי ציבור, מהחשובים, היו רוטנים מתחת לאפם תוך הסתייגות:

בעל מלאכה... חייט, סנדלר... קל דעת...

מישהו מבעלי־המלאכה יודעי־ספר היה מתריע:

— האם רבא לא היה קונה בעצמו דגים לשבת? ורב ספרא שחירך ראש לשבת?... ומה בדבר אותו תנא שהרכיב את הכלה על כתפיו והיה מרקד עמה ומזמר: כלה נאה וחסודה?

— זה לשם שמים... לשם מצווה, לשמח חתן וכלה ונדמה בעיניו כקאקי חיוורי, אווזים לבנים...

— ומה הוא סבור, שחייט תופר שמלה לכמרית לא לשם מצווה, לפרנס בני ביתו? והיא איננה בעיניו כקאקי חיוורי?

אחד משושלת כלי־הזמר בעיר — מספרים — היה מתבדח על חשבון ה„בעלי־בתים" „כל ישראלניקים" — שכינו אותם בעיר — בבטויים עוקצניים ובמלים דו־משמעיות: —

— יהיה „כל ישראל" כפרת „ברכי נפשי" וכששאלו אותו: היתכן? אהבה עצמית כזו מצד יהודי? היה עונה בחיוך: אני מתכוון ל„כל ישראל" שבפרקי אבות, שהיהודים קוראים בקיץ, שפרנסת „כלי הזמר" לקוייה תוך הפרעת אבלות — ספירה, בין המצרים, ימים נוראים, אולם בחורף, בתקופה שבה קוראים „ברכי נפשי" אין איסורים והפרנסה מצוייה.

היו השומעים מחייכים מרוב הנאה.

עניים ברובם, מטופלים בילדים, היו בעלי־המלאכה עובדים מאור הבוקר עד השעה מאוחרת בלילה. היו מקצועות שגם האשה והבת המבוגרת היו עוזרות. מי שעבד בשביל ה„סקארב" (אחוזת הפריץ) היה מרשה לעצמו להעסיק שוליא, אפילו עוזר ל„זמן", מפסח עד סוכות. „בעל הבית" ועוזרו עבדו יחד 16—18 שעות ביממה. אפילו את האוכל היו מביאים לו, לעוזר, לסדנא, במקרה שהיה בעל המשפחה. בולע בחטיפה, מנער את הפרורים, מברך על המזון בחיפזון וחוזר לעבודה, תחת השגחתו הקפדנית של „בעל הבית". אם הרשה לעצמו לפעמים סלסול חזנות או שיחה חטופה עם שכן שנכנס, היה בעל הבית מעיר לו על ביטול זמן. בזמן היעדרו של „בעל הבית" נמסרה ההשגחה לאשתו או למישהו מבני הבית.

רווק היה מקבל בשכרו גם אוכל ולינה. בשבתות היה מיסב לשולחן ביחד עם בני הבית. לימים נעשה בן־בית. במקרה שהיתה בבית נערה מבוגרת היו מגיעים לידי שדוך. האב היה מחלק את הסדנא שווה בשווה, בתור נדוניא, ואף היה מפריש לחתן חלק בלקוחות ובמכשירי־עבודה. לימים נעשה העוזר בעל־מלאכה עצמאי.

גרוע מזה היה מצבם של השוליות. אלה היו לרוב ילדים עזובים, יתומים, בני עניים שנתקבלו למשך שנים, ללא שכר, ללמוד את המלאכה. השוליא צריך היה לעזור במטבח, לכבד את הבית, ללכת לשוחט לשחוט עופות ולישן את הילד בעריסה. הוא חי תמיד תחת מטר קללות ונזיפות מצד בעל הבית ואשתו,

אף העוזר היה צובט את אזנו לפעמים. כשהיה פנוי, ניתנה לו האפשרות לעמוד ולהסתכל במלאכה. אחרי השנה הראשונה, היו בעלי כשרונות ותפיסה מקבלים פירורי מזונות משולחן הבית, המצטיינים — מתנה לחג או חלק מ„דמי שתייה״, שפריץ או כומר נותן לשוליא בעד שירותים, שלפי הנוהג מגיעים אלה לבעל הבית, או לעוזרו. מטומטמי מוח שביניהם נשארו דלים, ספגו מכות ותוכחות עד שברחו.

ניצול?

חלילה!

סדר פטריארכלי של לימוד מלאכה. מורשת אבות. בעל המלאכה בעצמו, הוא, אביו ואבי אביו, למדו אותה באופן כזה. שרשרת קבועה מדורות אצל היהודים בתקופה ההיא.

י. הסבתא

המפנה הפוליטי החברתי, שחל ברוסיה בתחילת המחצית השנייה של המאה התשע עשרה — מלחמת קרים (1855), שחרור האכרים (1861), המרד הפולני (1863) ומלחמת רוסיה־תורכיה (1877—8) — גרם לתמורה חשובה בחיי העיר.

מלחמת קרים לא הורגשה הרבה, שכן התחוללה במרחק ניכר מפודוליה, ובתנאי התחבורה, יותר נכון — חוסר התחבורה — של הימים ההם היה זה אי־שם, בקצה העולם. מעטים היו המשתתפים מיהודי המקום במלחמה זו בפועל. פרט לאילו קנטוניסטים מקומיים, שנשלחו לזירת המלחמה ושלא ידעו עליהם, לא היתה המלחמה אלא כהד הנשמע מרחוק, בעקיפין, מתוך ידיעות קלושות, קלוטות מהאויר, מחצרות הפריצים, מעוברי אורח אוקראינים שגם הם לא היו עדי ראיה, אלא שמעו מאחרים. השפעה נכרת יותר נודעה למאורעות האחרונים — המרד הפולני ושחרור האכרים. אין ידיעות מפורטות על מספר האכרים בסביבה ששוחררו לפי פקודה ה־19 בפברואר 1861. ידוע רק שמצבם המשקי היה ברע. מחוסרי קרקע ומחוסרי אמצעים היו, נטולי יציבות ואפשרויות קיום. בעצם, נשארו — גם לאחר השחרור — במצב של שיעבוד, תלויים בחסדו של הפריץ כלפנים. לא לחינם מציינים כותבי תולדות שחרור האכרים ברוסיה, שעדות

איכרים ממחוזות רוסיה התיכונה ופלכי אוקראינה הדרומיים פנו לפריצים בעלי אחוזות לקבלם בחזרה ל„פנטשינה״. (צמיתים) יהודים סוחרים בעלי־ייזמה ועירנות מסחרית נדחקו מחדש לכפרים. הפרנסות בעיר במסגרת הכלכלית הקיימת לא יכלו לספק את כולם. האוכלוסיה הלכה וגדלה וחיפשה לה מוצא בכפרים. האיכרים לא דחו אותם, אלא, להיפך ראו בהם מצילים. היהודים הכניסו תנועה וחיים במשק השמרני, לאחר הקפאון וההזנחה שמימות ה„פנטשינה״. פיתחוהו וקבעו קשרי מסחר עם העיר על ידי הכנסת ענפים חדשים בנחלות הפריצים לשעבר — צאן, בקר, צמר, עורות.

גם מצב הפריצים הורע עקב התמורות הסוציאליות. דיכא אותם במיוחד המרד שלא הצליח והפחד מפאת נקמת השלטונות הרוסיים. היה צורך להתכחש לו על ידי מפעלים משקיים קונ־סטרוקטיביים להדגשת היציבות הסוציאלית והתערות במקום כהוכחה לכשרות פטריוטית. לשם כך נסתייעו ביהודים אמידים ועשירים שניצלו את האפשרות והקימו מפעלים תעשייתיים בעיר ובכפר: טחנות מים, מטוויות צמר, בתי משרפות לייי״ש ובתי חרושת לסוכר. בין סלעי בראשית הוקמו חוות ומושבים — זירנייקי, צימבלי, טרטקי, ווארוני. בהם — טחנות קמח, מחצבות אבן, בתי חרושת לאריגת צמר. נוצלו אוצרות הטבע: נהרות ויערות והוקמו משרפות לזפת ולסיד.

יהודים רבים עברו לכפרים, חל שידוד מערכות בהרכב האוכלוסיה היהודית שם. עברו אמידים בעלי כסף, בעלי עמדה חשובים. היו גם כאלה שבאו לפי הזמנת הפריצים ממקומות אחרים — מליטא, וואלין, בתור מומחים, התיישבו בכפרים, והיוו גרעין תרבותי לאינטלגנציה כפרית בסביבה.

גורם כלכלי חשוב בהתפתחות העיר שימש קו מסילת־הברזל קיוב־אודיסה, שנסלל בפרק זמן זה וממנו הסתעף קו לבלטה, — גולטה — יליסבטגרד. אף על פי שהתחנה הקרובה ביותר — קריזופול — היתה במרחק 30—40 קילומטר, ויהודי המקום כברוב העיירות היהודיות הסתייגו ממסילת הברזל בתחילתה, — בכל זאת היתה השפעתה ניכרת, שכן הביאה לעירנות מסחרית בעקיפין על ידי סוחרי ערי הסביבה הגדולות, שנסחפו לתוך התהליך המסחרי החדש של תבואות השדה המקומיות. יהודי המקום נטפלו לעסק זה כמעט בעל כרחם. הם היו קונים ומוכרים

מוצרי חקלאות במקום בשביל סוחרים שונים שטענו אותם ושלחום במסילת־הברזל. בעצמם לא העיזו לעשות זאת. בדרך כלל שררה בעיירות היהודיות מעין הסתייגות לגבי השימוש במסילת־הברזל בתקופת הבראשית שלה, — בייחוד בערי פודוליה. אם בגלל התחרותה עם בעלי העגלה היהודיים, שקיפחה את פרנסתם, מעין איסור של „הסגת גבול", או, סתם, מפני החידוש שבה. מי שנתפס לדרכים אלו ראו בו מעין אדם נלוז — שבהפקירא ניחא ליה, או שעומד בפני פשיטת רגל, או סתם טיפש. מי ששלח מטען סחורה ברכבת, התיירא להיראות ברחוב, מחמת קיתוני ההלצות והחידודים שנשפכו עליו. אנשי העיר לא היו היחידים. ידועה גם התנגדות ה„רביים" והצדיקים, שנתגבשה בנוסח השירה העממית:

„ווער האט געזעהן, ווער האט געהערט
אז פייער און וואסער זאלען שלעפן וויפערד
דער רבי וועט אים ווייזן.
כאטש ער איז פון אייזן.

* *

„אנאייזנבאן האט ער אויסגעטראכט
און מיינט, אז ער איז אַ חכם
דער רבי שאפט, דער רבי לאכט
ער האט דאך קפיצת דרכים.[121]

ידעו אנשי העיר לספר על אחד מחשובי העיר, תלמיד־חכם ובר־ אוריין שכיב מרע, שנכנסו אליו לביקור חולים, נתגלגלה השיחה בדבר מסילת־הברזל, שיחת היום ויחת הכל. ספרו: — פסי ברזל, קטר, אש ומים, סוחבים קרונות ברזל על מטעניהם בריצה מהירה, העולה על הרבה סוסים דהרנים. הקשיב החולה

121. „מי ראה, מי שמע
שאש ומים יסחבו כסוסים
הרבי יראה לו נחת כוחו
אם כי ברזל בתוכו.

„רכבת המציאו בשכלם
וחושבים עצמם לחכמים
הרבי צוחק, הרבי מחייך
כי לו קפיצת הדרך".

בתשומת לב תוך חיוך קל. ביקש קצת מים לנטילת ידים, יישר את הכיפה על ראשו ובמתחו את גרונו הצנום בכל כוחו, סינן:

להד״ם!

פתי יאמין לכל דבר!

מסילת־הברזל, אמנם, לא הניחה דעת אנשי העיר ואף על פי כן היו אחדים שנעשו קבלני מסילת־הברזל. כיצד הגיעו לענף כלכלי זה? במקרה, או אגב חיפוש ענפי מסחר חדשים מחוץ לגבולות העיר. או סתם מתוך קנאת סוחרים. בכל אופן נסחפו לזרם הקבלנים. מהם שהיו ידועים בחוגי השלטונות גם מחוץ לגבולות העיר, כקבלנים ידועים, אנשי שם, ברוסיה. אחד מהם ר׳ מאטעל ז״ק, בעל חנות מכולת גדולה בעיר. יהודי חרד ושומר מצוות, מחסידי ר׳ רפאל, נדבן ומכניס אורחים. בקאפוטת משי שחורה, בגרבים לבנים ובכותנת פרומה היה מתייצב לפני השרים ודן אתם בעניני הציבור והעיר. השלטונות התייחסו אליו באימון, אף על פי שלא ידע רוסית. בזמן מלחמת רוסיה־תורכיה העניקו לו מעמד של „סוחר ממדרגה ראשונה״. כמה אגדות מספרות על יחסו לעניים: היה מושיבם מסביב לשולחנו ומשרתם. עתים, מוסר היה ארוחתו או חדר השינה שלו לעני. פעם בחורף — מספרים — נכנס לביתו אחרי תפילת מעריב ומצא עניים מסובים ליד השולחן יושבים רוגזים, „אין מים לנטילת ידים״ — התאוננו. לקח את הדלי ורץ לבאר ברחוב השני להביא מים לנטילת ידים. כמוהו — אשתו ביילה טרודה ועסוקה בצרכי עניי העיר, יולדות עניות, חולים ותשו־שים. לקראת החורף היו מכינים עצים להסקה, ירקות כבושים, מוצרי חלב ופירות, שמחסנאי מיוחד היה מחלקם לעניים. בני העיר הכתירוה בתואר „ביילה הגדולה״.

היו גם אחרים שנטפלו לקבלנות: ר׳ ברוך היילפרין, וואלף עוזר אנגרט, בני ווייצמן. קו אופייני ביחסים הפנימיים בעיירות התחום בתקופה ההיא: ר׳ מאטעל ז״ק ור׳ ברוך היילפרין היו ידועים בעיר בשמות המשפחה, להבדילם כאילו מאחרים, שנקראו רק בשמותיהם הפרטיים בתוספת שם האב, האם או האשה. מה ששיווה להם מידת חשיבות. ר׳ מאטעל ז״ק זכה לכך הודות למידותיו התרומיות, ור׳ ברוך היילפרין

הודות ליחוסו ממוצא רבני. מעטים ידעו בעיר ששם משפחתו של וואלף עוזר הוא אנגרט, ושל בני — ווייצמן. ושמו נתפרסם רק אחרי מותו, על ידי אשתו, הודות לשני מפעלים ציבוריים שהקימה: — בית מרחץ ובית כנסת. — מאז נתפרסם שמה, וגם, במקרה זה, לא בשם המשפחה אלא בשמו הפרטי של בעלה — „בניכה", כלומר — אשתו של בני. היא הוכתרה גם בכנוי „סבתא", — גילוי חיבה משפחתית מצד אנשי העיר, ועל פי כינוי זה כונו גם המפעלים: „דער באבעס קלויז" („בית הכנסת של הסבתא"), „דער באבעס באד" („בית המרחץ של הסבתא").

ידעו לספר על מקרה משפחתי מעציב שקרה עוד בחייו של ווייצמן ושעורר במשפחה את הרצון לכפר עליו „בקרבן אשם" על מזבח הצבור. בתו היחידה של ווייצמן נתארסה לבחור אחד בשם נפתלי זוסמן,[122] שהתכונן ללמוד בסמינר של רבנים בזיטומיר או שהיה חניך הסמינריון, בחור בעל תורה והשכלה וידיעות.

ווייצמן שהיה אדם פשוט, רחוק מתורה ודעת, לא ידע להבחין בדרכי ההשכלה לפרטיה. בשבילו היה זה שידוך הוגן ומועיל לעסקיו הקבלניים, ביחוד — ידיעת השפה הרוסית וידיעות כלליות אחרות שזוסמן הצטיין בהן, ואף הולם את מעמדו כלפי חוץ — תורה וגדולה במקום אחד.

קרה לו, מה שקרה לרוב המשכילים בסביבה מסורתית קפדנית בתקופה ההיא. הדבר התחיל בלחש סודי, בעקימת האף והגיע עד לביטול גמור, התקפה ורדיפה. הדבר נודע למשפחה, האוירה בבית, נדחסה, פרצו קטטות משפחתיות, כעס ורוגזה. לבסוף עזב את אשתו ושתי הילדות אשר ילדה לו וברח...

לאחר כך נודע שהתנצר.

המאורע הסעיר את העיר. מקרה זה של התנצרות מרצון, ללא כפייה, היה ראשון ממין זה בעיר. יתכן, שגם הציבור כולו הרגיש באשמתו שכן דחפוהו בשתי ידיים. מאורע זה קיפח את חייו של ווייצמן. חרפה עטתה את המשפחה ואחרי התייעצות עם אנשי העיר החליטה להקים את שני המוסדות לשם „כפרת עוון".

122. אם אינני טועה היה זה שמו הפרטי. השווה ש. ל. ציטרון, משומרים, חלק ב'.

לימים נשתתק הענין. זוסמן תפס עמדה בחוגים ממשלתיים בפטרבורג. לפי עדותו של ש. ל. ציטרון[131] נתמנה צנזור ראשי לספרות עברית בווארשה ואחר כך עבר לפטרבורג בתפקיד זה, ובסוף ימיו היה אחד הפקידים הגבוהים במינסטריון להשכלה. בינתיים נתבגרו הבנות, התחתנו — ובעליהן תפסו עמדות בעיר. אחת מהן ביקרה אצלו בפטרבורג. סיפרו, שגם זוסמן בא לביקור חשאי אצל בנותיו. לא התעכב הרבה. ספק לא לעורר חשש על עצמו, ספק לא להיפגש עם יהודי המקום, שאיבתו אליהם נשתמרה עד הזמן ההוא.

יא. בית־הכנסת

שיחת כל היתה — על אנשים שהתעשרו בזמן האחרון. אנשי עיר ואנשי כפר. היו ששוחחו לשם שיחה בעלמא, אחרים דברו מתוך קנאה והרגשת „שלים־מזליות" כלפי עצמם. העלו זכרונות מעברם, נזכרו מה היו אלה קודם, לפני שנים אחדות, שעה שעברו לכפר. ומה הם עכשיו?... ובמשך זמן קצר!... — מרכבות רתומות לזוג סוסים דוהרים. עגלון במדים. יושבים מסובים במרכבותיהם, מצוחצחים ומסורקים, מעשה פריצים. בעיר — הבליטו אלה את אמידותם בין התושבים: בלבושם, פאותיהם וזקניהם הסרוקים, חבשו כובע משי או סאמעט בימות החול. תיקנו את בתיהם, שפצום וצבעום, קנו רהיטים — כלי בית, שעון קיר, מנורות „בליץ", כלי כסף ותכשיטים.

היו הזקנים שבעיר נזעפים ונרגזים למראה קאפוטה מקוצרת שפגשו, זקן מסורק, כובע משי נקי ונעליים מצוחצחות. ממצמצים בעיניהם ורוטנים:

— מעשי שטן... תן לשטן שערה אחת, ומרט את הזקן כולו...

היתה קיימת מעין תחושת פחד מפני כל שינוי, — מפני כל דבר חדש. כל חדש מכניס הבדלים ופוגע בשלמות החטיבה המוצקת מקדמת דנא. כלל הוא: מהפשוט והכשר למורכב והאסור. זרימה

כבושה ושקטה תפרוץ לפעמים בכוח ותשטוף את כל הגיא מסביב.

ישבו ושוחחו מתוך אנחה: ר׳ מאטעל ז״ק, מי לנו גדול ממנו? הוא היה מקובל אצל הגנרל־גוברנטור הקיובי, דרנטלן, אף בקאפוטה ארוכה, בגרביים לבנים ובכותנת פרומה. כלום היה צריך להחליף את מלבושיו היהודיים?

היו הצעירים מלמדים סניגוריה:

זמנים אחרים... מלבושי כבוד...

היו אלה מתריעים: ור׳ אפרים לייזער? מה הוא אומר?

ר׳ אפרים לייזער, מהזקנים המכובדים בעיר היה מתריע נגד קישוטים שיש בהם משום התפארות ויהירות. חסיד ברשדאי היה, נזהר ממותרות ומכל דבר היוצא מגדר הצנע. המותרות מגבירות שפלות הגלות, היה אומר. יושב היה בבית המדרש, רגל אחת נתונה בגרב לבן על הספסל והשנייה על הרצפה תקועה בנעל בית, מחליק זקנו מתוך התעמקות ואומר:

שינה בצהרים — אמרו חז״ל שמוציאה את האדם מן העולם... וכי בעצם, כולי האי? אלא מאי? יש בזה כוונה מיוחדת: ללמדך, שאפילו דבר קל ופשוט עלול להוציא את האדם מן העולם. כמו, למשל, נעליים מצוחצחות ביום חול... וכי מה בכך? עבירה? חס וחלילה! פזרנות? קצת משחה שחורה ששוויה אינו עולה על פרוטה? אלא מאי? אלה הם מעשי שטן המסית ומדיח את האדם לראשונה לדבר פעוט, לכאורה, צחצוח הנעליים. אם מצחצחים את הנעליים פעם פעמיים, שוב אי אפשר לצאת במכנסיים מטולאים ויש צורך במכנסיים חדשים ויפים. ואם המכנסיים חדשים והנעליים מצוחצחות הרי אי־אפשר בקאפוטה ישנה ודהה. נוצר איפוא, הכרח בקאפוטה חדשה מאריג, כובע קטיפה חדש בעל שוליים, כדרך הגבירים, שעון כסף ושרשרת, מטריה יפה ומקל עם גולת כסף. בבית שוב אין דעתך נוחה מהרהיטים הפשוטים. העין רואה והלב חומד והיצר הרע, רחמנא ליצלן, מסית ומדיח...

זה מה שאמרו — מוציא את האדם מן העולם...

אוי לו בעולם הזה ואוי לו בעולם הבא...

לכאורה אין כאן שום דבר היוצא מגדר הרגיל. אנשים הצליחו ועלו, התעשרו והגיעו למעמד מכובד ומתוך כך נוצר הצורך

באורח חיים מסודר ונוח. אולם למעשה, חתרו זרמי החיים מתחת לחומה הבצורה והבקיעו בה פרצות. עצם העובדה של היותם עשירים, אנשים מצליחים, הבליטה את ההבדלים שביניהם לבין האחרים. לא היו אלה, אמנם, הבדלי מעמד בולטים, אלא משהו דומה לזה בלבד: לאלה שעלו בשלבי סולם הגדולה והעושר היו נכנסים בדרך־ארץ, מנקים את המגפיים מהבוץ שדבק עליהם שלא ללכלך את הרצפה, מישרים את הכובע הקמוט ומנקים אותו בשרוול עוד בחוץ, טרם הכנסם הביתה, מתיישבים בקלות על קצה הספסל בהרכנת ראש מתוך ביטול. משהו נסתר צף מנבכי הנפש והעמיד מחיצה בין המעמדות המתהווים. במחיצה זו, נתקלו בשוק, בחנות, באיטליז, ברחוב, היו אלה מקנאים באלה, הללו מרכינים את הראש ומתבטלים, והללו מרימים את הראש בגאווה ותובעים יחס של כבוד. והואיל וכל החיים התרכזו מסביב לכתלי בית־הכנסת, בלטו שם ההבדלים בחריפות יתר, בעליות, בכיבודים, ובישיבה בכותל המזרח. היו אלה שוהים בתפילתם כדרך האנשים החשובים ואלה — היו מוכרחים לחכות. היו אלה מתקינים תקנות למורת רוחם של אחרים ואין פוצה פה ומצפצף. משמשים בקודש מתרפסים לפניהם ועושים רצונם ואין להרהר אחריהם כלום. פעם, בעידנא דריתחא, התפרצו הנעלבים, יצאו ויסדו להם בית־הכנסת מיוחד משלהם — להכעיס.

בית־הכנסת היה, למעשה, הזירה הראשונה להתנגשות מעמדית. אכן היו התנגשויות בבית הכנסת גם קודם לכן, אולם אלה היו ממין אחר, חילוקי דעות בין החסידים ומתנגדיהם על נוסח התפילה: „כדבר", „ויצמח", „נעריצך", ענינים וכוונות שאין להרהר אחריהן, כשם שאין להרהר אחרי כוונות מעשי צדיקים בכלל. ברם, כאן בולטות ביותר כוונות של חולין של „בשר ודם" פשוטים השואפים לשררה ותקיפות ומטילים מרותם על אחרים בענייני קדושה ותפילה. הראשונים שהתפלגו היו בעלי מלאכה מהצעירים. אחריהם הלכו הזקנים. יסדו להם מניין בבית־הכנסת, במחסן, על יד „הפלוש", תיקנו אותו, חצבו ארון קודש בקיר, השיגו ספר תורה, עמוד ובמה, קבעו מנהגים לפי אורח חייהם של בעלי המלאכה: תפילה לאור הבוקר בשבתות ללא שהיות מוקדמות וללא מעמד של יחסנות בתפילת שמונה־עשרה. ללא סילסולי נגינה מיותרים וללא כיבודים. עתים אפשר היה לפגוש בשעות הבוקר, בשבת, אחד צועד בפסיעות קלות לקלויז של

לתפילה ולעומתו בעלי־המלאכה יוצאים מהמניין שלהם. האחרונים הסאווראנים (בית תפילה של החשובים) או בית־המדרש החדש לא התבדלו בנוסח התפילה ובמנהגי בית כנסת מיוחדים. התנהגו לרוב לפי אותם הדפוסים והמנהגים המקובלים והמגובשים. היו רק חילופי גברי. בעלי המלאכה האמידים היו שם בעלי הדעות ובעלי הכיבודים. לימים נעשו גם אלה יחסנים, דרשו יחס של כבוד אל עצמם. היו נוטרים שנאה למי שהתיחס אליהם בזלזול. לסוף התפלגו גם בעלי־המלאכה ויסדו בתי תפילה מיוחדים לכל מקצוע, וכך צצו בעיר בתי־כנסת חדשים לבקרים: של חייטים, סנדלרים, זגגים, נגרים, בעלי תעשיית טליתות, חברה קדישא. רובם היה בחלק העליון של העיר — „ירושלמקה". מהם שקנו בית קיים והכשירוהו לבית־תפילה, מהם שבנו בתי־כנסת באופן מיוחד. על־פי־רוב היו בתי־הכנסת משתכנים בבתים רגילים, נמוכים וקטנים, בקרבת מקום אחד לשני. מן החלונות הפתוחים בקעו והתערבבו קולות החזנים ובעלי־התפילה. בשבת בצהרים, אחרי השינה, התאספו זקני בעלי־המלאכה ל„פרק תהילים", „מנורת המאור", „שבט מוסר" ו„נפלאות צדיקים", שאחד מיודעי ספר היה קורא לפניהם ומסביר. לפנות ערב, עם חשיכה, ישבו צמודים ומספרים איש לחברו מפה לאוזן על ימים שעברו.

רק שניים מכל בתי־הכנסת בעיר נשתמרו כקניין הקהל ברוח המסורת של העבר: בית־מדרשו של ר' רפאל ובית־הכנסת הגדול. סימטה צרה בבקעת הנהר הבדילה בין שניהם. בית־המדרש שימש מקום לתפילה לזקנים חסידי ר' רפאל, שומרי גחלת מסורת הפשטות. גם בית־המדרש עצמו נשאר ללא כל שינוי במשך השנים. בצורתו הפנימית ובפשטותו כסמל למסורת זו. תקרת עץ ובאמצע חלל פתוח וסולם עץ פשוט מוביל למחסן מיוחד בין הגג והתקרה לספרים ישנים שנקרעו, דברים שבקדושה שיצאו מכלל שימוש, מקום לשמירת חיטה משעת קצירה למצה שמורה. עתים היו תולים את השקים עם החיטה על התקרה גופא... עששיות נחושת קלל היו תלויות באמצע התקרה, ונרות תחובים בקניהן, ורק כעבור זמן מה הכניסו מנורות „בליץ" גדולות נוספות כמוהן גם יתר הרהיטים פשוטים, דלים וצנועים ללא

שינויים, כמעט, מזמנו של ר׳ רפאל. מעולם לא התפלל שם חזן או בעל־תפילה אורח. היה מעין מנהג קבוע שבית מדרש זה משמש מקום לתפילה שבלב ולא לשירה.

מתפללי בית־הכנסת הגדול היו יהודים פשוטים, בעלי־מלאכה, חנוונים זעירים ותגרנים. בימים הנוראים היה גם הרב הרשמי תופס מקום בכותל המזרח, וכן הרופא והרוקח. בשבתות „מברכים" היה חזן הקהל[123] עובר לפני התיבה, ובחגים וימים נוראים — גם עם מקהלה. לא היו שם ארונות ספרים. מנורה מפוייחת קטנה דלקה בכוך מיוחד על יד הכניסה, כעין „נר תמיד". בית־הכנסת שימש לקבלת אורחים רשמיים בימי גנוסיא. על התקרה והכתלים, המשוחים בצבעי שמן, היו מצויירים שבעה כוכבי הלכת ושנים עשר המזלות. בכניסה, בקיר הפלוש היה ציור של כנור דוד המלך במלוכסן.

בית־כנסת זה היה אחד מבתי־התפילה העתיקים הראשונים, שהוקמו בבקעת הנהר עם יסודה של העיר. אגדת־עם מספרת שבימי התקוממות ההיידמקים הסתגרו היהודים בבית־הכנסת. משהתקרבו הרוצחים למקום, נפלה עליהם אימה וברחו...

בימי ר׳ רפאל התמוטט אחד מקירות בית־הכנסת והוא אסר להתפלל בו מחשש מפולת. שנים רבות עמד בית־הכנסת במפולתו ורק שני חדרים בפלוש משני עברי הכניסה התקינו למקומות תפילה.

במחצית השנייה של המאה הי"ט קיבלו עליהם בעלי הבתים בעיר לתקן את בית־הכנסת. משלחת מיוחדת יצאה לאודיסה לשם עריכת תכנית בנייה דוגמת בית־הכנסת הגדול באודיסה. חפרו יסודות חדשים לקירות שהתמוטטו, והשעינום על עמודי אבן במשופע, מבחוץ לחזקם. בפנים העמידו עמודי אבן מהוקצעים המתחברים למעלה בקשתות — בסגנון גוטי, חלונות גדולים ושמשות צבעוניות מצויירות. בהוצאות הבנייה השתתף כל הישוב היהודי, גם אלה שאינם ממתפללי בית־הכנסת הקבועים. יהודי הכפרים האמידים שלחו את תרומותיהם ביד נדיבה. גם אחדים מהפריצים נדבו עצים וחמרי בנין. אמנים וציירים מהידועים באודיסה הוזמנו ליפות את הקירות והתקרה בציורים מקוריים.

123. ש. ל. ציטרון, משומרים, חלק ב׳.

ומספרים, שכאשר סיים הצייר־האמן את ציור התקרה — המזלות והכוכבים עם שבטי ישראל, מעד, נפל מהפיגום ונתרסק.

סיפור זה היה בפי הבריות. אם איננו אלא אגדה, פרי הדמיון או עובדה ממש — בכל אופן מקורו אינו ידוע. בלילות היו מפחדים לעבור על יד בית־הכנסת. אגדות־עם סיפרו, שמתים מתאספים בו לתפילה אחרי חצות. ביניהם הרוגי הגזירות.

יב הייריד

גורם כלכלי נוסף בפיתוחה של העיר היוו הירידים, שהתפתחו באופן מקביל למשק הכפרי הזעיר. ראשיתם בהתייעצויות האיכרים בינם לבין עצמם. הם היו נועדים באחד הכפרים ביום ראשון אחת לשבועיים, או לחודש, לישא וליתן בעניין היבול, שיווק התוצרת, המחירים וכדו׳. במשך הזמן התחילו לבוא גם יהודים מהעיירות הסמוכות שהביאו אתם סחורות למכירה: מכשירי חקלאות, משקאות וצרכי אוכל והלבשה. לימים התפתחו המשקים, היה צורך דחוף בשיווק התוצרת, בקניות ומכירות בהיקף רחב, והפגישות בכפרים שוב לא יכלו לספק את הצרכים. קבעו האיכרים להעביר את ההתיעצויות המשקיות העירה. שם שטח המכירה והקנייה יותר גדול, באופן כזה התפתחו הירידים ונעשו קבע.

היה זה מקור פרנסה שניזונו ממנו במישרין ובעקיפין. לפי היריד נקבע תהליך החיים, המסחר, ההכנסה וההוצאה, החובות, ההלוואות וסוגי הסחורות. היריד נעשה למעין דבר שבקדושה, שהכל מתבטל ונדחק מפניו, שנשבעים בו ומקללים בו: „כה יזכני אלוהים ביריד טוב" או „כה ייסרני אלוהים ביריד רע". היריד לא הופסק גם בזמן האחרון, כשהתחילו למכור את התבואה בסיטונות בעודה בשדה, וחוגים כפריים מסויימים ביחד עם הכמורה הכפרית השתדלו להגביל את המסחר עם היהודים מתוך נימוק שהוא גורם לחילול קדושת יום א׳ ולהתרוקנות הכנסיה בשעות התפילה. היהודים לא שקטו, נאבקו בכל כוחם. שיגרו שליחים לקמניץ, ביקשו את הפריץ המקומי בעל ההשפעה במשרדים ממשלתיים — והיריד נשאר בעיר, אלא שבמקום ביום א׳ נדחה ליום ג׳.

מאור הבוקר נהרו ליריד בכל הדרכים. גויים בכפרים, פריצים בעלי אחוזות, כמרים בעלי שדות וגן. נהרו אליו יהודים מהעיירות הקרובות החל מאשמורת הלילה, קצבים, חנוונים, תגרנים בעגלות טעונות סחורות מעובדות של חייטות, פרוונות, וכובענות, חנוונים, סוחרי תבואה עם מאזניים על העגלה ושקים ריקים, סוחרי סוסים, בעלי פנים משולהבות, כשרגליהם משולשלות מצדי העגלה, ומאחריה דוהרות סוסות וסייחים לצדיהן, וסתם יהודים לבושי מעפורות. גויים בעגלות טעונות ברכת שדה וגן, תבואות, בהמות, עופות, פרה קשורה לעגלה ועגלה רצה אחריה, גוי יחף הולך ברגל ומושך אחריו חזיר הנגרר בחבל הולך ומתפתל אגב נהיקה וחרחור. משעות הבוקר הומה העיר מרעש והמולה, דפיקות פטישים ומסמרים. אהלים ויתדות תקועים ברחבי המגרשים וחבילות סחורות ארוזות מסביב. יהודים בכובעים שמוטים למטה, ממשמשים בשקים שעל עגלות הגויים, מגלגלים שיחת סרק, שולים גרעינים, שוקלים בהעברה מיד ליד ומאווררים אותם בנשיפה, מוציאים קש מעגלה וכוססים אותו תוך מחשבה ומעמידים מישהו על יד העגלה להיות „בר מצרא".

ב„טורגוביצה" על יד הכנסיה הנוצרית, מקום האסף המקנה המובא ליריד. הרופא הוטרינרי, השונא ישראל, התעקש וקבע את שוק הבהמות והסוסים מעבר לעיר למעלה, בשטח של אפרים ירוקים. סוחרי בהמות וסוסים, קצבים במקטורנים ובחמילות חגורות אבנטים אדומים, שקצותיהן מתבדרות ברוח, עומדים ומסתכלים בסחורה החיה מתוך ענין. מסביבם ספסרים, מתווכים, „מי שהיו" שנהפכו לספסרים, או „יורדים" שבאו ל„טורגוביצה" מתוך הרגל רק לא להתבדל. ואולי יזדמן משהו... סוסים צונפים, פרות גועות ומטלטלות ברגליה כשאחד מהקצבים — מבני גרשוק קצב — יהודי גבוה בעל פנים זוהרים שמנים וזקן אדום, שקצוותיו מתבדרות אגב הליכה, במעופרת מרופטת וחגורת צמר אדומה על מתניו, ניגש וממשמש את ירכות הבהמות בלחיצה, תוחב אצבעותיו לתוך פיותיהן ובודק שיניהן כשריר סמיך ניגר מפיותיהן על ידיו והוא מנגבן בשערות הבהמות.

בקרבת מקום מצטופף חוג של סקרנים ומסתכל, כיצד אחד מבעלי העגלות — „הפייבישים" — הזקן שבחבורה, גוץ בעל כרס ובעל פימות שמנות, בעינים טרוטות אדומות, שמסביבן בולטים כיסי שומן, מטלטל את גופו ברגליו הקצרות, ניגש לזוג סוסים,

מחליק בידו השמנה והתפוחה על גביהם ועל פניהם, רותמם למרכבה, עולה על הדוכן ומתישב, לוקח את המושכות בידו ועוקר מהמקום כעל כנפי נשרים.

בראווא! — צועקים.

הזקן לא שכח עדיין את תלמודו...

בין הדלפקים והחנויות מסתובבים גויים וגויות, מסתכלים בעיניים תאוותניות בפרוות, מלבושים מוכנים. מכנסיים, כותנות, כובעים. הסחורה שטוחה ערימות על הקרקע. קדרות, חביות. מוצרי ברזל, פטישים, צבתות, דליים. סכיני מטבח, חרמשים. פרוון לובש פרוות כבשים על שכמו לראוה, עורה הלבן מנצנץ מהסיד הלבן ומפיץ ריח חמוץ, מגרה. כובען מלוכלך מחזיק כובע שיער כשידו בפנים, מסובב אותו ומיישר את השיער במספרים גדולים בצלצול משובה. אנדרלמוסיה של קולות וריחות עולה בערבוביה: — געיית פרות, צניפת סוסים וחרחור חזירים, וריחות עור, צבעים, זפת, עיטרן, חמילות, אדרות שיער, זיעת אנשים, צלצול נקישות על היד, צעקות ומריבות, קללות וחרמות. מישהו עומד ומשפשף יד ביד מחוסר עבודה ובינתיים זורק לעבר הגויים הלצות במלים עבריות:

— איוואנו... הנה... „שיר המעלות" על הכתף... „וככה" על הראש... ו„חלקלקות" מתחת לרגליים...

הגוי מתחיל לחפש מסביב, מסתכל לצדדין, מוריד את הכובע ומחפש בתוכו, מרים רגל ומסתכל על הסוליה. צחוק סואן מתפרץ לאורך השורה, הגוי מקלל, יורק ובורח, ה„סוטקי" (השוטר) שודק, מישהו נתפס בגניבה. נדחקים במעגל בצפיפות. בתוך הקהל נדחק איזה קבצן עיוור, בראש מגולה, נהוג בידי נער קטן בעל שערות פשתן, ומנגן ניגון עצוב על כלי נגינה עתיק התלוי בצדו, מלווה שירה צרחנית, כשפיו פעור ומלוכסן ותבלולי עיניו העוורות מורמים אל על.

בשורת החנויות ל„מנופקטורה" נדחקים גויים וגויות, עומדים בחוץ ושואלים למחיר, ממששים ומריחים, מודדים לפי מידת השוט שבידיהם נוטלים בידים את האריג בכדי לראות אם הוא חזק ומציעים את החצי. התגרניות מתרעמות צועקות ומגדפות וחוטפות את הסחורה מידיהם. הקנייה נגמרת, נארזת ונדחקת אל מתחת לבית שחיו של הקונה. מקובל אצל התגרנים שיותר שתתרעם על הגוי ויותר שתגדף אותו ישנו בטחון שהוא יקנה את הסחורה

המוצעת. כלל גדול הוא בתגרנות: הגוי קונה את הכל, כשרואה סחורה גלוייה. ביום היריד, שהכל פתוח לפניו, מתגבר בו היצר ומוציאו מאווירת הכפר החסכנית והוא קונה מה שעיניו רואות: בד, פשתן, צעצועים, סיכות, משחות, כעכים, סוכריות, מיני תרגימא — תופינים בצורת סוסים וציפרים ויתר מיני „לוקסוס" שאינם בנמצא בכפר.

ביום היריד הוא נכנס למסבאה, ליהנות מהחיים ולבלות בחברותא. כל קנייה ומכירה מסתיימת במסבאה, המקום שבו אפשר לתנות את הצרות, לגלות לב ומחשבה. המסבאות מלאות בכל יריד. כל יהודי שיש לו דירה רחבה הופך אותה למסבאה והיא מפרנסת אותו. ליריד מכינים מכל הטוב: משקאות, תבשילים, רגל קרושה, דגים מלוחים, קרושים ברוטב, לחם לבן ומאכלים אחרים, לפי הטעם. מבוקר עד ערב הומות המסבאות. מצטופפים על הספסלים, על יד השולחנות, איכרים ואיכרות בפנים משולהבים, אחדים באפודות פרומות, בכותנות כפריות ואבנטים מסביב למכ־נסים, איכרות במטפחות מופשלות מתחת לאזניהן, בשיער מגולה למחצה. כולם משוחחים וצועקים ואין איש שומע את דברי רעהו, ובין שיחה לשיחה מתפרצת שירת שיכור בקול צרוד וצריחות משונות. מתנפלים איש על צוואר רעהו בנשיקות, בשבועות ובחרמות. לפתע פורץ ריב, הנשים צועקות ובוכות, ניתכות מהלומות ואוויר חמוץ של מאכלים ויין וזיעת אנשים מתפשט מסביב.

היהודים יונקים את פרנסתם מהיריד השבועי במישרין ובעקיפין. גברים שאינם עוסקים בעסק עוזרים על יד נשיהם. עומדים בחנויות, על יד הדלפק, ומשגיחים. ביריד כולם עסוקים, כולם טרודים, כל אחד בסחורתו ותוצרתו, מלאכתו ומקצועו. מרדכי פסח הרופא, יהודי בעל זקן לבן ומשקפיים כהים, „חצי דוקטור", מכין עלוקות, מכשירים להקזה, לפתיחת מורסות ולעקירת שיניים. לייב מרדכי החסיד, בעל הפיאות העבות, שבחייו לא דיבר עם גוי, מכין את משחותיו לבצקות ולמורסות ובני ביתו מטפלים במכירתן. ובביתו של הדיין המקומי מכינים שמרים בשביל האיכרות.

לפנות ערב מתפזר היריד. מהדהדות העגלות על האדמה, מתפרקים האוהלים, האנשים מתפזרים, הרחובות מלאים זבל אשפה, שיירי תבשיל ואוכל וגללי בהמות וסוסים. יהודים נחפזים להחזיר סחורות שלקחו מאת הסיטונאי בהקפה. מהם משלמים את דמיהם מיד ומהם מבקשים ארכה עד ליריד הבא. אחרים ממהרים לבית־

המדרש לתפילת מנחה, למלא פגימת תפילת הבוקר. שהתפללו בחטיפה מתוך שנחפזו ליריד. זקנים יושבים אל השולחן הארוך שעל יד התנור ומחכים למניין. שואלים על היריד והללו עונים באנחה:

הכל תלוי במזל...

יג. חוקי מאי 1882

בין החנויות שוחחו על דבר כתבה שהופיעה ב„אידישעס פאלקסבלאט" מאת נח דורפמן.[124]

לא הכל קראו את העתון. סיפרו רק מפי השמועה, איש מפי איש. אחד שהיה אצל נח דורפמן עצמו, הראה לו זה מה שכתב, קרא לפניו. הלך זה וסיפר לאחרים בתוספת של התפעלות: — „איך הוא משפשף את הסנטר של 'היהודים היפים' בעלי העליות ובעלי הדעות, החולשים על ענייני העיר ושולטים שלטון בלי מצרים בענייה.

ואכן, צדק. שכן, מדוע לוקחים הם לעצמם את הכל? מי הם, סוף סוף? דברים בטלים! ומי הוא נח דורפמן ה„בעל המוסר?" בנו של אייזיק ר' יעקעליס? בסך הכל — בן בעל־מלאכה!

לאחר זמן, שוב עתון ושוב נוח דורפמן: „איך מעג שוין אויסזאגן פונם חדר". גילוי סודות של אנשי הקהל בענייני „פריזיוו" (התיצבות לצבא) טכסה, מס בשר ומס נרות. אנשי ציבור העושים בכספי הקהל כמו בשלהם. לאן נעלמו הכספים לטובת הנשרפים? לאן נעלמים בכל שנה כספי ה„טכסה" והנרות? — הוא שואל.

היתה זו תקופת פרנסי הקהל, מס בשר ונרות. תקופת נור־מליזציה של חיי היהודים בשטח התרבותי, והסוציאלי. הכנסת „תרבות" בחיי היהודים בכפיה, בתוקף החוק, בימי אלכסנדר השלישי. הממשלה הטילה מסי עקיפין על בשר כשר ונרות לשבת

124. אידישעס פאלקס בלאט, אודיסה 1881.

לצורך מימון בתי־ספר בשפה הרוסית לילדי ישראל, בתי־ספר מקצועיים, בתי־מרחץ ומרפאות. ממסים אלה היו פטורים בעלי השכלה כללית גבוהה, קנטוניסטים, בעלי מקצועות חפשיים רשומים וסוחרים בעלי דרגות. לחץ המסים העיק, איפוא, בעיקר על שדרות האוכלוסין העניות, בעלי משפחות מטופלות בהרבה ילדים, שלא יכלו להפחית את מספר הנרות לשבת שלפי מסורת מקובלת צריכים להקביל, למספר הילדים במשפחה וכל הפוחת ממספר זה כאילו פוחת משנותיהם של הילדים. כן היו משפחות כאלה מוכרחים להסתפק בשיירי בשר ועצמות לשבת מחמת מחירו הגבוה של הבשר בעקב המסים שהטילה הממשלה ושהאמיר עוד יותר ע״י חוכרי הטכסא. משנה לשנה נצטברו סכומים ניכרים באוצר הממשלה מחמת הזנחת הפרנסים והתנגדותה הכללית של האוכלוסיה למטרה שלשמה נועדו הכספים הללו — לבתי־ספר רוסים לילדי ישראל, בסיסמא „שקאלעס ניע זשעלאיעס״ („אין אנו רוצים בתי ספר״). פקידי השלטונות היו מעוניינים בהוצאת הכספים להנאת עצמם אולם לשם זה היה צורך בסיוע פרנסי הקהל והסכמתם והם עשו זאת. בעזרת המועצה הכפרית והכמורה. הוקצבו סכומים לבתי ספר, ובתי־חולים הכפרים, מתוך נימוקים שיהודי הכפר והעיר משתמשים בהם. — עתים גם לכנסיות פרבוסלביות בכפרים, — כנדבת יהודי העיר.

אנשי הקהל ופרנסי הקהל, מתוך כפייה, לא מנעו את חתימו־תיהם לביצוע הפעולה באופן רשמי.

היה גם ענין ה„פריזיוו״ (הגיוס) שנהפך לשרירות, לעסק של סחיטה לתועלתם הפרטים של אנשי הקהל — אולם בשטח זה חל מפנה לטובה ע״י החוק משנת 1874, המטיל את חובת השרות בצבא על כל הגברים בני עשרים ואחת, פרט לבנים יחידים ובעלי הנחות אחרות מסיבות משפחתיות. מתן הנחה זו היה תלוי באישור רשמי מאנשי הקהל לקביעת הרכב המשפחה. הפחד מפני השירות בצבא לא פג עדיין ועם התקרב עונת ההתיצבות התהלכו האבות כצללים בחפשם דרכי הצלה, שלא בנקל אפשר היה להגיע אליהם. בגלל רוב מספר הנעדרים מתוך בעלי האמצעים והיכולת — שנעדרו בכוונה תחילה לפי עצת אנשי הקהל — גוייסו לצבא בעלי ההנחות משדרות העוני ומחוסרי האמצעים ביניהם גם בנים יחידים — למלוי המכסה שהוטלה ע״י הממשלה ורק לאחר שנתמלאה המכסה

בדרך שרירותית ורצחנית זו התיצבו הנעדרים ו — שוחררו — שכן שוב לא היה צורך בהם.

לא פעם נשמעו תרעומות, זעקות אבות ובכי אמהות. הייתכן? בנים יחידים, מפרנסים, בעלי מום?... לא פעם עכבו את הקריאה בבית הכנסת. בצעקות ובטענות התאספו והלכו לראש הקהל דרוכים ומתוחים להלחם את מלחמת האמת והצדק. אולם לאחר שהנאספים שמעו הסברים מצד אנשי הקהל בתוספת מוסר: — למה לעורר רעש על לא דבר... למה, בכלל, לערער את סדר העולם... לאנשים שקטים כמוכם, לא כדאי לעורר מדנים בין אחים ולגרום ליחסים חריפים עם אנשי ציבור וקהל, יחסים אשר אתם תהיו הראשונים לסבול מהם. סוף סוף, אינכם עשירים...

שמעו אלה את הרמזים הגלויים ויצאו בראש מורד מלאי מרירות אילמת תוססת...

באותו זמן פרצה דליקה בחלק העיר „ירושלמקה", בשכונות בעלי מלאכה ועוני, שגרמה לדלדולו של הפרבר כולו לשנים רבות. דליקה שרישומה נחרת עמוק בזכרון תושבי העיר ונקבעה כתאריך בכרונולוגיה של העיר. למרבה הצרה, בא הרעב שהשתולל אז בפלכי אוקראינה ובחלקה של פודוליה וגרם להתמוטטותם של הבסיסים הכלכליים הרעועים גם בלאו הכי. כנהוג אספו נדבות בשביל הנשרפים והנתבעים האמידים לא קפצו את ידם. האמידים השתתפו בשיקום ההריסות. ובכל זאת, התעורר רגש של טינה מצד המקבלים כלפי הנותנים; נתחמו תחומים בהבלטת יתר בין עשירים ועניים. כך עלתה מרירות שבראשיתה הבהבה בחביון הנפש ואחר כך היתה ללהבה גלוייה.

מרירות זו נשתתקה במקצת עם פרסום חוקי מאי 1882, שנודעו בשם „חוקים זמניים של איגנטייב" [124א] שפגעו בישוב היהודי על כל חוגיו וגרמו לזעזועים כלכליים קשים. השוויון של הגזירות מבחוץ ביטל את החריפות של אי־השוויון מבפנים. כל התמרמרות שהתעוררה היו הזקנים משתיקים: — אל נחפש חטאים של יחידים, אם אחרים מוצאים חטאים של הרבים.

124א. שר הפנים בממשלה באותה שעה.

חוקי מאי 1882, שהוגדרו רשמית כ„חוקים זמניים" שללו מאת היהודים את זכות הישיבה בכפר, זכות קניית נכסי דלא־ניידי ומכירתם בכפרים. וכן את זכות הפונדקאות, המוכסנות — עסקים הקשורים באופן בלתי אמצעי עם האיכר והכפר. גזרה זו פגעה קשה ביהודים, שכן רוב הציבור היהודי היה קשור לכפר באלפי נימים כלכליים דקים במישרין ובעקיפין: שותפות, הלוואות, השקעות, חובות. מגמת החוקים היתה ערוכה כפיצוי לאיכרים על חשבון היהודים, ובעיקר להרחיקם מהשפעת היהודים ולהעמידם ברשות עצמם. את מערכת ה„חוקים הזמניים" השלימו החוקים האדמיניסטרטיביים בהנהלת הכפר, שפורסמו בפרק זמן זה: קביעת רשויות עצמאיות מוסמכות לכפר: „וואלאסט" (מועצה כפרית נבחרת); „סטארשינה" (ראש המועצה) בכפרים גדולים, שבתחום סמכותה היו נקודות ישוב כפריות קטנות. „סטארוסטה" (זקן כפר בעל מספר תושבים מצומצם) — ו„סוטסקי" (שוטר). בריפורמה זו ו„עצמאותו" של הכפר לא היתה כל כוונה מצד השלטונות להרים את המצב התרבותי והסוציאלי של הכפר. סמכותו לפעול בשטח זה לא הורחבה. האיכר נשאר עני ומוזנח כשהיה, לא ידע קרוא וכתוב. בעצם, היתה זו רשות מוסמכת כלפי השלטונות העליונים בלבד ואילו כלפי עצמם נשארו תלויים בחסד של הפקיד הממשלתי המחוזי הבלתי מוגבל בסמכויותיו — והם, שליטי הכפר, עמדו לפניו כפופי גב בגלויי־ראש וספגו גידופים נאצות או אף מכות במקל לעין כל. שלילת זכויות היהודים בכפרים, נתנה לאיכרים את האפשרות להפגין את כוח שלטונם המקופח לגביהם, כעין פצוי, שכל אדם הנושא בלבו רגש של קיפוח והשפלה, מחפש לעצמו פיצוי במידת האפשרות אגב השפלת הזולת החלש ממנו, לנצלו להנאת עצמו.

החוקים הזמניים נתנו את אותותיהם. האיכרים בחושם הכפרי ניצלו את המצב: בראש וראשונה, שמטו את חובותיהם ליהודים ופירקו את השותפויות עמהם. היהודים לא יכלו לתבוע אותם לדין, שכן ידעו מראש שהחוק לא יזכה אותם. הם ויתרו איפוא, והשלימו. האמידים, שהיו קשורים לרוב עם הפריצים — כחוכרים, אריסים, בעלי טחנות ויערות. בקשו ארכא להסדר עסקיהם והסתלקו, אחר כך, בלית ברירה, בהפסדים. אחרים מצאו תחבולה יורידית ועקפו את החוק על ידי העברת בעלותם על שם אחד מקרובי הפריצים העניים, על ידי חוזים פיקטיביים תמורת תשלומים חדשיים

מסויימים, ונסתיעו במעשה זה על ידי בעלי האחוזות עצמם. באופן כזה עברה הבעלות או השותפות רשמית לפי חוזה, לאחד הפריצים העניים והיהודי נשאר השותף או הבעלים הבלתי רשמים בתוקף הסכם הדדי על ידי „חוזה ביתי" פנימי. לימים נהפכו החוזים הפיקטיביים לרועץ ליהודים, שכן גם האיכרים וגם הפריצים גזלו את רכוש היהודים בתביעות מוגזמות מבעל החוזה, בהתכחשות במרמה באמצעות עדי שקר, תוך הסתמכות על חוסר האפשרות של היהודי להגיש הוכחות נגדיות. רוב יהודי הכפרים יצאו מהם בשן ועין ועברו לעיר ורק מספר קטן נשאר בכפר מתוך הכרח: פקידים, משרתים אצל הפריצים, כלי קודש, כגון: שוחט, מוהל, וסתם יהודים ותיקים ילידי הכפר, שהחוק היקנה להם זכות ישיבה בכפר על ידי הגשת הוכחה רשמית באישור המועצה הכפרית. אלה הגישו את הוכחותיהם ונשארו לפי שעה באופן ארעי, במערבולת של סחבת מצד השלטונות ואנשי הקהל הכפרי. מעטים היו בקרב רבים, תלויים בחסד ה„סטארשינה", ה„סטארוסטה" וה„סוטסקי" וסתם גוי בעל־אגרוף, נאלצים לחפש עזר בין העויינים אותם, לפייסם ולפצותם, פעם בשוחד ופעם בכופר, באמרי חונף ותחנונים, ואלה שרק אתמול היו כפופים, נכנעים ומתרפסים זקפו עכשיו את קומתם בשחצנות.

הבית היהודי נעשה הפקר, פתוח לכל הזוכים מן ההפקר. עתים, בליל שבת, היה בא ה„סטארשינה" ומיסב בראש השולחן. היהודי היה מפסיק את סעודתו בכדי לכבד את האורח בדגים הממולאים, המפורסמים, של היהודים, חלה ויי"ש, עד שהלה היה משתכר ונרדם. עתים, היה זה אחד מבעלי הבתים הכפריים נבחרי העדה, או סתם גוי „בעל־אגרוף" מהמתקיפים ובעלי הדעה בכפר. ביום ראשון מתפרצות השקצות בתלבושות חג, מקושטות באל־מוגים ופניני זכוכית צלצלניות לצווארן, מפצחות גרעינים לפי קצב — מושכות אליהן את הבת המבוגרת לבלות. לא פעם היתה האם בוכה חרש מתוך דאגה והאב מתאנח מחמת אוזלת יד. הבעה אי־ידידותית כל שהיא עלולה להביא לידי תוצאות בלתי רצויות. עילה על היהודי אפשר למצוא בנקל ועדי שקר ישנם למכביר. בלט ביותר ה„סוטסקי". בדרך כלל — גוי ממולח שזכה בשלטון, עכשיו גם בעל „המצאות" לטובת היהודי. ענוד עיגול נחושת־קלל על הפרווה שהמלה „סוטסקי" חרותה עליו, ומקל ארוך כפוף למעלה. „סוטסקי" פירושו „בעל מאה" היינו: — שתחת פיקוחו

נמצאים מאה בתים בכפר. הלה היה מהמבקרים התדירים. הוא היה השליט הבלתי מוגבל בכפר, היהודי היה כפוף למרותו והשגחתו. היה נכנס, מקפל קצה פרוותו ומתיישב כ„בן בית", מגלגל שיחה, שותה ומקנח ומדבר במקוטעין בדילוג, מענין לענין, כמדבר לעצמו:

— הי, יענקל, זמנים קשים... „סכוד" (אספה) הוא, „סכוד"...

— מה רוצה, רחימאי, הסכוד?

— דעת ה„סכוד"... העדה... אינך יודע?... לגרש את „סרול" הסנדלר מהכפר. אין רוצים בו! יתן אלוהים בריאות יענקיל. מה אתה יושב מנופח כתרנגולת? שתה, אני אומר, בן כלבה... נשתה יחד! שרהק'ע, משהו מפולפל וצורב!

— ומה אצלנו בכפר?

— דורניצה... (שטויות) אני הסוטסקי...

— גם אצלנו היה „סכוד"?...

— דורניצה! אמרתי; יענקל, ברקה, שמרקה, כל היהודים שלנו שבכפר... תן, בן אדם, לדבר! אל תפריע...! זה שאמרתי, החוק הוא חוק... הסכוד הוא סכוד... ואני „סטוסקי"...

לוקח ה„סכוד" ו„מניח" החלטה: היות ובכפר יושב יהודי, יענקל, גורם נזקים לאיכרים פרבוסלבים ואין לו זכות ישיבה בכפר, לכן: — לגרש אותו מן הכפר אותו ובני ביתו עם המטלטלין במשך עשרים וארבע שעות... שולחים את הנייר לאוראדניק (סגן המשטרה בעיר), האוראדניק לפריסטאב (קצין המשטרה), הפריסטאב לאיס־פראבניק (קצין המחוז) עד הגוברנטור (שר הפלך) ועד המיניסטר. ומהמיניסטר בחזרה, מזה לזה, ומזה לזה, עד לאוראדניק. האוראדניק קורא לי: תגרש את יענקל! במשך עשרים וארבע שעות! אני לוקח את הנייר ובא למחרתו:

— אדוני האוראדניק, רב אצילות! אין יהודי יענק'ל בכפר...

— איך אתה מעז, בן כלבה!

אני בשלי. מנשק את הצלב... אין כזה.

הוא צועק, מחרף מגדף ואני בשלי. מצטלב — בשם האם והרוח הקדושה — אין! יוצא!...

אתה שומע, החוק הוא חוק — הקיסר ירום הודו יושב לו שמח ואני, תודה לאל, יש לי מוח בקדקוד... יהודי טוב אתה יענקל, חי אלוהים! למה לגרום לך צרות בחינם ועל לא דבר?

הנה, החורף מתקרב... הסתכל, המגפיים קרועים... פרוסינה בלי מטפחת חמה... לטרוכים הגדול נחוצה אפודה... לזאטוטים כותנות... והיהודים שלכם בעיר פושטים את העור...

אירעו מקרים של התנצרות, ברובם בין הבנות של משפחות מיוחסות וחשובות. גורמים היו רבים: הסביבה הכפרית, המצב הירוד של היהודי בין הגויים וחוסר חינוך מסורתי לבנות — מורסה מלאה מוגלה שנתפקעה תוך מגע קל. אם בתקופה הקודמת נשאה בת ישראל את גורלה בשקט ובצנעה, מתוך דביקות טבעית בקדשי ישראל ואחריות גורלית ברגעי נסיונות קשים, הרי בתקופה זו פקעה הסבלנות. הסביבה סילפה את הדמות הרוחנית של היהודי בעיני הבת והפכה את בית האבות לסמל של מצוקה ועזובה של נזירות. עתים, הופיעה כגורם מסייע אהבה מוסתרת שעוררה את לב הבת להתמרדות.

ובנקל עברו אליהם, לא הכבידו עליהן יסורי האב ודמעות האם, הסביבה הנכרית ורגש הבושה, שכן הסתגלו לה מזמן וספגו את לשדה. נעשו גויות צנועות אדוקות, בתלבושת כפרית מסורתית: כותנות ארוכות סרוגות בצלבים אדומים קטנים. עטופות באריגת צמר שחור מסביב למתניים וחגורות ירוקות או אדומות מלמעלה, יחפות או במגפי עור צבי נוצצים, בסרטים ואלמוגים מצלצלים אגב תנועה קלה. היו באות העירה עם יתר האיכרות למכור את תוצרתן. התיישבו בשוק בפישוט רגליים כדרך האיכרות. ההורים נמקו מצער ומייסורי בושה. חבלו תחבולות, פנו לצדיקים, לשתדלנים, לשלטונות ולאכרי הסביבה.

אירע שהורים פנו לאחד מהצדיקים. נתן הצדיק עצה: לאסוף מנין של יהודים שעה שיושבת הבת בשוק עם תוצרתה עם יתר האיכרות, ולקרוא פרקי תהילים מסויימים בניגון המסורתי. לכתחילה לא השגיחה ה„איכרה", ביהודים בעלי הפיאות המתנועעים ומת־פללים, לא הרחק ממנה. — לא שמה לב. הסבה ראשה לצד אחר ולא הסתכלה בהם כלל, אולם לאחר כך הבחינה וקמה בצעקה:

— ליודי דוברי, ראטיוטע! (אנשים טובים, הצילו!)

התקהלו איכרים, הקימו רעש וצעקות. הופיע שוטר, האוראדניק. המשפחה היתה בעלת קשרים עם המועצה המקומית ועל ידה עם השלטונות של המקום, וניצלה מהעונש שהיה צפוי לה.

יהודי אמיד באחד הכפרים, בעל טחנה ועסקים שונים בכפר על סמך חוזים פיקטיביים ובעל קשרים עם הרשויות המקומיות והמחוזיות, השתדל בדרכים מסוכנות להציל את בתו, שברחה לאחד המנזרים ועדיין לא התנצרה. מצב שיש בו הקלה כל־שהיא גם מבחינה חוקית לפי שאין עונשין על המחשבה. לימים הופיע אבי הבן הגוי, להזמין אותו לחתונת הבת עם בנו. דרך אגב רמז לו שיעזוב את התחבולות היהודיות ביחס לבתו, ביחוד עכשיו אחרי החתונה אם אין ברצונו לגלות לסיביר. כדבר הזה קרה באחד הכפרים הקרובים, עם בת השוחט הכפרי, איש מכובד בין הגויים, צנוע ושקט. שאפילו אחדים מהגויים לא יכלו לראות בצערו, שעה שזו· ברחה מבית אביה. היה שיעץ, שאם הגויים יחליטו ב„סכוד" (אסיפה פומבית) שהיא, בתו, אינה רצוייה לציבור, אפשר להחזירה לו. הלך המסכן מגוי לגוי, ל„סטארוסטה" ל„סטארשינה" ול„סוטסקי", התרפס לפניהם וביקשם על כך. התאספו הגויים. התעוררה בלב כולם מעין נטיה לטובתו. קם אחד, גוי ממולח מפקחי הכפר, הוריד את הכובע ומלמלו בידו מתוך התרכזות, כשעלה על גזע עץ גדוע:

—אנשים פראבוסלבים... אין לדבר הרבה. הענין ידוע. הוא יהודון טוב וישר, לא אחד מאתנו נעזר על ידו... חטא הוא לשלם לו רעה תחת טובה. יסלח לי האלוהים והאם הקדושה... אנחנו כולנו רודפים אחרי עצה טובה כחתול אחרי עכבר... שהזאב יהיה שבע והעז שלימה... האמת היא אמת... טובה תחת טובה... אבל היכן היא האמת, אנשים פרבוסלבים? אם בתו תעבור ל„אמונה" שלנו, אנחנו משלמים לו טובה... תהא נוצרית כנשים שלנו, חוסה בכנפי האמונה הפרבוסלבית... עקרת בית בכפר, בית שדה, פרה, חזירים... ככל אשה משלנו מנהלת משק ביתה בכבוד. ואם תישאר יהודיה, מה יהיה סופה? תינשא ליהודון עם „פאותילך", תלד יהודונים קטנים, ענייה נשכחת מאלוהים ואנשים... בכפר לא תוכל לגור. האם אין אנו משלמים בכך רעה תחת טובה?... הגידו, אנשים פרבוסלבים, היכן הצדק והיכן האמת?

שמעו הגויים ונענעו בראשיהם:

צודק מיקיטא...

יד. הכנות לפוגרום

באותו בוקר שב פייבוש בעל עגלה מבלטה במוקדם מהרגיל. הצטופפו מסביבו אנשים בתהייה. עמד זועף מיוזע שתק ולא ענה. לאחר כך התאושש. קינח בידו את הזיעה מעל פניו, הישיר את הכיפה מתחת לכובע הפרווה והתחיל לספר — במתינות ובהטעמה כדרכו:

אספסוף משונה ומוזר, בלבושי קאצאפים, התנפל על העיר, על הרובע התורכי, שרוב החנויות היהודיות מרוכזות בו, שדדו חנויות ובתים, בזזו רכוש, היכו ופצעו. סברא שהרגו גם אחדים. לאחר כך באו „דרגונים" (פרשים) והשיבו את הסדר על כנו. חוצות העיר שוממים, החנויות סגורות, אין יוצא ואין בא. שמעו אנשים ונענעו בראשיהם. ניגשו אחרים ושאלו לפרטים. שאלו על סוחרים, חנוונים, סיטונאים, מכרים וקרובים. בלטה היתה עיר גדולה וקרובה, שטיפחה קשרי מסחר עם ברשד בענפי כלכלה מרובים. אמידי העיר היו לווים כסף אצל עשירי בלטה, בלטה היתה עיר מסחרית בעלת היקף ניכר עם חנויות סיטונאיות וקימעונאיות לסוגי סחורות שונים. נשים נסעו לרופא הידוע קניגשץ. בעלי יכולת נסעו לבלטה להכנת בגדי חתונה ותכשיטים בשביל הבנות היה מעין מנהג מקובל, שמי שנסע לבלטה היה מביא בחזרתו משם אריג בד, צמר, „מנופקטורה" בשביל הבית, בשביל הבת המבוגרת מערכת כלי בית וריהוט שאפשר להשיג שם בזול ומן המובחר. בעל עגלה היה נוסע בכל יום ראשון לפנות ערב עם נוסעים והזמנות לבלטה. לנו בפרשת דרכים, בכפר דימובקה. אצל הפונדקאי היהודי, ביום חמישי או ששי, היה חוזר עם נוסעיו ועם מטען של סחורות: מכולת, מנופקטורה, ברזל, חבילות קשורות בחבלים על זיזי עץ קלועים לארכה ולרחבה של העגלה.

עמדו חנוונים ליד חנויותיהם, מכניסים ידיהם לשרווליהם ומשוחחים על בלטה. אם בארזים נפלה שלהבת מה יעשו אזובי הקיר, עיירות קטנות בלי „דרגונים" ובלי חיילים? — אחד, גילה שגם אצלנו יש לחשוש. הכפריים התפראו. אנשים שחזרו מהירידים סיפרו, שהגויים מסתובבים בשוק, אינם קונים, מסתכלים בעיני זכוכית על הסחורה, ממששים בידיהם, מודדים והולכים. בכפרים הופיעו אנשים משונים, בעלי חטמים מטופחים, עיניים רטוטות ואדומות, יושבים במסבאות שותים, סובאים ומתלחשים... אחד

סיפר ששמע מפי גויים מכירים, שביום ראשון דיבר הכומר על הקיסר המשחרר שרצחוהו... סברא, שידי הז'ידים באמצע... על איזה מאניפסט של הקיסר החדש... מי יודע מה עוד יתרחש אצלנו?

— יש לעשות משהו! — צועק אחד בפלוש, בבית המדרש, בשבת בשעת קריאה. — סדום! כיצד אפשר לשבת בשאננות בזמנים כאלה? בסאווראן — אומרים — יושבים הגויים ומשחיזים את הסכינים...

— מה יש לעשות? אדרבה...

— מה פירוש, מה יש לעשות, מה? יש הרבה מה לעשות... ללכת לפריסטאוו ולבקש שמירה ליד החנויות. צריכים לדבר עם הכומר ולהסביר לו מה עליו לומר ביום ראשון. יש להסביר לו שפוגרום הוא גזילה, וגזילה אסורה גם לפי האמונה שלהם...

אנשים הסתובבו ברחוב, משכו חוטים. פתילים דקים של חדשות, ושמועות כקורי עכביש עברו באווירה הדחוסה מאיש לאיש. הוגדלה הרשימה של פוגרומים בערים ועיירות: אנניוב, בירזולה, יליס־בטגרד, קריוואוזיר. צ'צה הרגשת סיגופים להתהלך בין הבריות ולהסיח בלי הרף על השמועות. נזדמן איזה גוי העירה, מיד מקיפים אותו, מישהו תוחב לו יד לשלום, קושרים שיחה תוך גישוש וכוונות. הגוי שותק כאילו לא בעל דברים הוא, כשפוקעת הסבלנות עוברים ישר לשאלה: מה נשמע בכפר? הגוי תולה עיניו התוהות בחלל האוויר, מחריש רגע כמקשיב למשהו, הופך כף ידו הימנית על מפרקתו ומתחכך תחת צווארון חלוקו...

— מה נשמע בכפר?... עונת הזריעה, תודה לאל, מתקרבת. יתן אלוהים בריאות. הפרה המליטה... התרנגולות, ברוך השם, מטילות... יתן אלוהים גשמים בעתם!

— אבל מה נשמע בכפר אצלכם? על מה משוחחים בדרך כלל?

— האלוהים יודע... הכומר, סוף סוף, משיא את בתו מריה לקצין.

— לאן את נדחקת מרשעת! חמסנית! גזע מרושע! — מפסיק הגוי לפתע — נעקר בריצה אחרי עז שתחבה ראשה לתוך תרמיל המספוא התלוי על היצולים בשביל הסוסים, ומשאיר את היהודים עומדים בפיות פעורים, משתוקקים לחדשות.

במוצאי שבת לאחר ההבדלה לא הלכו לחוכר־הטחנה לשתות תה, כרגיל. היו שסיפרו בשמם של גויים מכרים, שביום ראשון זה

מתכוננים הגויים לקיים את המאניפסט של הקיסר... נשארו אנשים בבתיהם. שהו בבית המדרש, דיברו על היריד של יום מחר. היו שהרגיעו: הגויים שלנו לא כמו הגויים שבבלטה. יש גויים ו„קהל גויים״. שם היו „קאצאפעס״ ואצלנו — ה„קאצאפעס״ מפיליפונובקה הם אנשים ישרים ובעלי עמדה. בעד כל הון לא ילכו „לעשות״ פוגרום. גם הגויים שלנו לגמרי אחרים... היה אחד שסיפר בסודי־סודות, שהקצבים ובעלי עגלות התאספו בשבת בבוקר ונשבעו לעמוד בכל כוחם על רכושם ובתיהם.

בבוקר פתחו את החנויות ללא שלווה. היו שפתחו את חנויותיהם לחצאין. בעלי הרלפקים עמדו על יד חבילותיהם הארוזות. אמהות לא שלחו ילדיהם לחדר, בעלי־מלאכה לא יצאו לכפרים. גויים מהסביבה נהרו בהמוניהם ברגל ובעגלות, בסלים בשקים, ארגזים, חביות, ברזלים, קלשונים וגרזינים. חבורות ישבו על עגלות טעונות ברגלים מורדות, נחפזת העירה. היריד נעשה גדוש וצפוף. אנשים עמדו על יד חנויותיהם במצב של פקפוק — מה לעשות?

לפתע הבהב משהו באופק, מעבר לגשר. האהילו על העיניים והסתכלו למרחק. ראו אבק דחוס מיתמר ועולה ומתוך האבק בראו מספר בבואות של חיילים „דרגונים״ זונקים על סוסיהם, ומעל לשכמיהם מזדקרים כידונים נוצצים בשמש. עד מהרה הדהדה שירה צבאית מתקרבת. הזדרזו אחדים לארוז את סחורותיהם. אחרים עשו כמותם, ארזו ושלחו הביתה. ילדים וילדות נשאו על ראשיהם חבילות ותיבות מלאות סחורה, נשאו בשניים, בשלושה, סחבו בכוח, בבהלה ובמהירות והסתכלו לצדדין. חנווניים דחפו החוצה את הקונים הבודדים שנכנסו לחנות, סגרו את החנויות בבהלה ובחיפזון וברחו.

קמה בהלה. אחד שמע, אחד ראה ומסר לשני, לשלישי. נבהלו הגויים, חטפו את הסוסים ורתמום בעגלות, השאירו נשים וילדים, קללו בקצף ובריתחה וברחו. אחדים מהגויים הורדו מן העגלות, הולקו ונאסרו. אחרים ברחו ברגל והשאירו את סוסיהם ועגלותיהם. הסתתרו ונמלטו. הדרגונים נשארו בעיר ימים אחדים. התאכסנו אצל משה יוסי בילנקי בקומת המרתף, במקום שהיה קודם מחסן היי״ש. משה יוסי לא חסך מהם מנות יי״ש ביד רחבה מהמשרפה שלו, ובכל יום היתה התזמורת המקומית מנגנת לפניהם, ואלה שיכורי נצחון — רקדו. היהודים שעברו זרקו מטבעות לחיילים ולמנגני התזמורת והמציאו להם מצרכי מזון וממתקים.

סיפרו לאחר כך: במוצאי שבת שלפני זה התאספו אצל חוכר הטכסה, משה־יוסי בילנקי, כרגיל, הקצבים, הפועלים והנאמנים, לחשבון השבוע. באו גם השוחטים. ישבו ושוחחו על בלטה, הערים והעיירות שסבלו ועל המצב בעיר. נכנס משה־יוסי עם הקצבים לחדר מיוחד לשעה קלה. לאחר כך כיבד אותם ב„מלווה מלכה" דשנה, ביין ויי"ש מן המשרפה שלו. למחרת נסע לשר המחוז, הסתודדו שעה קלה ביחידות וחזר הביתה נרגע מתוך בטחון...

שמו של יוסף בילנקי נזכר בהערצה.[125]

ט"ו. פעמי הגירה

נזדעזע עולם המחשבה היהודית. הפוגרומים כשלעצמם במוראם המחריד עוררו גילויי מחשבה שקיננו במסתרים. הדאיג ביותר הרעש שהתעורר בעתונות הרוסית להסבר סיבות הפוגרומים. השתררה מעין דעה מוסכמת, שהפוגרומים הם, בעצם, מעין תגובה המונית כלפי הפרנסות היהודיות הבזויות שיש בהן יסוד של ניצול ומרמה, מרירות שהלכה ונצטברה בחוגים בלתי־יהודיים, בעיר ובכפר, במשך שנים עד שהתפרצה כהר־געש בכוח איתנים.

לא היה הבדל ניכר בין העתונות הליברלית ובין הריאק־ציונית. הצלילים היו אחידים במקהלה זו המשותפת לשני הסוגים. ההבדל היה רק באופן ההבעה, בסגנון. שעה שזו הרימה רעש בגדישת הצבעים השחורים מתוך מגמה זידונית, היתה זו שקטה יותר ונוחה יותר בהסבריה ופירושיה. אולם המסקנות היו דומות. דעה זו השתררה גם בחוגים הסוציאליסטים הרבולוציונרים שהופיעו אז על הבמה הרוסית כמגינים על האיכר הרוסי, וגם בחוגי הסוציאליסטים היהודיים.

כלום לא הוציאה אגודת המהפכנים היהודית בוילנא בשנות השמונים פסק־דין על העם היהודי?[126] „ליהודי רוסיה — כותב הסוציאליסט היהודי הראשון, אליעזר ליברמן — ישנו אליל אחד, אליל הכסף והרווחים, לפניו סוגדים ובשבילו מוכנים להקריב את הכל".[127]

125. המליץ, מס' 18, 1882, כתבה מברשד מאת נחום גרינברג.
126. ב. פרומקין, תולדות התנועה המהפכנית בין היהודים בשנות השמונים (רוסית) 1915 („יעוורעיסקאיא סטארינא"); 127. „יעוו־רעיסקאיא סטארינא", שם.

האם לא השתתפו יהודים סוציאליסטים ריבולוציונרים בחיבור „קול קורא" לאיכרים הרוסים בהצדקת הפוגרומים של שנת 1882 כמעשה־תגמול על מעשי תרמית והונאה מצד היהודים כלפיהם?[128]

אלו ואלו לא יכלו לחשוף בדקות הבחנה את החוטים הדקים שנשתזרו על ידי הריאקציה הרוסית בתיכנון הפוגרומים, במגמה להטביע בדם יהודים את התנועה המהפכנית שנסתמנה בשמי רוסיה, אחרי רציחת אלכסנדר השני. והיא שיצרה את הנוסח הרשמי בדבר התפרצות ההמונים שהיתה בעצם מעשה ידיה. הישובים היהודיים בתחום המושב היו עדיין רחוקים מהערכת המאורעות ביסודם. ועל אחת כמה וכמה לא יכלו לחשוף את הנעלם והטמיר. בחושו הבריא הרגיש היהודי שהוא עומד בפני מבחנים סוציאליים וכלכליים, כשפן זה בחדר הנסיונות של איש מדע.

כהדים ממרחקים, התגלגלו דברי עידוד ונחמה מתוך העתונות העברית והעברית־רוסית „לרפא שבר בת־עמי", שירים מסוג של „אחותי רוחמה", לא נמנעו מלהדגיש מפעם לפעם את הפגמים הסוציאליים והכלכליים בחיי היהודים, את הפרנסות הקלוטות מהאויר, את התבדלותם מעם הארץ והסתגרותם בחומת מנהגים ואורח חיים מיוחדים, את חוסר החינוך וההשכלה. אילו ויתרו היהודים על כל אלה, לא היו ההבדלים בולטים, ולא היה מקום למרירות ושנאה, ולא היה פתחון־פה למקטרגים. נטפלו לכך הוגי הדעות היהודים, לאומיים ולאומיים־למחצה: — פרץ סמולנסקין, משה לייב ליליינבלום, ד"ר יצחק קאמינר, י. ל. קנטור ואחרים. מהם שראו את התרופה בהשכלה ובחינוך כללי, ומהם בשינויים בסדרי החיים הכלכליים על ידי מעבר לעבודת האדמה, בעייה שנתעוררה עוד בתקופת ריב"ל, האידיאולוג של ההשכלה ועבודת האדמה, שהשפיע בזמנו על הצאר ניקולאי, הראשון ליסד מושבות יהודיות בפלכי חרסון ובסארביה. המטרה קסמה ונתעוררה מחדש. על הפרק הועלו גם תכניות הגירה כדי לדלל ע"י כך

128. בפגישה עם ויקטור צ'רנוב, ממנהיגי ס. ר. ברוסיה, בעין הרוד, בפסח 1935, נגענו בשיחה בקשר ל„קול קורא" הנ"ל משנת 1882. שאלתי אותו אם הוא מאמין גם עכשיו במה שכתבו אז. הסתכל צ'רנוב על השדות המוריקים מסביב, נאנח עונה: „זאת היתה שגיאה היסטורית פאטאלית".

* מסופרי תקופת ההשכלה, ידוע יותר בכינויו הספרותי „איש נעמי".

במקצת את תחום המושב. מרחוק הדהדו תנועות „בילו״, „עם עולם״, „ארגנטינה״. כתות בעלות אידיאולוגיות מעורבות, — מיסודו של יעקב גורדין מיליסבטגרד, ואחרים, — של תורת טולסטוי ולפי מתכונת האיסיים הקדמונית.

בישובי היהודים קמה תנועת הגירה כרגש טבעי של יצורים הבורחים מסכנה וחותרים לעבור למקום אחר בטוח יותר, ועם התפשטות הידיעות על הקולוניות של הברון הירש, ועל העזרה הראשונה הניתנת להתיישבות צצו ועלו רגשות כמוסים על השתחררות מכבלי הפרנסות הקלוטות מן האויר, ומגע עם הקרקע, על בתים בתוך גני עצי פרי, טבע, אויר צח וחיי שלווה ובטחון. פרקי תעמולה בכתב ובעל פה, סיפורים, שירים „די סאכע״, „דער קרעמער״, הלהיבו את הדמיון בחזון של עתיד ללא דאגה.

בין יהודי ברשד עדיין אי־אפשר היה לציין אז תנועה גדולה להגירה. מלכתחילה היתה התעוררות כל־שהיא אולם עד מהרה שככה ונרדמה כאילו נשתקעה המחשבה, אם מתוך פחד, אם מתוך עצלות ואם מחמת חשש לשינויים בהרגלי החיים המושרשים מדורות. אחדים, מהכפרים ומהעיר — בעלי מלאכה, רווקים וצעירים — היגרו, אולם מספרם לא היה גדול. לא כולם עמדו במבחן. מהם שנשארו בתחנות המעבר — לונדון, המבורג, קניגסברג. מהם שנסעו לאמריקה הצפונית, ומהם ששבו רצוצים, שבורים אחרי טלטולי גוף ונפש, היה גם אחד שניסה את מזלו בארץ ישראל ושב לאחר שנים אחדות אכול קדחת ומרירות. כעבור זמן־מה מת.

ההגירה נשתתקה, אולם הלבטים הנפשיים ותסיסתם לא נשתתקו: — הדברים על היסוד הבלתי פרודוקטיבי של הפרנסות היהודיות שהוטלו מפעם לפעם מצד החוגים הרוסים הליברלים ואנשי צבור יהודים גרמו ללבטי נפש ומחשבות על העת. סוף סוף נעמוד כולנו בפני דלדול גמור שאינו מן הנמנע. המקורות החיוניים מדורות ילכו ויתנקשו. מכשלונות הפרט אפשר ללמוד על הכלל. היכן המוצא? אולי ניוושע על ידי הבנים? עם קביעת מערכת חינוך, המבטיחה זכויות מסויימות לבעלי השכלה, התגבר הרצון לחינוך כללי, להשכלה, לתפיסת עמדה בחיים ובחברה. לרעיון זה נטפלו האמידים, אנשים בעלי שאיפות להשכלה, לדעת. ניצני השכלה ראשונים שנבטו מקרקע המציאות לשם תכלית.

בעצם היתה ההשכלה, ביסודה, עניין של תכלית, אמצעי הגנה של יחידים. סיגלו לה במקצת רומנטיקה ורגשנות, שיר ותהילה בזמרה ובכתב, אשר במשך זמן מסויים שימשו כחומר תוסס ומרענן בישובי ערי־השדה. תנועה עממית לא היתה זו מעולם, לא במהותה ולא בעקרונות משותפים, אלא נטיה של בודדים, אין הפרט מופיע בתנועת ההשכלה כחלק אורגני של ציבור מגובש במגמה חברתית בולטת. הוא מופיע כפרט מובדל בתכונותיו ובכש־רונותיו האינדיבידואליים. כל אחד משתדל להתבלט מתוך הכלל ולהתעלות בדרגה זו או אחרת, להשתחרר בכל האפשר משרידי עולמו הקודם. מסביבתו ומחברתו. ואפילו משארית יכולתו להעריך נכונה את הסביבה והמתרחש בה. תנועה של „יוצאים מן הכלל", תנועה שבה לא „הכלל" העיקר אלא היוצא ממנו. הוא — הפתילה ששלהבת ההשכלה אחזה בה.

העם לא הלך אחרי תנועת ההשכלה. זאת היתה הצלחתו, שלא נגרף בזרמה בהמוניו. היא נשארה „בת השמים" מפונקת ומופשטת ולא „בת־הארץ" מוחשית ועממית. הם, המשכילים, נמשכו כפרפרים לשלהבת הזרה, נכוו, ונשארו תלויים, כגוויות נטולות רוח חיים. בודדים ומרוחקים בתסביך של נחיתות גזעית — מהם, שהצליחו לחדור לעולם הלא יהודי באופן אינדיבידואלי, הסתיימו בהתפרקות גמורה מכבלי דורות ומנטל הירושה של דורות בכדי למצוא נקודת אחיזה בסביבה אחרת, אך לבסוף נשארו תלושים, תועים ובריקנות בלב. מהם שנקלעו בכף הקלע כל ימיהם, מתוך חיפוש תיקון לנשמה התועה בכמיהה נסתרה לשרשם, ומהם שנשארו על סף הניוון המוסרי ספוגי מרירות. הם היו „יוצאים מן הכלל" בחייהם ובמותם. את רוח העם אפשר היה להשתיק ולהחריש לזמן מה, אולם אי־אפשר לעקרו כליל.

ט"ז. ראשית ההשכלה

קשה לקבוע כיצד נבטו ניצני ההשכלה הראשונים בעיר.

מתמרות העשן במרחקים נזרקו גיצי אש מעופפים, הבהבו והתפזרו במקומות ישוב שונים. אי־משם הסתננו חוברות „השחר", „הבוקר אור" ו„המגיד". נפוצו בדרכים סמויות מן העין בעיר — הספרים „חוט משולש", מגלה טמירין", „זמיר עריצים". מאיזה בית־גנזים הועלה ספר דקדוק רוסי, ספר בשטח המחקר והמחשבה —

לכתחילה קראו ומסרו איש לרעהו מתוך סלידה ופחד. לאחר כך מתוך הנאה של „נותן טעם". עתים, בדמדומי ערב, בבית המדרש, ישבו ושוחחו מפה לאוזן בלחש של מרדנות בישן ובמקובל, בנוהג ובמחשבה.

האבות השגיחו בשינויים שחלו ברוחם של הבנים. בדיבוריהם המקוטעים תוך פיזור נפש, סלסול הפאה בעצבנות ומריטת שערות הזקנקן שרק החל לצמוח, על יד השולחן, בסעודת הערב מתגלגלות שיחות מיניה וביה. האב מקשה, שואל. במקום תשובה — ריטון עצבני, קושיה על גבי קושיה. השיחות הולכות ונעשות חריפות ורגזניות יותר ויותר. האב מתהלך כצל ומתנה את צרותיו לפני „חבר טוב". אולי ישפיע הוא. מה שאפשר לזר אי־אפשר לפעמים לאב.

מהו הענין?

אם ללמוד את שפת הגויים כסגולה לפרנסה, מאי קא משמע לן? כמה ישנם כאלה בכפרים, השולטים בשפת הגויים, כמו הגויים עצמם ואינם רואים ברכה בעמלם? כולם — עניים ואביונים. ואם תמצא לומר — עצמאות? — בחור יהודי נושא אשה, מקבל נדוניה, עוסק קצת בפרקמטיה וממילא הוא נעשה עצמאי ואפילו בעל בעמיו. ואם כתריס נגד הגזירות? הרי זו סתם שטות. ואם כבר תדע רוסית כמו גוי, כלום לא יערוך „איוואן" בכפר פוגרומים ביהודים?

היו האבות תוהים בינם לבין עצמם, מושכים בשכם מתוך תהיה: — „כולם רוצים להיות מלומדים", כמו זה שכותב ב„בלעטער", ירבעם בן נבט! ימח שמו... כיצד נוהים אחריו כולם: אברכי־משי, חתנים אמידים, בני בעלי־בתים. וכי מי הוא הכותב הלז, סוף־סוף? נחות דרגא... אלא שהוא יודע קצת לכתוב...

לראשונה הסתערו המשכילים על החסידות, על האמונה „ברביים" והצדיקים שהיתה עדיין חזקה בין אנשי העיר, אם בהשפעת הספרים שהגיעו לידם או, פשוט, משום שהיתה זו הליכה בקו ההתנגדות הקל ביותר. איתרע מזלה של החסידות, שביחד עם המוני מעריצים קמו לה גם מתנגדים מרובים, בעיקר מבין אנשי התורה והמוסר. מתנגד איננו בבחינת אפיקורס. אפשר להתנגד לחסידות, לבטלה ואף־על־פי־כן לא להחשד בכפירה. אנשי העיר ברובם היו חסידים סתם, ללא השתיכות קבועה „לחצר" זו או אחרת. מאז ימי ר' רפאל היתה ברשד עיר פרוזה ללא

חומה לחסידים ורביים שונים. מהם ידועים בסביבה, בעלי שם חסידים ומקורבים בעיר, ומהם בלתי ידועים, שרכשו להם חסידים עם ביקורם. הרביים היו מתאכסנים אצל „בעל הבית" מהאמידים או אצל בעל־מלאכה מ„בני עליה" שהיו מקדישים את בתיהם למשך שבוע או שבועיים למטרה חשובה זו. הללו היו מכינים את הבית לקראת בואו של הרבי; מוציאים את הרהיטים המיותרים, את המטות וכליהן. אנשי העיר לא היו מונעים את עצמם מטירחה זו שיש בה משום כבוד וברכה בצדה. לכל צדיק — היו אומרים — יש שר משלו במרומים ובאלהים אין מתגרים... בעצם לא היו חסידים מובהקים ולא מתנגדים קנאים, היו מבקרים אצל כל צדיק שבא העירה, בעיקר הנשים נתנו „פדיון", פתקאות ובקשות...

פירצה זו שלא היתה גדורה גדר של חסידות מסורתית, מורשת אבות, יצרה מקום לצדיקים ממין מיוחד — מתחפשים ורמאים, שהיו באים לעיר ורוכשים להם חסידים ואוהדים, מקבלים פדיונות ומתגלים אחר־כך כצבועים וכרמאים. אחד מן ה„צדיקים" עושי נפלאות הללו, בא פעם לעיר בלווית פמליא, כדרך הצדיקים. החבורה התאכסנה אצל אחד מבעלי המלאכה האמידים המעורב עם הבריות, איש חברה וידידים. נהרו אל ה„צדיק" אנשים מכל החוגים, נתנו פדיונותיהם ביד רחבה וקבלו ברכות „בזכות אבות". לאחר שיצא „הצדיק" את העיר נודע שהוא חייט מקיוב, שהתחפש לצדיק. אחד ר' אהרון מליובאוויץ' שהציג עצמו כנכד ממשפחת שניאורסון. אנשי העיר לא התמצאו ביותר בייחוס המשפחה והשם ליובאוויץ' בלבד, הספיק למשוך רבים מהמכובדים והאמידים. גם על מרמתו נודע לאחר מעשה.

נחום גרינברג, ממשכילי העיר, שפך את לבו בכתבה ב„המליץ" על „המשיסה וגזיזת הצאן". „עוד לא נרגעה העיר מהחייט מקיוב וכבר בא אחד כדומה לו, ר' אהרון מליובאוויץ'"[129].

מכאן ואילך כאילו נפסקו ביקורי ה„צדיקים" הארעיים, שכן, אנשי העיר נזהרו מהם יותר. היו מבקרים רק בעלי שם וידועים שהיו להם חסידים קבועים בעיר. אלה גם נסעו אליהם לימים נוראים ולחגים, מקרה אחד גרם להתנגדות מוחלטת לצדיקים. פגה האמונה, פסקו הנסיעות. אם כי „המעמד השנתי" לא נפסק, אולם קדושתם

129. המליץ, מס' 30, 1882.

נפגמה והפכה למעין „צדקה לעניים". ומעשה שהיה כך היה: אחדים מאברכי המקום נזדמנו בשבת אחת בחצר הרבי מסקביר עם פרישתו מחסידותו. היה זה בצהרים, שעה שהיהודים מסובים על יד שולחנותיהם תוך שירת זמירות שבת. אחד מהגבאים עבר בחיפזון והודיע: הרבי מתכונן ללכת לטבילה קודם התפילה.

אלימלך וכסלר הגיב מיניה וביה: המותר להתפלל שחרית אחרי חצות, סמוך למנחה גדולה? ומקוה בשבת? רחיצה, סחיטה, יבוש וכו' האם אין בזה חילול שבת בפרהסיה?

עמדו ושוחחו. משיחה לשיחה עברו להתנהגותם הכללית של הצדיקים. הסקביראי היה מבניו של הצ'רנובילים שהתחילו להתנהג ברחבות. דיברו על החצרות בסקבירה ובטאלנא, נגעו בקשרי המסחר עם עשירים ובעלי הון וקשרי חיתון עם בני אורנשטיין מקיוב, והשותפות הקיימת ביניהם... התרפסות העשירים ובעלי ההון... כלום אלה ממידות החסידות של הבעש"ט, ר' בר, ר' פנחס מקוריץ? וכספי הכולל? והמחלוקת בין החצרות?

המשוחחים נזכרו ב„זמיר עריצים", „מגלה טמירין", במאמרי אברהם־בר גוטלובר ב„הבוקר אור". היתה מעין הזדהות מוחלטת עם כל אלה, הזדהות במציאות, לא סתם דברים בעלמא. הספיקות נהפכו לוודאות. שבו הביתה בהחלטה ברורה אולם שתקו ולא דברו. לימים הנוראים הבאים לא נסעו אל הרבי כמקובל. הדבר נודע בעיר. היתה זו אחת השיחות בין יתר החדשות בעיר אולם ללא טרוניה וללא רוגזה: כלום אפשר לבוא בטענות על מי שמפסיק את נסיעותיו לרבי? חוגי המשכילים חגגו את נצחונם [130].

בינתיים נודע בעיר המעשה בחסיד טאלנאי אחד בעיירה קרובה, פסצ'נקה, שתבע את הצדיק מטאלנא לערכאות של הגויים בעסקי שותפות בלתי מוצלחת וקבלת מפרעות מופרזות על החשבון. שוב מעשים שליליים מצד הרביים. משאת נפשם של המשכילים נתמלאה. האמונה ב„רביים" נזדעזעה, התמוטטה והובקעה לעין כל.

בבתים אחרים נתקבלו „המליץ", „הצפירה", „אידישעס פאלקס־בלאט". אלה היו בתיהם של בעלי עמדה בעיר, חוכרי טחנות

130. כך שמעתי מפי אבי ז"ל שהיה אחד מהאברכים שנפגשו אותה שבת בחצר הרבי עם אלימלך וכסלר.

בכפרים, חתנים הסמוכים על שולחן חותניהם העשירים, שאין מרננים אחריהם. כמה אנשים מהזקנים, שמלכתחילה הביטו על קריאה זו ב„בלעטער" (עלונים) בעין רעה, ורגנו: „תן שערה אחת לשטן — והוא יחטוף את הזקן כולו"... אולם לימים נמשכו בעצמם לחדשות ואף התחילו לקרוא בעצמם בעתון. תוך הסתייגות מסויימת הם הצדיקו את מעשם בחיוך ביישני: יש ענין לדעת מה חושבים עלינו בעולם הגדול... אחת לשבוע ביום השלישי, הוא יום קבלת העתון, היו שולחים שליח למשה־איצי, בעל הדואר בעיר, לשאול אם כבר נתקבל העתון. אחרי ביטול הדאר היהודי ומאסרו של משה־איצי, כשהדואר הפך להיות עסק ממשלתי עם פקידים בבגדי שרד וכפתורים נוצצים לא היה נעים ביותר להפגש אתם; ואף על פי שאז כבר התקבל הדואר פעמיים בשבוע, ביום שני וחמישי, דרך עיר המחוז אולהופול. היו מעדיפים לשבת בבית־המדרש ולחכות אולי יזדמן אחד ממקבלי העתון ויספר חדשות. בא אחד „הבחורים האלה", היו מקיפים אותו תוך סקרנות רבה ובלעו כל מלה בפה פעור.

במוצאי שבת, לאחר ההבדלה, היו ממהרים, מי בקאפוטה של שבת, מי בכובע קטיפה של שבת ומעיל חול, שהספיק להחליפו בחפזון, לביתו של חוכר הטחנה מקוראי „המליץ" ו„הצפירה", היו מתיישבים בהרחבה סביב השולחן באולם הגדול תחת מנורת ה„בליץ" המשתלשלת מסיפון החדר, המפיצה סביב אור בהיר ביותר „הקשה לראיה". על השולחן עומד ה„סאמובר" המעלה הבל מוזגים תה ולוגמים אותו מתוך התחתית אגב מציצת פיסת סוכר בהנאה, ושומעים את החדשות. גם ר' אפרים לייזר היה מהמבקרים התדירים בבית זה, בקאפוטה של שבת ובכובע קשקט של חול, מעמיד את ה„לולקה ציבעק" במלוכסן על אדן החלון, מתיישב בראש השולחן, מחליק זקנו הלבן אגב עצימת העינים, שלא לאבד אף מלה אחת. עתים הוא מתקשה להבין שואל שאלה ומחפש פשר לסוד בין השיטין. למחרת חוזרים על כל החדשות בבית המדרש, איש איש ופירושו ומסקנותיו.

אחד הבחורים פלט בהיסח הדעת, אחרי שסיפר חדשות בבית המדרש לפני מאזיניו, שב„הצפירה" הופיע לא מזמן מאמר מעניין מאת העורך עצמו, חיים זליג סלונימסקי, הידוע בלמדנותו ובקיאותו בכל חדרי התורה, בדבר היתר שתיית יי"ש העשוי משיפון בפסח, שכן אינו אלא כזיעה סחוטה מהתבואה ואין איסור חמץ חל על

זיעה. בעל המאמר הקורא להיתר מסתמך על הפוסקים הראשונים והאחרונים.

שמעו היהודים ונדהמו:

חיכי תימצי, חמץ בפסח? האם יצא מדעתו? זקן אשמאי.

אפיקורס! ימח שמו וזכרו!

מאז נוסף לו, לחיים זליג סלונימסקי, בעיר, שם לוואי: — חיים זליג האפיקורס. „הצפיר" — כפי שקראו ל„הצפירה" נעשה טריפה ופסול, מסית ומדיח. — החדשות איבדו את כוח משיכתן, ואת מקומה של „הצפירה" תפס „המליץ" המופיע בעיר הבירה, שעורכו אלכסנדר צדרבוים, הוא בן תורה ושומר מצוות, בעל מליצה בלשון הקודש, המגדל פיאות וחובש כיפה, יושב בפטרבורג ומהלכים לו בין אנשי השלטון והשדרה בענייני כלל ישראל. נוהרים אליו כמו אל צדיק, להבדיל, יהודים עם צרותיהם, מנושלים ומגורשים, חיילים ואנשי צבא, ואליו פונים בעניני גזירות ופורעניות.

ההדורים נתיישרו קצת בנוגע ל„הצפירה" בימי נחום סוקולוב ו„דברי הימים" שלו. בינתיים נפסל גם „המליץ" במקצת בשל מאמרים שהיו למורת רוח לרבים: על החינוך ותיקונים בדת, מאמרים ארוכים על דבר „ארוכת בת עמי" שלא היה בהם משום ארוכה ליהודי המקום. „דברי הימים" של נחום סוקולוב משכו כלחש־קסם. נודע, שסוקולוב זה, בעל „דברי הימים", היה מחסידי קוצק, שהיה נהנה משיריים משולחנו של הרבי, והוא בן תורה, צנא מלא ספרא וחכמה, יודע „שבעים לשון" כשלמה המלך, להבדיל, בשעתו.

מוכרי־ספרים הם שהפיצו תולדות אנשי שם, היו מוכרי־ספרים נודדים שביקרו מפעם לפעם בעיר — יהודים קודרים, שתקנים לבושי מעפורות בלויות על הקאפוטה השחורה, שריח אבק וטחב נדף מהן. הם היו באים עם חבילותיהם ישר לבית המדרש בשעות אחר־הצהרים המאוחרות, מפרקים את סחורתם ומסדרים אותה על השולחן הגדול על יד התנור: ספרי רומ"ל, חומשים, סידורים, תחינות, קינות, ברכת־המזון, שבחי בעש"ט, נפלאות צדיקים וסיפורי מעשיות על האר"י ז"ל ותלמידו הקדוש ר' חיים ויטל. בין הספרים והחוברות היו גם סיפורי מעשיות בשביל נשים ב„עברי־טייטש", של יהושע מז"ח, אייזיק מאיר דיק, מן הצד על הספסל שאצל התנור היו מציגים תמונות של גדולי־הדור:

הבארון הירש בעל השפם האוקראיני השופע, מחודד־הקצוות, בצווארון לבן, גבוה, ענוד עניבה שחורה; הבארון רוטשילד בעל הזקן העשוי המעוגל, בצווארון נמוך שטוח עם עניבה רחבה, משה מונטיפיורי עם הכיפה השחורה על ראשו, „שאפו בולט פנימה מתחת לסנטרו.

בערבים אחרי תפלת מעריב, על יד הנר המבליח באפלולית בית המדרש, נגשים יהודים, תוקעים כף לשלום, נוטלים ספר, מדפדפים וזורקים מבט במלוכסן על התמונות הנוצצות בברק עמום לאור הנר. הכל מסביב עוטה נוגה טמיר חשאי. שאלות, תשובות, מלים ומשפטים מקוטעים מתגלגלים באטיות בהד של עצבות רכה. מהספרים עוברים לתמונות. ושוב שאלות ותשובות בצדן: — זוהי של הברון רוטשילד. אביו זקנו, ר׳ מאיר אנשיל, היה יהודי משלנו, לבוש חולצה עם צווארון פתוח, וקאפוטה ארוכה, וחובש כיפה לראשו. היה מלוה כסף לנסיכים ושררות. הללו זכרו את חסדו ולימים נעשה גביר אדיר, אחד מעשירי העולם, שגם קיסרים דפקו על דלתותיו. נתגאה ונענש, רחמנא ליצלן: — קופה היתה לו במרתף, כגובה איש, שהיה נכנס ויוצא בתוכה כמו בחנות, יושב ומונה את הכסף ועושה חשבונות. פעם אחת, כשבא אליו אחד משרי המלכות לשם עסק, ור׳ מאיר אנשיל ירד למרתף ונכנס לקופה לקחת כסף, נסגרה הדלת לפתע ור׳ מאיר אנשיל נשאר בפנים, בין זהב וכסף, אבנים טובות ומרגליות, וללא לחם. חיפשוהו ולא מצאוהו. אחד ממשרתיו הנאמנים שומרי סודותיו, שלח לקרוא לאומנים, פתחו את הקופה ומצאו את ר׳ מאיר אנשיל כשהוא מתעלף מרעב...

והרי — ר׳ משה מונטיפיורי, יועצה של המלכה ויקטוריה, החרד על דבר ה׳ ושומר מצוות. הוא נוסע במרכבה מוזהבת ומעולם לא יצא לנסיעותיו בלי רב ושוחט. ביתו פתוח לרווחה לעניים ולרבנים בעלי תורה, המסובים לשולחנו באולמיו המפוארים. ותמיד הוא מלא דאגה לישראל וחרדה לגורלו.

והברון הירש? — מסכן היה זה „הגדול״, בצער גידול בנים. לא רווה נחת מכל עשרו בגלל מכה זו שיסרו בה האלהים. בת יחידה היתה לו בעלת מום. הפה שלה, לא עלינו, היה דומה לחרטום חזיר. היתה מסתירה אותו בסינר קטן משובץ יהלומים ופנינים. בת זו מתה ונשאר המסכן ערירי. ישב פעם בלילה

בארמונו בפריז בין הרהיטים המוזהבים, המשובצים אבנים טובות, ודמעות זולגות מעיניו ונופלות על השולחן המוזהב:

„רבונו של עולם! — התפלל הבארון המסכן — הנני הולך ערירי, ללא בן ובת, אוצרותי מלאים זהב וכסף, מי יירשני? בשביל מי כל העושר שנתת לי?"

נתגלה אליו התנא ר' יוסי, שהיה בעל כרמים ושדות בציפורי, ואמר לו: „אל תבכה, בני. יש עושר שמור לבעליו, עשרך בשביל עם ישראל, הוא יירשך. אתה תהפוך את עם ישראל לכורמים ויוגבים, לעובדי אדמה, שדות וכרמים. לך בכוחך זה והושעת את ישראל, ואף ישועתך קרובה לבוא".

למחרת נטל את מפת העולם ועיין בה. נפלה אצבעו על ארגנטינה. ומאז החלה התיישבות היהודים בארגנטינה על חשבונו.

על קירות רוב הבתים ליד ה„מזרח" המצוייר, מעשה ידי צייר נסתר, נתלו תמונותיהם של הברון רוטשילד, הברון הירש ומשה מונטיפיורי.

מקרים יוצאים מן הכלל הסעירו את הלבבות בעיר של אבות ובנים.

נחום אלטר ציופיס, מן המשכילים המושלמים בעיר, נסע לפני זמן לאודיסה, עיר ההשכלה, המקבלת בזרועות פתוחות את כל הבא בשעריה לרוות צמאונו להשכלה ודעת. כעבור זמן קצר חזר משם, ולא נראה ברחוב, ועם חבריו לא נפגש. יום אחד מצאוהו תלוי בחדרו. היה זה ביום יריד, ההורים והאחיות יצאו בבוקר השכם, כרגיל, לחנות, איש לא נשאר בבית. שהו כל היום בחנות, טרודים ועסוקים. לפנות ערב שבו ומצאו את החדר סגור. דפקו ולא נענו. פרצו את הדלת ומצאוהו קר וקפוא. הלכו בהלוויה, בני משפחתו, מוכי הגורל, וקיבלו את היסורים באהבה. בין המשכילים סיפרו אחר־כך: נחום התאכזב מאודיסה ומשכיליה ומחוגי האברכים מערי השדה, שנפגש אתם באודיסה. בעל אופי שקט ורגיש היה, חיפש אצילות הרוח, תורה והשכלה, ולא התמרדות שבהפקר. הוא התהלך, איפוא, כצל, מדוכא ומר נפש עד ששם קץ לחייו...

היו מקרים אחרים שגרמו למפח נפש ואכזבה בין־הצעירים, לריקנות בלב ובמחשבה. אלה ישבו אחר־כך בתפילה ובצומות כדי לטהר את נשמתם ממדוחי העולם המתעה והמכוער ולהזדכך. אחרי מירוק העוונות על ידי יסורים וחרטה בלב ונפש, השיאו אותם האבות. לאחר חתונתם רדפו „החוזרים בתשובה" את המשכילים בכל חומר הדין. אחדים מהם נטרפה רוחם והם חיו את כל חייהם כאברים מדולדלים נטולי חיים.

מרדכי־משה־דניאל־דוד׳ס, בחור משכיל ובן תורה, ברח מבית אביו, חסיד טלנאי, קפדן ולמדן מופלג, לאחר סכסוך ביניהם. האב גרש את הבן מן הבית. לאחר זמן נודע שהבן הלך לקישינוב, אל יוסף רבינוביץ, מייסד כת הבפטיסטים הישראליים: חיפש אצלו סינתיזה בין היהדות הקפואה והנוקשה לבין מידת הרחמים והאהבה, השופעת מעיקרי הנצרות הבפטיסטית, ללא פולחן דוגמטי ועבודת אלוהים כמצות אנשים מלומדה.

סיפרו: לאחר ששפך לפני רבינוביץ את מרי שיחו תלה הלה את עיניו בשמים, בהצביעו על האבנגליון והתנ"ך המונחים על שולחנו: הכל הבלים, הכל הבל...

גם הוא חזר לאחר זמן בנפש קרועה ושסועה. לבית אבא לא. ב. התבודד ועבד כפועל בכפרים. לאחר שנים עסק בתרגום מגילת־איכה לאידיש [131].

לא היתה תגובת ההורים, כלפי בניהם המשכילים, אחרי המקרים האלה, חריפה ורודפנית כמו שהיתה. החריפות קהתה במקצת וכאילו לא השגיחו. תקף אותם פחד הבריחה של הבנים בתוצאותיה העגומות ושתקו, כאילו מתוך היסח הדעת. אם כי במסתרים תססו רגשי צער ובושה, אולם לידי גילוי לא הגיעו. האמהות בלשו אחרי בניהן בזהירות, עקבו אחרי כל תנועה, השתיקו את האבות במקרה של מתיחות בכדי למנוע התרגזות מצד הבנים.

הללו ניצלו את המצב. השתקעו בספרים, גיבבו רעיונות בהתלהבות כאבותיהם החסידים. היתה זאת השכלה חסידית באמונה של ילדות תמימה וברומנטיקה של דמיון. כאבותיהם החסידים, שדבקו בצדיק, האמינו הבנים בסופר המשכיל, התלהבו

131. לפי זכרוני נדפסו קטעים אחדים מתרגום זה ב„אידישע טאגע־בלאט", ניויארק 1890 או 1891.

בלהט קודש מכל דבר תורה, ממאמר או פירוש על מאמר חז״ל של קלמן שולמן, מכל „פסוק״ תנ״ך מאת יעקב רייפמן, מרעיונותיו של משה לייב ליליינבלום על הרבנים „רועי רוח״, ומשירי אד״ם הכהן וחבריו הקלועים וחרוזים כמחרוזת פנינים, שורות שורות מלהיבות ומעודדות את הנפש. נהורא מעליא בעולם מוצף אופל מסביב.

זרם ההשכלה ברחוב היהודי ברוסיה לא היה בעצם מקורי. על־פי־רוב התפתל בעקלתון תוך תנודות וזעזועים בערוצי מחשבה זרה. בלטה ביותר השפעת המחשבה הרוסית וסגנונה בשירה ובספרות. רבות היו השפעות כאלה גם בעצם הלך המחשבה ומערכי הלב. התנודות שחלו בתהליך המחשבה הרוסית, השפיעו לא במעט על תהליך התפתחותה של המחשבה ברחוב היהודי, עם ראשית צעדיה של ההשכלה, טרם שהספיקה להתגבש כל צרכה. ראשוני המשכילים שרק עכשיו ניסו להציב את כף רגלם על קרקע המציאות הנוקשה ועדיין גיששו כאפלה הסובבת אותם, חפשו להם משען ויתד להתלות בו במחשבה הרוסית, בדעותיהם של הרצן, צ׳רנישבסקי, בילינסקי, פיסריב, ובריאליזם מהפכני, מתוך ביטול אשליות דמיוניות בחיים. לא מעט סיגלו להם מבית מדרשם זה הוגי הדעות היהודיים, מתקופת ההשכלה: אברהם יעקב פאפירנה, אורי צבי קובנר, מ. ל. ליליינבלום, מתחו ביקורת על ספרות ושירה מליצית בסגנון הרומנטיקה המעורפלת, פגעו באד״ם ומיכ״ל, ולא חסו על נפתלי הירץ ויזל. מ״ל ליליינבלום ב„חטאת נעורים״ שלו התמרד בקפאון החיים השוקטים על שמריהם. נשמעו צלילים חדשים: הופיעו מ. מ. דוליצקי, אבא־קונסטנטין שפירא, יהל״ל.

בני ערי השדה התנערו פתאום כתינוקות הללו בשעה ששיר הערש נפסק באמצע. עמדו ושפשפו עיניהם מרוב תמיהה: הא כיצד? משה ליב ליליינבלום היוצא למלחמה נגד הרבנים בשם ההשכלה, מותח ביקורת על אידיאולוגיה זו? כלומר — על עצמו? היתכן? הוא עצמו מבטל כל מה שכתב עד כה בגלל פראזיולוגיה בלתי־מציאותית, ובכן — מהי מציאות? ואם הכל צריך להיות מוחשי, ארצי, והאדם בחיר היצורים אינו אלא מכונה של חוקים טבעיים, המשפיעים על תהליך המחשבה — מהי הנפש שבאדם? הנשמה? הרגש? ומה ביחס למושגים שהם למעלה מהטבע — אהבה? אמונה? בריאת העולם?

כך השתרגו עלו שאלות, חיפשו פירושים, התלבטו בחיפושים מתוך תמימות ופשטות.

יז. מיכה יוסף ברדיצ׳בסקי

מיכה יוסף ברדיצ׳בסקי שבא לעיר, לאחר הנשואין עם בתו של הגביר ר׳ איצ׳י פלדמן, הכניס זרם חדש באפיק המחשבה הנוקשה והתוהה. אברך בעל תורה וחמימות של תלמיד חכם, כוח קסמו והשפעתו הרוחנית השאירו את רישומם בלב ובנפש. האברכים המשכילים הרגישו יפה בהשפעה זו, של מורה ומחנך. הגדרה זו של י. אהרונוסביץ הולמת את השפעתו החינוכית על חוג הצעירים שגם הוא, השתייך לו בעצמו.

„המחנך — כותב אהרונוביץ — איננו מורה ואיננו מלמד את חניכיו תורה כמו שהיא. הוא מלמד אותם „איך ללמוד". כיצד צריך להיות היחס לתורה, כיצד צריכים לחשוב ולהתיחס אל הזולת"[132].

היו מספרים על מיכה יוסף ברדיצ׳בסקי שהיה במשך זמן מסוים תושב העיר, כחתן על שולחן חותנו:

הוא היה אברך בעל מעלות. בן הרב מטירנובקה[133] תלמיד חכם ומוסמך להוראה, חריף ובקי. אולם מוזר, לא מעלמא הדין...

מה ראה איצ׳י פלדמן שנתפס לשידוך זה? חנה בתו, נערה פיקחית היתה, סוחרת, יודעת עסקי החנות ומנהלת אותה כסוחר רגיל ומנוסה. נדוניה נתן ביד רחבה, מזונות על שולחן מכובד, וירושה לאחר „מאה ועשרים". האם לא יכול לקחת חתן לבתו „איש בין אנשים" ולא את בן הרב, שבינינו לבין עצמנו, אינו יודע בין ימינו לשמאלו?

יתכן שגם הרב מטירנובקה, ר׳ משה אהרון, יהודי ישר ותמים ששנא לעשות את הרבנות קרדום לחפור בה, ואף לא רצה להנחילה לבנו — ראה תכלית לבנו העלוי בשידוך עם בתו של איצי פלדמן מברשד, אמנם איננו בן תורה ולא מבעלי יחוס אבות, אבל לעומת זאת הוא עשיר ובעל נכסים ועסקים, „בור שומן".

132. יוסף אהרונוביץ. „לזכר אישים", כל כתביו, חלק ב׳. תל־אביב, תרצ"ז.

133. הרב רבי משה אהרון היה אז בטירנובקה (פודוליה) ואח"כ עבר לדובונה.

יהיה, איפוא, בנו, מיכה יוסף, עשיר במשך הזמן ויוכל לקיים את התורה מתוך הרחבה, בחינת — תורה וגדולה במקום אחד.

לא כך היה, כנראה, חשבונו של הבן. בעצם היה רחוק מחשבונות בכלל. „אין חשבון של עולם קבוע"[134]. „אין עמידה קבועה ותפיסה ביד". „רק על ידי שינויים וחילופים שבעולם ובחיים, בנפש ובמגע נפש, תבוא המלה החזקה"[134], הנחה שבאה לידי ביטוי בעולם שלאחר כך, של „חילוף וכיבוש". יתכן, שכאן הסימנים של חבלי הלידה הראשונים של המאבק הנפשי עם עצמו ועם הסביבה, דרישת השינויים אצל עצמו, כשהם נראים הכרחיים.

הבדידות שנעשתה לו, למיכה יוסף, לטבע שני הציקה לבני המשפחה. הוא היה שותק ומתרחק מסביבתו. קדרות סתומה ובלתי מובנת אפפה אותו והפיצה עגמת־נפש חרישית מסביבו. לא חיוך ולא ארשת נעימה. עתים, על יד השולחן, במסיבת בני המשפחה, נתקשרו שיחות של סתם, בכדי לפזר את הדכאון. מפיו נפלטו תשובות לא־תשובות. ועתים — הפנים העדינים טוהרו, העינים הקודרות הקרינו עדינות ורוך. היה נכנס לחנות חותנו, מקום שם אשתו יושבת כל היום. משוחח, עונה בסבר פנים, מתבל שיחותיו בסיפורים מלבבים, מרנינים ויש שהיה נלווה בנסיעה לכפרים הסמוכים, למכרי חותנו, מתוודע ליהודי הכפר החוכרים ובני ביתם, מבלה ומשוחח אתם, החוויות נתגלמו לאחר־כך בציורי הווי תוסס ורענן בסיפוריו.

אבל מעטים וקצרים היו ימים אלה, כי הנה קדרו פניו וכוסו שוב חשרת עבים כבדה, עצבות. שוב הוא יושב בחדרו, בודד ברשות היחיד שלו, לפני גמרא פתוחה, מדרש, או ברייתא. היה קם ממקומו מתוך אי־מנוחה והולך לבית המדרש — בית מדרשו של ר' רפאל, המקום הקבוע שלו ושל חותנו. שם היה יושב בקביעות. ישבו שם גם בחורים וחובשי בית המדרש המשכילים. מהם שבאו במיוחד לשם פגישה ושיחה עמו. שעות מרובות היה מבלה אתם בשיחות ודיונים בשאלות הזמן, החיים והספרות. הדיונים הצטיינו בנתוחים מקיפים ומענינים. היה מתעמק עם המקשן במיצוי ענין בכדי לכוון את המחשבה לאפיק הרצוי. היה מסביר ענין, שלכאורה אין בו משום פירכא, אולם מתוך הסבר, צצו שאלות ומתוך

134. מיכה יוסף בן גוריון. „על אם הדרך". כל כתבי, חלק ב'.
134א. הנ"ל „בשדה ספר", כל כתבי, חלק א'.

בקיאותו הרב־צדדית נתבהר הערפל לאור מקורות מחשבה חדשים.

אלה הם רשמים שנשתמרו ברעננותם לפרטי פרטיהם בזכרונם של בני החבורה גם לאחר שנים. — מתוך הערצתם הכנה למחנך והשפעתו הגדולה עליהם.

בבית המדרש, ברחוב, סיפרו: אין נחת לאיצ׳י פלדמן. „הוא" כבר עוזב אותם...

בוקר אחד ראו על יד הבית את עגלת הכילה של יהושע בעל־העגלה, הנוסע לטירנובקה. עוזרת הבית נשאה ביד אחת כר ובשניה מזוודה, הציעה את המושב. לאחר כך יצא החתן מיכה־יוסף וחבילה קטנה בידו, ובעזרת בעל־העגלה התיישב בתוכה. על המרפסת עמדה המשפחה, והעגלה זזה.

עברו ימים בגישושים וניחושים. היו חורצי לשון ושמחים לאיד. סיפרו על נסיעה בשליחות לרב, לטירנובקה. מכתבים הגיעו מהתם להכא. ראו יהודי זר משוחח עם איצי פלדמן ומיד הוציאו מסקנה: בוודאי על ענין חתנו. וכי איך אפשר אחרת? יום אחד ראו „אותו" על המרפסת, חזר.

סיפרו לאחר כך: אחרי דין־ודברים לפני הרב התפשרו הצדדים — לסדר את הזוג באופן עצמאי בעסק, שגם הוא יעבוד בו. הבטלה מביאה לידי שעמום ותעתועי מחשבה. העסק הטוב ביותר — חנות מכלת שהיא פרנסה בטוחה, רחוקה מהפסד, ואינה בגדר אופנה שהיום היא קיימת ומחר איננה. צריכת המכלת אינה פוסקת לעולם. היא, חנה, תהא החנוונית, והוא, מיכה־יוסל — כך קראו לו בעיר — יעזור לה, ובמשך הזמן יתמחה ויתרגל.

במערכת הזכרונות של אנשי העיר על מיכה יוסף ברדיצ׳בסקי משתקפת גם פרשה זו. החנות היתה בבית החומה של וואלף עוזר, בטבור העיר, בין שורת חנויות הצמודות אחת לשניה בקיר משותף. על תריס הקרשים השטות, כעין איצטבא, הוצגו סחורות לראווה — דבש, נרות שעווה ושאר מיני מכלת. על יד הדלת עמדו שקים של סחורות אחרות — מלח, סוכר, גריסים שונים. חנה היתה שוקלת, מוזגת ומוכרת, והוא, מיכה יוסף, עוזר על ידה. ביומי דפגרא או בימי הירידים של סתיו ולפני „החגאות" היה עוזר בפועל. כפי

הנראה, לא בנקל נקלטה תורה זו במוחו. לפי זכרונות אנשי העיר היתה אשתו רוטנת, פולטת מלים באוויר על חשבונו. הוא היה כשומע ואינו שומע. גם בעמדו בחנות — כאילו היה מחוצה לה. שקוע במחשבות היה עומד מבודד ומיותם, מסתכל בעינים שקפאו תוך יגון ושתיקה. עתים היה נעלם והיה גורם לנזקים כשהירידים היו גדושים, הסחורות פזורות ואיכרים ואיכרות נדחקים בצוותא לתוך הדלת הצרה. היתה אשתו מטיחה דברים כלפיו, מתאוננת לפני הוריה. העסק לא נתברך בהצלחה יתירה. היחסים התחדדו, באו רגזנות וצייקנות. טענות וטרוניות ומרירות, רגעים קשים הגיעו בחיי שני הצדדים, צער ויסורי נפש.

אנשי העיר היו מזכירים, לאחר שנים, תקופה זו בחיי ברדיצ׳בסקי. היתה בזכרונות אלה, מעין השתתפות חמה בצערו ויסוריו. דיברו עליו בהתרוממות רוח כעל אחד „משלנו" שנתגדל ועלה כאן, אצלנו. כאן הוכרע גורלו, דרך יסוריו, „שינוי ערכין", „אנחנו והם", „ברי ושמא", שאלות שנבעו מתוך גורלו האישי והשתלבו בגורל האומה כולה. כאן נבטו הזרעים הספרותיים הראשונים, כאן כתב את „בית המדר״ש" שלו [135א]. השם „בית המדרש" הוא רמז לבית המדרש של ר׳ רפאל שבו היה יושב ולומד, מעין קשר סמלי לתקופה ההיא בחייו.

ברשד היתה עיירה יהודית טיפוסית, וחושדת בכל מי שאינו לרוחה וטעמה. גם המתיחות מבית עברה לרחוב, ואף הבית נעשה רשות הרבים. נתרבו לחשים וסילופי דברים אגב חיוך בפי אחדים, או אגב רוגזה וכעס מפי אחרים. ישב לו יהודי בצד, בבית־המדרש כאילו שקוע בדאגותיו, אבל הוא מטה אוזן ומקשיב.

בדקו ומצאו שהוא — ברדיצ׳בסקי — היה חניך ישיבת וולוזין. ובכן, ברור ואין מקום לפיקפוקים: „ליטוואק" הוא, ודי בכך. בעיר

135א. „בית מדרש" לתורה ולספרות יצא לאור ע״י יוסף ברדיצ׳בסקי. ברדיטשב תרמ״ח.

* האסיף, תרמ״ח, וורשא.

היה קיים יחס מיוחד לליטוואקים. התהלכו אגדות על ליטוואקים שהם בני תורה אבל „קלים” בעניני מצוות ויראת שמים.

חותנו של מיכה־יוסף יהודי פשוט היה, שאיננו מבחין הרבה בעניני תורה, שמר אמונים לדעת הקהל, שמע מה מתרחש סביבו, ונפלה רוחו. פרצו סכסוכים קשים וחריפים בביתו.

היו אלה רגעים קשים בחיי ברדיצ'בסקי — בעל אופי רגיש וסנטימנטלי, שופע מוסריות, רחוק מקנאה ומגרימת צער ועלבון לזולת, בלב מורתח התלבט במציאות הסובבת אותו, תקפו אותו רגשי חרטה ביחס למשפחה, שהוא רחוק ממנה, והיא נענשת וסובלת בעטיו. לאחר שנים באו גילויים אלה לידי בטוי ביצירותיו על „החטא וענשו”. חטא הבא מן ההכרח, לשם השגת מטרה עילאית, חטא שהוא מעין „השבת גזילה”. או חטא הבא שלא במתכוון מתוך תמורות שחלו בחיים תוך לבטים נפשיים וגרימת צער, שאינה בגדר של בחירה חפשית, אלא מעין משפט מחוייב המציאות. מי יכול לדרוש צדק ומשפט?

אלה היו נושאים לשיחות עם חבריו, מתוך יסורי נפש. ביסודם — עוון דורות ומועקת דורות. בדרך כלל — שיחות מופשטות מתוך אספקלרית רשות היחיד. אולם כל אחד הרגיש את הנסתר בתוך הנגלה וסוד יצר החיים שבדבריו.

באחד מימי הקיץ עבר לכפר שומילובו, לבית ברוך פבריקנט, חוכר הטחנה, בתור מורה לילדיו. יש אומרים, שהיתה קשורה כוונה מסויימת בהזמנתו לכפר; כיוון שברוך פבריקנט, משכיל ונאור, ממכריו הקרובים של חותנו, ישפיע עליו להחזירו למוטב. סברא אחרת — שפבריקנט אשר ידע על היחסים המתוחים במשפחת ידידו, הוא שהזמינו על דעתו.

בכפר נרגע מיכה־יוסף במקצת. התנער מהאווירה הדחוסה המעיקה. הנוף הכפרי, הדממה והשקט, סלעי בראשית הגבוהים וההרים מסביב, שלרגליהם מפכה נהר הבוג, החוצה את הכפר לשני ישובים נפרדים — שומילובו מימין וצרנייטקה משמאל — הרגיעו במקצת את רוחו ונתנו פורקן לנפשו. בלילי הפלא של אוקראינה, היה יושב לו בדממה, מכונס בתוך עצמו, מקשיב להמית המים

ליד סכר הטחנה, המתפתלים בשטף גלים למרחקים עד לעיר המחוז ברצלב והלאה. נוף זה שימש לו רקע לתיאור אישיותו הפיוטית של ר' נחמן מברצלב[135]. ונושא לציור „מעבר לנהר" יצירות שהבשילו בפרק זמן זה.

ההיה בכך משום שלוות הנפש?

בימים הראשונים הרגיש מעין מרגוע. ריאקציה נפשית לאחר סערות הרוחות שקדמו לה. אך היתה אצלו תקופת סער וגישושים, גאות ושפל. הוא ביקש פתרון, רדף אחרי תקון, היה מאמין ואפיקורס כאחד, מאמין באפיקורסות כמו באמונתו, שאף לחילוניות והיה בעצמו גדוש קדושה ורוחניות. מורד ומתקומם נגד הישן והמגובש ודבר בהערצה על המאור שבישן, נוכח המציאות הפגומה. „אנחנו והם" — ציר להרהורים ופירפורי־נפש של דמות תלושה משרשה ומחפשת לה נקודת אחיזה.

בערב יום הכיפורים, התכונן ברוך פבריקנט ללכת לבית־הכנסת. ברדיצ'בסקי נשאר בחדרו, סירב ללוותו. זו היתה נקודת ההכרעה. הקשרים נותקו. „אני רוצה להיות נאמן לעצמי", אמר.

למחרת, בצהרים, נכנס ברוך פבריקנט לבקרו בחדרו. לפניו נתגלה מחזה מוזר: ברדיצ'בסקי יושב על המיטה, עטוף בטליתו, לפניו מחזור פתוח, והוא בוכה...[136]

על יום כפור זה כתב מאודיסה לאחד מידידיו בברשד: „לא אכלתי ולא צמתי, רק שתיתי קפה"[137].

בסוף הקיץ של 1887 נסע עם ברוך פבריקנט לאודיסה, לאחר חליפת מכתבים עם עסקנים שעמד אתם בקשר.

לימים נודע על יציאתו לחוץ לארץ.

יח. מסכת „סובאצניק"

בעצם המושג „חוץ־לארץ" היה משום חשיבות. משהו מעולם זר וטמיר, שלא כל אדם זוכה להכנס לתוכו. בחוגי המשכילים היה זה עניין להערצה בלתי פוסקת, לשיחות ופירושים. זקנים וקרובי משפחה. רננו אחריו, משל — הקדיח תבשילו. „קלותו" בעניני דת

135. יתכן שכאן מקור טענתם של אחדים מכותבי תולדותיו המציינים את ברשד כעיר מולדתו. (אנציקלופדיה רוסית־עברית 1912).
136. נ. הוברמן, הבודד. העולם תרפ"ד.
137. גלויה למשה פינקלר, אודיסה.

ויראת שמים וכל הענין כולו, אינם הולמים תלמיד־חכם. המשכילים למדו עליו סניגוריה: דמות שופעת מוסריות, רחוק מקנאה ומגרימת צער למישהו. גם בהטיחו דברים נגד נטל הדורות, לא היה בכך משום פגיעה ישירה בדת ובמסורת. היתה זו מלחמה פנימית בתוכו ועם עצמו, מלחמת הרגש והשכל. הוגה דעות חריף הוא ואף על הקיצוניות שבדעותיו משוך חוט של חן וחסד.

בין הצעירים היתה התעוררות. הם נמשכו אחריו בקסם. עפו על כנפי הדמיון — ונתקלו במציאות קרה. האם אפשר ללכת בדרך זו ללא ידיעות רחבות ועמוקות משלו? נתפסו ללמודים: תלמוד ומפרשיו, ספרות רבנית, חכמת העמים וספרותם. לימים, הואר עצם המושג השכלה באור אחר: אולי בהשפעתו החינוכית והתרבותית של ברדיצ׳בסקי ואולי בהשפעת הספרות הרוסית של הזמן ההוא; התעמקות בלימודים, לשם הרחבת הידיעות והעמקתן ושאיפה לחינוך עצמי על ידי התפתחות השכל וההכרה המוסרית — בעיה שהועלתה בחריפות בבית מדרשם של הוגי הדעות ברוסיה בזמן ההוא ביחס לתפקידה של האינטליגנציה בחברה מתוקנת.

מהי, בעצמו של דבר, מהותה של אינטליגנציה? האם תואר אקדמאי בלבד מקנה לאדם עליונות אינטלקטואלית או שאפשר להגיע אליה גם על ידי התפתחות מוסרית, הבחנה נפשית והכרה שכלית. היה ביניהם אחד שכתב: „לא קתידרה פרופיסורית ולא תואר דוקטור אינם מקנים זכויות יתר אינטלקטואליות בחיי החברה. אפשר לפעמים — כותב אחד הסוציולוגים הרוסיים, דוברוליובוב — למצוא אצל פשוטי־עם יותר תכונות הומאניטאריות ואינטליגנציה, מאשר אצל בעל תואר אקדמאי״.

השקפה זו נתגלגלה בספרות ובעתונות העברית במושג „נאורות״, לתיקון חיי החברה, אמונה בקידמה ובצדק העולמי־אנושי לפי חזון הנביאים ש„תמלא הארץ דעה״. מכאן — אמונה בכנות רצונה של הממשלה להוציא את היהודים מהאפלה לאורה כאחד מסימני הפרוגרס האנושי שרוסיה צועדת לקראתו. הספרות והעתונות העברית התאמצו לטפח אמונה זו. סופרים כמו י. ל. לבנדה, ג. בוגרוב, פרוז׳נסקי ואחרים כתבו בהתלהבות על הקידמה והנאורות „כמים לים מכסים״, וכך גם הסופרים המהפכנים מהדור הקודם — אורי קובנר, א. י. פאפירנה, יהל״ל וד״ר יצחק קאמינר,

שקידשו מלחמה על מליצה ושיר, והרומנטיקה שבחיים, ואברהם בר גוטלובר שנלחם בחסידים מורדי האור, אנשי הזיה ודמיון. תושבי תחום המושב היהודי נחלקו בדמיונם, לשתי שכבות מובדלות ונפרדות: של מורדי־אור ושל נאורים. הדור הישן ש„כולו חייב", המאמין בהזיות תפלות, ואינו יכול לתפוס את המושגים החדשים של העולם המתקדם. והדור הנאור, ש„כולו זכאי" חדור אמונה בחזון העתיד לקראת עולם יהודי חדש.

מחוגים אלה יצאו המשכילים בערי השדה, שהוכתרו בתואר הלגלגני „אברכי משי", בעלי מחשבות והוגי רעיונות, מלאים געגועים ושאיפות לאידיאלים נשגבים, המסתובבים בעיירה שלהם בעינים תוהות תמיד ובמצח מקומט ובכל חזותם המפוזרת והתפוסה למעיין סתום ובלתי ידוע.

אברכים אלו, הסמוכים על שולחן חותניהם, היו אחוזי תסביך־עליונות בבית, במשפחה ובין סתם יהודים, ומאידך מתבטלים כלפי כל דוקטור ובעל דיפלומה. מצוחצחים והדורים במלבושיהם, עונדי צווארונים לבנים זקופים, ועניבות שחורות ומסלסלים בזקן שרק זה התחיל לצמוח; מדברים גבוהה על עולם ואנשים, „זורקים" פסוקים ומאמרי חז"ל ואמרות ופתגמים של חכמי הדור. בעצמם גם הם בעלי מליצות היודעים לערוך את רעיונותיהם בכתב ובמליצה. גם לאחר שירדו משולחן חותניהם והיו למפרנסים עצמאיים טרודים ועסוקים במסחר, בחנות, בסרסרות ובתיווך — נמשכו לעתון, לספר. להציץ ולעיין, ובכל הזדמנות בבית ובחוץ מוכנים לוויכוחים, לשיחת תלמידי חכמים, אף בעיצומה של פעולה מסחרית, מתוך ההכרח הנפשי לתת בטוי לעצמם, לרעיונותיהם, ולדובבם.

אחדים מהם נתפרסמו בעיר כתלמידי חכמים, בני תורה ובעלי תנ"ך וידיעות כלליות, נתפסו ליהירות והכרת ערך עצמי ומתוך כך עברו את גבול המותר: הרשו לעצמם לבקר דברים וענינים שבקדושה, לחשוף את מקורותיהם הבלתי־קדושים של מנהגים מקולקלים שנתגבשו בעם בהוד של קדושה ומסורת, זלזלו בכבודם של עסקני צבור וראשי קהל, גבירים סוחרים ומלווי בריבית. וזאת — מתוך תביעות רמות של אמת וצדק וכשוחרי הקידמה האנושית, עמדה המחייבת כל משכיל ונאור לנער חצנו מן ה־שן בשאיפה לתיקון כל עוול, ולהסיר מכשולים מדרך

התפתחותם של חיי היהודים ברוסיה. כל משכיל הביט על עצמו כבעל כהן המשמש בקודש.

ביחוד הקדישו המשכילים את תשומת־לבם לדור הצעיר, — זה החומר שעדיין ניתן ליציקה בדפוסים לפי טעמם. היה זה נושא תמידי לויכוחים סוערים. המשכילים בעיר פנו ל„חברת מפיצי השכלה" ולנשיאה, הבארון גינזבורג, במכתב ערוך בחרוזים מליציים על מצב הדור הצעיר והחינוך הפרוע, הנתון בידי מלמדים מורדי־אור וחסידים, וסיימו במליצה רמה לכבוד העסקנים הנאורים בעיר הבירה:

מי כמוכם בחדרי חכמה ספונים
בסוד חכמים, מלומדים נבונים.
הנפנה לטאלנא או לסקווירה
לצ׳רנוביל או לסדיגורה?

הופיע ציר מפטרבורג, אדם צנום, משופם, בעל זקן מחודד. ביקר בחדרים, דיבר עם המלמדים רוסית. תחילה חשבוהו לאיזה גוי, „הטפו" בחפזון קאפוטה של שבת, הורידו את הכובע ונשארו בירמולקה של קטיפה, נתבלבלו והשיבו ב„גויית" משובשת בתערובת מלים באידיש. לימים, אחרי ביקורו של הציר פורסם חוק בדבר מלמדים בעלי „חדרים", המחייב אותם להיבחן בידיעת השפה הרוסית ובחשבון.

נתגברו החששות: האם לא יד ה„חברה", ואותו שליח־לדבר־עבירה באמצע?

נקרא אחד מן המלווים ברבית אל „הפריסטאב", „נסחב" כמה פעמים להתייצב בפניו. הענין עלה לו ב„מטמונים" עד שנפטר ממנו. נבהלו „בעלי עיסקא" המלווים ברבית, ונפל עליהם פחד הפריסטאב. מנין לו סודותיהם לפרטי פרטיהם?

האם לא ידם של „אלה" המדברים תמיד על „בעלי העיסקא" ו„מלווי הכסף" בדבר?

בא אחד למלווה ברבית ביום ששי לפרוע דמי שבוע, כנהוג. החליק הלה את זקנו, סילסל פיאותיו והפטיר:

— שומע אתה, חיים? אני רוצה שתכניס לי את החוב, אם ירצה השם, בשבוע הבא. אני בעצמי, לא עליך, זקוק לכסף. —

— היכי תימצי, ר׳ לוי חנא, מי כמוהו יודע שאת הכסף שלקחתי השקעתי בסחורה. — הירידים לקויים והגויים, יהיו כפרת כל

ישראל, אינם משלמים אלא לאחר היבול. — הכסף, ברוך השם, לא נאכל...״

— מה שייך, לא נאכל? אינני חושד בך, חס ושלום, ואינני חושש, אף לרגע. רק נחוץ לי כסף, ודי. כסף אינו מוץ... ולא כדאים לי כל העסקים, שיזמינו אותי לפריסטאב, שבנך והדומים לו בוחשים שם בשפת „גוייש״ שלהם...

בבית המדרש, לפני תפילת מנחה יושב לו יהודי מן הספסרים, היוצאים ונכנסים בבתי העשירים ומלווי ברבית. רגלו האחת מקופלת תחתיו והשניה מורמה על הספסל. הוא מגלגל שיחה עם יהודי מכיר ודרך אגב הוא מטיף לו קצת מוסר: —

— למה לך, יוסל, כל הענינים האלה המקנים לך שונאים בלבד? כלום מוטל עליך ועל משפחתך לתקן את העולם? מה איכפת לך אם יישאר הכל כמו שהיה? אה?

האבות היו במצב קשה. הם לא יכלו להטיל מרות על הבנים, ברחוב משוחחים בעברה וזעם ובלי ספק יכול הדבר להשפיע על הפרנסה. בבית שררה מתיחות, כבושה במסתרים, וכי אפשר לו ליהודי פשוט, להיכנס בויכוחים עם בעלי ידיעות ושנינות? שתקו, איפוא. חרדו לילדיהם הקטנים שהם עדיין ברשותם ומרותם עליהם. שמרו עליהם בקפדנות מרובה, שידלו אותם ושיחרו למוסר אזנם.

אבל הכל היה ללא הועיל. כשנתבגרו, נמשכו אחרי תורתו של האח הגדול ולא אחרי מוסרו של אבא. קסמה להם העמידה התקיפה כלפי החולשה, של הזקנים, הלב תבע מעשה, יציאה מרשות היחיד של ילדות לרשות הרבים. לגדולות לא היו עדיין מסוגלים, הסתפקו בקטנות, בעלילות קונדס שגרמו לשיחות ושערוריות.

רווחו סיפורים על מלמד קפדן אחד, שנפגע על ידי „האורידאניק״ בגלל דרישת התעודות ובכל הזדמנות היה שופך את מרי שיחו על ה„חברה״. פעם נרדם על יד השולחן נשען על מרפקו כששערות זקנו פזורות על השולחן. נטלו התלמידים והדביקו את זקנו לשולחן בדונג. פעם תחבו סיכות לתוך נעלי הבית של בעל מוסר אחד שישב בבית המדרש ולמד. אצל אחד חסיד, מלווה ברבית, הוציאו משק טליתו בבית המדרש את ה„חוק לישראל״ שהיה רגיל לקרוא בו אחרי התפילה, והכניסו במקומו איזה ספר מהפסולים. כשגמר הלה את התפילה תחב את ידו לתוך שק הטלית, ברם, מעשה שטן, הוציא בידו לא את ה„חוק״ אלא ספר „טריף פסול״, רחמנא ליצלן, באותיות מרובעות. החסיד נבהל, אבל התאושש

זורק מיד את הספר לארץ, ירק עליו ורמסו ברגליו; פרצה שערוריה מלווה גידופים ובזיונות.

הקלויז הטלנאי היה זירת מלחמה במשכילים. לא שכחו שם את המעשה בטלנאי שתבע את רבו לדין בערכאות של הגוים. היו מלוים ברבית, מלמדים וסתם חסידים, מן המתפללים הקבועים בקלויז שנפגעו ע״י המשכילים. בין המפקדים הראשיים של מחנה שומרי־הדת והמסורת היה בנציון טבצ׳ניק, יהודי צנום, בעל זקנקן מדובלל, פיאות ישרות ששיבה זרקה בהן צמודות לרקותיו, ועינים ערמומיות נוצצות. דיבורו היה מתון וחלק, מתוך נגיסת זקנו בנחת, לרוב היה תפוס מחשבה, הוא היה יהודי ממולח ופיקח וכרוב פיקחותו רוב קנאותו. היו מספרים עליו, שבבחרותו נתפס להשכלה, אולם לימים התפכח מהשכרון שנסכו עליו הספרים „הפסולים" ולאחר חתונתו הצטרף לחסידים ונעשה קנאי. הרגל מיוחד היה לו לגנות כל משכיל בכינוי — „כלב". לשם זה היה מוצא תמיד פסוק או מאמר חז״ל מתאים, משלב אותו בשיחתו, לנגח בו את יריבו.

אחד מהצעירים — המשכילים, — נזקק לנסוע לכפר לרגל עסקיו בתקופת „השבעה" למות אביו, והדיין המקומי התיר לו את הנסיעה. סיפרו את זאת לר׳ בנציון טבצ׳ניק. לימים פגש את הצעיר ברחוב ושאלו: —

„הגד נא לי, בחור כהלכה, משכיל נאור, האם איוואן בכפר לא יכול לחכות עד לאחר „שבעה"? בן מלקות אתה לפי דין מפורש ב„שערי תשובה": — „מי שאינו חולץ נעליו בימי אבילות, נידון למלקות"... אבל מה למשכיל ו„לשערי תשובה"?..."

„ר׳ בנציון..." פתח הבחור בתשובתו.

„אני יודע. אני יודע הכל" — הפסיקו באמצע — „מקרא מפורש הוא בישעיהו — „והכלבים עזי נפש לא ידעו שבעה". אל חקרי שבעה, אלא שבעה..."

פעם פגש ר׳ בנציון אחד מהבחורים, שהיה מחזיק ספר מתחת לבית שחיו. שם אביו של הבחור היה אברהם — אברהם קרופניק. יהודי פשוט, בעל טחנת־גריסין, אדם ישר שהתגאה בבנו המשכיל, שהוא בן־תורה ואיש־ספר. עצר ר׳ בנציון את הבן ברחוב ושאלו לשלום אביו. בינתיים לקח ממנו את הספר, הסתכל בשער, דפדף, עיקם אפו, והתחיל מדבר כאילו לעצמו: — „המדרש אומר:

וה׳ ברך את אברהם בכל׳, בת היתה לאברהם אבינו ו„בכל״ שמה, גם את אברהם קרופניק אביך, ברך ה׳ „בכל״ — ב„בן״ שגימטריא שלו — „כלב״.

ר׳ בנציון היה בולש אחרי הצעירים מאחורי העיר ליד הכנסיה הנוצרית, שהיו מטיילים שם בשעות בין הערביים ומתישבים לשם שיחת וויכוחים. היה ר׳ בנציון מתגנב, ניגש מאחורי גבם בזמזום ניגון של תהילים: — „וישובו לערב, והיו ככלב ויסובבו עיר״.

ידידיו הזהירו אותו, בני משפחתו התרעמו, אולם הוא לא נרתע. היתה זו מעין חובה קדושה בעיניו אם גם עשייתה עולה בצער ובבושה. והיה מוצא דרך גם לסכסך ולחרחר ריב בין האבות והבנים.

פקעה סבלנותם של הבחורים, התאספו והחליטו להגיב על מעשיו של טבצ׳ניק בפרסום פרודיה בסגנון התלמוד בשם „מסכת סובצניק״, — שהיא, כשם משפחתו, „טבצ׳ניק״ אך בסירוס: סובצ׳ניק, שפירושו ברוסית — „מלונה של כלבים״, מידה כנגד מידה: מה אתה בכלבים, גם אנחנו בכלבים. הדבר היה בזמן שהופיעו מסכתות סאטיריות דומות: „מסכת אמריקה״, „מסכת פורים״, „מסכת קארטען״ (קלפים). מחבריה של „מסכת״ זו גילו בקיאות בתלמוד האמיתי המקורי; בקיאות ושנינות. המסכת נחלקה למשנה וגמרא, הלכה ואגדה עם פירוש רש״י ותוספות בנוסח התלמוד ובסגנונו: גזירה שווה, אסמכתות, סירוסי פסוקים ושילובים — „אל תקרי״, „קא סלקא דעתך״, „ורמינהו״, „מעשה ובא״, „במערבא אמרו״. לא היו חסרות גם גוזמאות בנוסח רבה בר־בר־חנה בשינוי שמות ותיאומן לעניני המקום והשעה. בזכרוני נשארו אי־אלו קטעים של מסכתא זו: —

משנה: — מאימתי קוראין לטבצ׳ניק — סובצ׳ניק, משעה שהכוהנים נכנסים לאכול בתרומתן. דברי רבי אליעזר, וחכמים אומרים, משעה שמתחיל לנבוח הכלב ואף עושה מעשי־כלב. מעשה ובאו בניו ואמרו לו — עד מתי? אמר להם, לא עלה עמוד השחר וחוצפא כלפי מצוות שמיא מהניא.

גמרא: — תנו רבנן, ראה הקב״ה שמזונותיו של כלב קשים עליו, לפיכך עיכב אותם במעיו שלשה ימים. ומאן הוא — טבצ׳ניק, כדכתיב — ככלב שב על קיאו. מה כלב זה מקיא ובולע, הכי נמי: מקיא דברי שמצה ודופי, בולע ומקיא עד שאין בריה

יכולה לעמוד במחיצתו. שנינו, אמר ר׳ יוחנן, מאי דכתיב — והכלבים עזי־נפש, שאינם יודעים שבעה. וזהו שאמרו: מזמן שבנציון סובצ׳ניק ירד מנכסיו נעשה עז־נפש ומלבין פני חברו. אמר רבה בר־בר־חנה. הרואה סובצ׳ניק בחלום ,הופך סנדל ואומר — סובצ׳ניק בצ׳ניק, צ׳ניק, ניק...

רש״י: — סובצ׳ניק מלונה של כלבים. סובקה בלע״ז פירושו כלב. כוהנים — אלו המשכילים, שהם ככוהנים. תרומתן — תרומת השכלה. במקומות אחרים נוהגים לקשר לכלב שרשרת ברזל, שקצה האחד מחובר למלונה והקצה השני לשער — שלא יטפל לעוברי אורח, וכשנכנס אדם הוא נובח כנגדו ואיננו נושך. מעשי־כלב — במערבא אמרו, זה מעשה חסידים, אולם לא מצאנו ראיה לכך. מזונותיו של כלב. לוקח בלי תשלום מזה ומזה. וכשבאים לדרוש פושט את הרגל. בחלום לא דוקא. ניק לא ידעתי פירושו. נראה לי — אפס. במקומות אחרים קוראים לאפס — ניקס.

בין מחברי ה„מסכת" היה גם יוסף אהרונוביץ.

יט יוסף אהרונוביץ

יוסף אהרונוביץ בא אז מהכפר לעיר, כהרבה בחורים כמוהו, מפני חרדת ההורים, מאימת הסביבה הכפרית. עד מהרה התבלט ותפס עמדה בחוג המשכילים ששמעו עליו קודם לכן ואחדים הכירוהו באופן אישי — כבעל ידיעות בתנ״ך, בתלמוד וברוסית. מכיריו התקשרו אתו בקשרי ידידות שלא נפסקו במשך השנים. — באחד ממכתביו לאחותו באמריקה משנות השלושים הוא שואל על אחד, קלמן פרנץ, בן כפר כמוהו, חברו ותלמידו מהתקופה ההיא[138]. על אחרים — כמו: הירש לייב זלצמן, נחום גרינברג — היה שואל בשיחות פרטיות, בהזדמנות.

יליד כפר היה אהרונוביץ. התפתחותו הראשונה היתה בכפר. הוא לא ידע את החדר, הוללות ילדים ושאון הרחוב. את חינוכו קבל מאביו. אם אצל רוב ילדי ישראל בתקופה ההיא הלכה התפתחותם בקו בלתי ישיר, שהשאיר הדורים שלא יושרו, אצל

138. יוסף אהרונוביץ, כל כתבי חלק ב׳, מכתבים לחנה.

אהרונוביץ היו הדורים אלה חדים ביותר, שהבליטו, שניות והתנגשויות בין חיי הכפר וחיי־בית סגורים. בין סביבה כפרית בחיק הטבע ואוירה חסידית קדורנית ושתקנית, בין צללים אפלים בביתו של שוחט כפרי מחסידי ברשד עם הרגשת עליונות של „אתה בחרתנו" כלפי „יצורי" הסביבה הגויים, אביו היה יהודי צנוע, שתקן, בעל „מרה שחורה" תמידית, שהחיוך שנראה לפעמים על שפתיו היה מכוסה ענני דאגה. מלה או שתים, „אט" מסורתי יהודי, היוו מרבית דבריו. חשדוהו בגאוותנות, בהכרת ערך עצמו מופרזת. בעצם, היה יהודי תמים, איש־העם, בעל נפש עדינה, דוויה ונמקה ביסוריה.

וכאב כן הבן. חוטי הוויתו נשזרו הרגשות ואמוציות שבירושה. גם בו הרגישו מאין הבלטת עליונות אישית כלפי הזולת, מעין „אתה בחרתנו". בעצם, היה בעל לב רגיש, בפשטות מלבבת עם להט חזון חלוצי של פעולות ומעשים. רגש של „אתה בחרתנו", הקשור תמיד עם „וקדשתנו במצוותיך", פרי אינטואיציה נפשית שאיננה בגדר של בחירה חפשית כיהודי חרד המשווה לפניו שם־הוויה נצחי — „שיוויתי ה' לנגדי תמיד".

מתוך פינת יחיד זו, אפשר להעריך את פעולותיו בתקופות הייו שלא היו לרוב מתוכננות לפי סדר מסוים, אלא בעלות אופי ומגמות שהזמן גרמן: — הדאגה העמוקה להוריו, עד כדי הקרבה עצמית, פעולותו החינוכית־התרבותית בין מכריו בברשד, בין החיילים היהודים בזמן שירותו בצבא, בין החלוצים כברודי, ואחר־כך בארץ ישראל: — כפועל חקלאי בנס ציונה, טבח במטבח הפועלים ברחובות, מנהל הצרכניה הראשונה בארץ; עורך „הפועל הצעיר", מיסד ומנהל „בנק הפועלים" ועל כולם — בחרדתו התמידית לקיים כל מצווה ללא הבדל, מתוך דביקות חרדית, בחינת — „מצווה הבאה לידך אל תחמיצנה" ובתפילה שגורה תמיד על פיו: — „וטהר לבנו לעבדך באמת"...

יוסף אהרונוביץ נולד בשנת 1874, בערך, לאביו, שמחה, שוחט בכפר קיריבקה. אביו לא יכול למצא את פרנסתו בעיר ולקנות איזו שהיא „חזקה" כנהוג, אם כי היה בעל משפחה גדולה. בשנות השמונים למאה שעברה, התחילו בעלי האחוזות — הפריצים — להקים תעשיה וטחנות קמח בכפרים שבנחלותיהם וכך נוצרו מקורות פרנסה חדשים שמשכו רבים מיהודי הסביבה אל הכפרים.

התהוותם של ישובים יהודים זעירים בכפרים העלתה את הצורך בשוחט ונוצרה אפשרות של פרנסה ל„כלי קודש" מחוץ לתחומי העיר. ר' שמחה שוחט עבר מהעיר לכפר.

ר' שמחה היה כל ימיו עני מדוכא ומטופל במשפחה גדולה, בת 10־12 נפשות ובמידה שגדלה משפחתו גדלה עניותו. יהודי חרד שומר אמונים, זהיר במצווה קלה כבחמורה עם ספר תהילים אתו שלא להוציא את הזמן ללא תפילה. ברוח זו חינך את ילדיו, בפרט את יוסף, בן יקיר שקט וצנוע, בעל מוח ותפיסה.

ביתו הקטן והצר באמצע הכפר, ללא עץ ודשא, בלט בין יתר הבתים. בפנים הבית היה הכל עטוף רוח עצבות ואבל. מהמזוזה הבולטת בפתח עם הסימן השחור — זכר לחורבן, עד הרהיטים הבלים והדהים מזוקן, ועד הכתלים העקומים; נדמה, כאילו הכל פולט דמעות. הכל היה בגדר איסור: אסור לדבר, אסור לצחוק, אסור לשחק במשחקים כדרך הילדים. אף הדבור סתם — לפי צוואת ר' רפאל — מביא לידי חטא, קל וחומר — הצחוק ומשחק ילדים, שהם, מלכתחילה, בגדר של חטא. וילדים גם הם בבחינת יהודים קטנים. אשתו שרה, עקרת הבית שכל ימיה היתה מניקה ועסוקה בטיפול ילדים, משגיחה בעין פקוחה, שילכו בדרך התורה והמצוות, בכסוי ראש וטלית־קטן מצויצת. היא עוזרת גם בכלכלת הבית; בפינת הבית היא „מחזיקה" קצת מנופקטורה כפרית, צעצועים וסרטים, סיכות ומשחות בשביל נערות הכפר.

גם ר' שמחה בעצמו מוכרח לחפש לו, חוץ מחזקת שוחט־הכפר, גם עסקים צדדים בכדי לפרנס את משפחתו הגדולה: כבעל־מוסף במנין כפרי בימים נוראים, בעל־תוקע ובעל־קורא, לומד משניות ל„יאר צייט", קורא קדיש, מסדר חופה וקדושין, מכירת חמץ, עוסק בעניני בוררות.

ביום ראשון בבוקר הוא יוצא לפרנסתו, כשוחט, אל הכפרים הסמוכים עמוס קצת סחורות שאשתו נתנה לו למכירה או לחילופין.

לא פעם פגשו את ר' שמחה בשרכו דרכו מכפר לכפר לבוש קאפוטה שחורה ועליה גלימת־בד אפורה וקרועה. שקצווי הקפוטה מבצבצים מתחת לשוליה. בידו האחת מטריה לבנה גדולה ובשנייה שני שקים, אחד לנוצות מרוטות ובשני סחורות חנותה של אשתו. נזדמן לו אחד היהודים הכפריים היה מזמינו לנסיעה בעגלתו. גויים מכירים לא נמנעו לקחת את ה„ראבין", העייף והיגע,

שאגלי זיעה יורדים בקילוח דק על פניו, מתחת לכובע המשי. ויחד עם בנו הלכו לבעלי הבתים היהודים בכפר לשחוט את העופות ויוסף עזר לו למרוט את הנוצות. כשגדל יוסף קצת, לקחהו אביו לעזור לו לסחוב את השקים, ילד שחרחר היה, צנום, בעל עינים שחורות עמוקות ופיאות מסולסלות ו„טלית־קטן" גדולה משתלשלת מתחת למעילו על מכנסיו המרופטים. היה עומד על יד אביו מבויש, לועס מתוך פיזור־נפש את הציציות, עיניו השחורות מלאות ברק ונשואות למרחקים. ורק אחרי שידולים והפצרות — לפעמים, גם נזיפה מצד האב — היה מקבל את ה„כיבוד" שהגישו עקרות־הבית בבתים אליהם נזדמנו בדרכם, והיה מזמר מתפילות ימים נוראים בשביל הגברים שכיבדוהו במנה נוספת ובצביטת לחי.

מילדותו ספג יוסף את צער העוני והדוחק בבית מלא ילדים רעבים, בכותנות מרופטות, מלוכלכי פנים. העוני בלט ביותר על הרקע המגוון של הכפר השופע שובע, שדות תבואה רחבים, ערוגות ירק, בתים לבנים וחצרות רחבות שבהן פרות מעלות גרה, שופעות חלב, ועצי פרי שענפיהם נוטים לארץ מכובד הפירות שעליהם. אולי כאן המקור לתכונותיו הנפשיות שנתחשלו, לכתחילה, בצבת של שתי רשויות המנוגדות זו לזו, מכאן גם הצמאון לעבודת אדמה בבואו ארצה כמין אידיאל וכהד לימי הילדות ההם, טעם של הרגשה, שתפסה כל הזמן בדמיון מתוך כיסופי קנאה, שנתגלתה עכשיו במציאות.

התשוקה הכבירה של ההורים, לראות את הנער כיהודי חרד ושומר מסורת יהודית נאמן, הולכת וגוברת. יש לשלחו לסביבה יהודית. הרחק מהסביבה ה„גויית" האוכלת את נפשם של ילדי ישראל תמימים. אולם כיצד? הרי עזרתו גם בבית נחוצה. הוא נשאר, איפוא, בבית תחת השגחתה של האם, האב ממשיך בלימוד תורה עמו והאם מוסיפה שיחות מוסר ויראה תוך קריאה ב„צאינה וראינה". „שבט מוסר", „קב הישר", שבחי־הבעש"ט בעברי טייטש, והוא היה סופג מתוך העינים התמימות והמלטפות של האם ציורי־דמיון של עולם אחר. רחוק מהבתים הלבנים והשקטים עם ריח השדה שמסביבם.

יוסף נעשה מלמד בכפרים. בדומה לאביו, משרך הוא את דרכו מכפר לכפר עם סידור באותיות גדולות מאירות עינים, להרביץ תורה לילדי ישראל: ברכות, „מודה אני", קידוש, קצת כתיבה וקריאה. מלמד ולומד בעצמו. שואל ספרים ועתונים אצל

חוכרים יודעי־ספר וקוניו, יוצא ונכנס בבתיהם, מבלה אתם בשיחות על חיבת ציון, ישוב ארץ ישראל, עניני עולם ויהדות, גרעינים ראשונים שנזרעו ונבטו לאחר זמן ברטט זכרונות של תקופת השחרות.

בפרק זמן זה ראיתי את אהרונוביץ בפעם הראשונה, בשבת אחת בבוקר, במנין בבית אבי, חוכר הטחנה בכפר, לא רחוק מכפרו הוא. בחור צנום, בעל קומה העולה קצת על הממוצע ועינים שחורות, עצומות למחצה, לבוש מעיל אלפקה ארוך היורד עד למטה מברכיו וחבוש „קשקט" בעל שמונה קצוות, מתוכו בראות שתי פיאות שחורות מסולסלות, והוא עומד ליד שולחן הקריאה, קורא בטעם וברגש את ברכות ההפטרה ומסלסל בניגונן. כשסיים, פשט את הטלית תוך הרגשת תענוג הבא מקיום מצווה בשלימותה והידור בה ומסרה לידי בעליה, ולשמע מחמאות על סלסוליו הנעימים התנוצץ בעיניו השחורות חיוך קל גנדרני. כשהלך, זכורני, שאבי אמר לי אז: „אם תהיה ילד טוב וצייתן אמסור אותך ללמוד אצל יוסל־שמחה־שוחט׳ס ותקרא את המפטיר כמוהו" [139].

אהרונוביץ הגיע לעירנו שנים אחדות לאחר יציאתו של ברדיצ׳־בסקי והוא לא הכירו אז, פעם אחת ראה אותו בילדותו — כך סיפר לאחר זמן — כשנכנס עם אביו לבית המדרש הגדול — בית מדרשו של ר׳ רפאל — שאלהו פירוש המלים יורה, מלקוש וגשם [140] אהרונוביץ נחשב בין מעריציו של ברדיצ׳בסקי [141], שהתמיד בהערצתו כל ימיו. הוא קובע לו מקום בין אישים [142] ומעלה אותו כמחנך הדור, נושא רעיונות של תנועה והתחדשות: — „הוא חינך אותנו לבקר את מחשבותינו ואת מחשבת הזולת ולהירתע לאחור מפני חשבון עולם מסוים. הוא גם אסר עלינו לעמוד במקום אחד וציווה לנו לחפש תמיד ולחפש" [143].

מסתבר, שתכונה זו נתגלתה בנפשו של אהרונוביץ. אי־שקט כובש את נפשו, תשוקות בלתי פוסקות לעולם אחר,

139. מובא אצל דוד זכאי בשמי. הקדמה לכתבי יוסף אהרונוביץ, תרצ"ז, תל־אביב; 140) מובא אצל דוד זכאי, בהקדמה לכתבי יוסף אהרונוביץ; 141. יוסף אהרונוביץ, כל כתבי חלק ב׳ תל־אביב, תרצ"ז.
142. שם; 143. שם;

גדול ורחב־ידים, שאין בו משום קביעות וחשבון־עולם מסוים. הוא נוסע לאודיסה, וחוזר מיד. יתכן, שנתקל בקשיים חמריים ונפשיים, שלא נתנו לו מנוח. משהו נעלם מהסס בו ומרטיטו. הוא עוסק בהוראה ומלמדות, עובד בפנקסנות אצל בעל־הטחנה, לשבת הוא נוסע להוריו אל הכפר, להנעים להם את בדידותם.

חבריו וידידיו הרגישו מעין שינוי שחל בו עם בואו מאודיסה. בשיחותיו אתם, היה מתעכב על בעלי אמוציה נפשית ועבר דרמטי מבין סופרים וגבוריהם, שלא נרתעו ממפנים קיצוניים בחייהם כמו, לילנבלום, ברדיצ׳בסקי, אבא (קונסטנטין) שפירא, והלל אוריה קובנר, וטולסטוי הרוסי. שיחתו נסבה על גיבורי הסיפור „אנה קרנינה״, הגבורה הראשית, אנה, והגבור השני במעלה, לוין, איש שדה ליברלי, המתנגד לרכוש הפרט ועם זה שומר על אחוזתו בקפדנות ובקנאות. ומשיחה זו — עבר אל החינוך היהודי הטעון בדיקה ורביזיה מהפכנית. לפי דברי חבריו נתגלו בו כשרונות של מורה, וכאילו התכונן להתיצב לבחינות־הגמר לשם קבלת תעודת מורה פרטי. אחד הנושאים החביבים עליו היה: חיבת ציון.

מתקרבת שנת הבגרות הצבאית. אביו השתדל בכל כוחו לשחררו מהצבא, אולם ללא תוצאות. יוסף נבחן ונלקח לצבא. לפי זכרוני שירת בברדיצ׳ב, עיר יהודית תוססת ושוקקת תנועת צבוריות. הוא נכנס לחוג הנוער המתלמד. והימים — ימי הקונגרסים הציונים הראשונים. שאיפות וחזיונות. בשל אצלו הרצון לגמור את הכנותיו לשם קבלת תעודת מורה, בעזרת ידידיו מתלמידי המחלקות הגבוהות בגימנסיה. לא ידוע אם התיצב למבחן או לא, או שעמד, ונכשל. מסתבר, שהנטיה להוראה הגיחה אצלו במסתרים. בקסרקטין, בין החיילים היהודים היה עוסק בתפקיד חינוכי, תרבותי, למדם קרוא וכתוב, פרקי היסטוריה ותנ״ך. נטיה זו בלטה גם בעבודתו הצבורית הלאומית ובעבודתו העתונאית כעורך „הפועל הצעיר״. המורה והמחנך שבו הוזדקר מתוך מאמריו בעתונות.

אחרי שרותו בצבא ארבע שנים ומעלה הוא שם לבית הוריו, לכפר, לבתים הלבנים, לגני הירק והחצרות. שוב לא היה בהם מן הקסם שבימי הילדות. משהו התרחש במשך הזמן, שהעבירו לתחומים אחרים. הוא שב בתחושה של ריקנות בלב, כרוב בחורי ישראל השבים מהשירות הצבאי, מחיי קסרקטין חד־גוניים לחיי

מציאות ודאגות. לתחושה זו נוספו גם דאגות של משפחה, מקור של עלבון אישי, בכפר ובסביבה. המעבר לעיר היה קשור בקשיים חמריים. היה הכרח להירתם בעול פרנסה לכלכלת הבית. במה? בהוראה, פנקסנות? הוא נתקל בהתחרות, ההיצע עלה על הדרישה. מסתבר, שגם לבו לא הלך אחרי פרנסות כאלה. איזה רגש טמיר שבנפש דחפו לעבודות פשוטות יותר, הדורשות מאמץ גופני, הוא קנה סוס ועגלה וביחד עם שותף, סוחר מנוסה, היה נוסע לירידים מעיירה לעיירה, מכפר לכפר וקונה תבואה בשביל סוחרים וטוחנים. אחד מהם היה ישעיהו דרכלינסקי, בעל טחנת־דוחן, שהלווה לו את סכום הכסף הראשון לסידור עסק זה.

כמה נמשך אורח חיים זה? ההיתה גם איזו פעולה תרבותית ציונית במשך הזמן הזה? לאחר הרבה שנים הזכירוהו אנשי המקום כ„ציוניסט" מסור גם ברגעים של מאבק חמרי קשה. במשך הזמן נסע פעמים אחדות לאודיסה. היה יוצא ונכנס בחוגי מנהיגי הציונות הרשמית. לאחר זמן בתקופת פעילותו החלוצית־ציונית בברודי, היה פונה במכתב למנחם אוסישקין באודיסה, בתלונה על ההסתדרות הציונית בוינה[144], תלונה שלא היתה אפשרית ללא היכרות אישית קודמת.

פרצה מלחמת רוסיה־יאפן. הוא ואחיו שבגיל הצבא עומדים בסכנת גיוס, ההורים מלאים חרדה. ובשביל אהרונוביץ היתה זאת הזדמנות להגשים את חזונו. באחד הלילות הוא יוצא בחשאי, מלווה דמעות האם וברכות האב בכיוון גבול אוסטריה, „גונב" את הגבול ומגיע לברודי, אכסניה ראשונה בדרכו לארץ ישראל. אחריו עוברים גם האחים והאחיות: נחום, יעקב,אברהם, ציפה, חנה ומלכה. באמצעות לשכת הגירה הוא מעביר אותם עד מהרה לאמריקה אולם הוא עצמו נשאר בברודי. פה הוא מוצא לו — בפעם הראשונה בחייו — שדה פעולה רחב. יחידי, ללא אפוטרופסות ללא דאגת פרנסה מטרידה, הוא מתמסר בכל חום נפשו הלוהטת לפעולות בקרב הנוער, מדריך קבוצות חלוציות, מחנך ומלמד, מייסד הסתדרות נוער „חלוצי ציון" לעליה, לעבודה עצמית ולהכשרה גופנית. ארץ ישראל זקוקה לאנשים ולידים עובדות, וכל יהודי חשוב בשביל ארץ ישראל.

144. דוד זכאי, מפי דב שטוק, הקדמה לכתבי יוסף אהרונוביץ.

כפי שהתבטא באמרתו של ר׳ רפאל מברשיד: — „כל יהודי יקר, יקר״ [145].

כ. פעולתו העתונאית של אהרנוביץ

מגמה זו — הכלל ביחסו לפרט ומקומו של הפרט בישוב ובבנין הארץ, — מודגשת באחדים ממאמריו הפובליציסטיים, עתים שלא במפורש, בעקיפין ומבין השטין. כל פרט הבא להשתקע בארץ הוא עולם בפני עצמו ואסור לזלזל בו. הוא מוכיח את כל אלה „השקועים באידיאלים צבוריים ואנושיים ואינם מרגישים בחובתם כלפי היחיד״. הלך מחשבה זה מורגש במיוחד ברשימתו על משה ביילינסון, „דברים שנועדו לאמרם ולא נאמרו״: —

„אין אנו יודעים אף אותו המיעוט שניתן לאדם לדעת אם רצינו בכך. ניטל מאתנו לגמרי הרצון והצורך לדעת את האדם, את הפרט, ולהתענין בו. שקועים אנו עד הצואר באידיאלים ציבוריים, כלל־אנושיים והיחיד עם סבלו, עם מאוויו אינם נחשבים בעינינו כלום. הוא זוכה לתשומת לב, רק במידה שאפשר לסחוט ממנו מה שנראה בעינינו כחשוב לאותם אידיאלים שאנחנו עובדים להם. נגמרה הסחיטה מאיזה טעם שהוא ולו גם מטעם, שמצאנו אחרים נוחים יותר ממנו לסחיטה, והרי הוא בשבילנו כלא היה... וכבר הגענו לזה, שמיליוני בני אדם יובלו כצאן לטבח בשם קדושת האידיאלים, כביכול, של הציבור מבלי שיידע מי, על שום מה ולמה? ולא טוב אנו עושים. עבודת־האלילים העתיקה... ומי יודע, כמה קרבנות אדם, פחות ידועים מביילינסון, אנו מקריבים יום יום על ידי אדישותו הגמורה להפרט, לחייו ועל ידי אמונתנו העיוורת, שאידיאלים אנושיים נשגבים מחייבים אותנו לאדישות זו״ [146].

בדומה לזה — הוא כותב על אחד מבני עירו. י. ז. (ישעיהו ז׳רדנובסקי) חייל אלמוני, אחד מרבים, „בעל חנות לזפת ברחוב הראשי, עסקן צבורי השקוע בעניני כלל ופרט, ועניני ציונות „חיבתו ועלייתו לארץ ישראל וכיסופיו לעבודה ציבורית בארץ״.

145. מדרש פינחס, דף כ״ב ווארשא, תרל״ז.
146. יוסף אהרונוביץ. כל כתבי, חלק ב׳, „על בילינסון״.

„אלפי אנשים מגילים שונים, מפלגות וזרמים — הוא כותב — חייהם נמאסים עליהם בארץ מתוך היותם נידונים לפסיביות. קוראים לזה ,רדיפה אחר כבוד׳ ולא היא! אנשים אלה ברובם הגדול חיו את חיי הארץ בעודם בגולה, נשאו בסבלה ושמחו בשמחתה. העבודה בשביל א״י בתעמולה, בארגון, באוסף כספים לקרנות היתה תוכן חייהם ובעלותם ארצה ובראותם חלום חייהם בהתחלת התגשמותו, יש בהם הצורך הנפשי לשתף את עצמם בפרוצס זה. ובנידון זה, שוררת צרות עין בכל המפלגות בלי יוצא מן הכלל. אין נותנים לחדש לגשת לשום דבר. והאומנם, רק אתנו תלין חכמה? והן כל אחד מאתנו עסוק בעשרות מרכזים, חברות, ועדות וועדים ונקרא לחוות דעת גם בדברים שאיננו מומחה להם ואיננו מבין בהם והורס את עצמו בעסקנות יתירה ואיננו מביא כל ברכה לעצם הענין שבו הוא עוסק. והאם אי אפשר שנסתפק בפחות עסקנות ונפריש מתוך רוחב לב מעט מזה גם לאלה שיבואו אחרינו? האין בתוכם חכמים מסורים וידענים כמונו? אל ניתן לאנשים מוכשרים שיבואו לידי יאוש ויתמות?״ [147].

גישה זו לפרט משקפת, בלי ספק, תכונה עממית. כך היא דרכו של איש העם: באינטימיות לבבית, בהשתתפות ברגשותיו של הזולת בתביעות בלתי־פוסקות ליושר. תביעות אלה חוזרות ונשנות אצל אהרונוביץ לא רק ביחס לפרט, אלא גם ביחס לחלקי הכלל וזרמיו. עתים מתוך רגשות רומנטיות ואמונה שבלב, עתים מתוך ריאליות וכציאות, ואפילו בנסיונותיו לצאת למרחב בהיקף כלל־לאומי וכלל־אנושי הוא נתקל בהן שלא מרצון.

יש בכך משום אירוניה של הגורל: זה שנתחנך בביתו של חסיד בתחום עולמות דמיוניים ובלתי־ריאליים, נהפך לריאליסט גמור, לעתים — קפדני וחמור, בכתב ובעל פה, בבהירות הביטוי ובתוקף ההבעה. עם עלייתו מתחילה כבר להתבלט בו תכונה זו: „עליתי ארצה להיות מורה — הוא מציין בשאלון ארכיון עבודה לותיקי עלייה השניה — בדרך חזרתי ממחשבה זו. מורים אינם חסרים בארץ. מורים יהיו, חסרים פועלים ועובדי־אדמה. אלה לא היו בישראל ובלי אלה לא נוכל להחיות את האדמה״.

ובאיזו התלהבות הוא מתאר את נסיונו הראשון בעבודת אדמה. דומה, שכל הפרשה על יסוד הריאליזם שבה, מצטמצמת

147. שם, „מעבר למעשים״.

בחזון נפש מעולם של אידיאליות מופרזת. אין הוא דורש שכר בעד עבודתו, עובד בדביקות ובהתלהבות מתוך התפשטות הגשמיות — „בעבודה ממש, בעבודה בשדה התחלתי, בהשחלת עלי טבק בנס ציונה. ,בעבודה לא נסיתי עדיין ומשום כך לא אדרוש שום שכר' — עניתי לבעל המשק" [148].

בפולמוס עם רבו, אחד העם, על מאמרו „הגיעה השעה", הוא מנתח באיזמל את הציונות הסלונית, הרוחנית, שלו ולביסוס הנחותיו הריאליות הוא מביא את הרוחניות של האבות. את האידיאלים המשיחים ביסוד החזון שבהם, כאלו מעצמה מתפרצת בעימה אידיאלית, ומתחת לסף ההכרה מתדובבת כאן הציונות העיונית של דורות, שיצרה אגדות מקסימות על גאולה עתידה ע"י משיח, שבכוחה יכלה האומה לשאת את עולה הקשה ולסבול את הרדיפות בעולם. בהקבלה לציונות זו הוא מעמיד את הציונות של הבנים. „מה יצרה הציונות של הבנים? מעשים פעוטים, שערכם פחות משווה פרוטה והכרזות צעקניות לפני המעשה, בשעת המעשה ולאחר המעשה, כאילו עומדת מאחורי המעשים הגאולה המקווה" [149].

לא מעט סיגל לעצמו אהרונוביץ מבית מדרשה של הספרות הרוסית: הרצן, צ'רנישבסקי וטולסטוי. בדמויותיהם הספרותיות החדורות מסורת אבות ודורות, כן גם מהספרות העברית בתקופה ההשכלה. סגולה מיוחדת היתה לו, לאהרונוביץ, לקלוט רעיונות מהחוץ ולסגלם לעצמו לאחר שעברו תחת שבט הבקורת האנליטית שלו ורוככו במצרף מקוריותו האישית. שאלת הפועלים שבה התחיל את פעולתו בארץ מבליטה סגולה זו. נטיותיו הן לעבודת האדמה, לפועלי שדה וקרקע. ניכרת בו השפעת ה„תעודה בישראל" של ריב"ל, הרואה בעבודת אדמה ערך מוסרי של היהדות, תמצית החיים וההתחדשות.

פרשת חייו כאילו היתה בטוי למציאות הגלותית של עם נטול קרקע, המבקש את תיקונו בדרך עבודה וחיי עבודה תקינים ואף

148. יוסף אהרונוביץ. כל כתבי, חלק א', בחינוך ובתרבות.

149. שם. כל כתבי, חלק א', „ארץ ובנין".

על־פי־כן נמשך אחרי פתרון זה בהסתייגות מסוימת, יהודית־לאומית כאחת.

אין הוא מכיר בחלוקת העם למעמדות, כשם שאיננו מכיר בעליונות העם היהודי. אצל אחד־העם הוא מוצא אוניברסליות סלונית זו ברוח יהדות שהיא „נר לגויים", — „רפלקסים עיוניים ע"י מחשבה באונס תוך התחכמות פלפולית פקחית, שהמציאות טופחת עליה". בדומה לכך הוא מוצא גם בתורות המעמדות של ה„בונד" ו„פועלי ציון" דיאלקטיקה סכולסטית ודיפרנציאציה לאומית בכונה, שהרסו את היסוד הקיים של הבסיס הכלכלי הרעוע גם בלאו הכי.

„אנחנו לא כמו אחרים — כותב אהרונוביץ — שאלת המעמדות על סדר היום של פועלי ארץ ישראל, הישוב והתנועה, עבודה ופועלים היא שאלה אקטואלית בדומה להשאלה ע"ד תיקון פגימת הלבנה... אנחנו, לאמור, העם העברי ובתוכו גם פועליו. במדה שיש לנו כאלה, מיום שנעקרנו מאדמתנו, איננו עומדים על שום שטח, כי אם תלויים באויר. מסכמי התקופות משתדלים לתת סדר וצורה קבועה לתפקידים שמילאנו בכל תקופה בתרבות העולמית, גם בהיותנו גולים מארץ לארץ, אך מעשה זה הוא פרי השתדלות להצדיק קיומנו בעיני עצמנו ובעיני אחרים. לנו, בתור עם, אין מעמדות כלכליים מיוחדים, גם לפי גירסת אלה הרואים את החלוקה המעמדית כאמת אחרונה של המדע התרבותי" [150].

שאלת הפועלים היא שאלת האומה כולה, ולא על ידי העדפת חלק העם על משנהו אלא על ידי אחודו השלם תבוא על פתרונה.

„סוציאליסט יהודי אשר נגעי עמו נוגעים ללבו עם יתר הנגעים שבעולם, הרואה הכרח בריכוז כל כוחות העם לשם עבודת התחיה הלאומית, שהעולם כולו נלחם בה, איננו יכול לעשות שקר. בנפשו ולעבוד בעת ובעונה אחת גם לשם תחיית העם לכל שדרותיו וגם לשם דיפרנציאציה ופירוד, שנאה ומלהמת מעמדות בתוך העם. שני דברים סותרים כאלה בנושא אחד יכולים למצוא רק בפלפול. ואחת היא אם פלפול זה הוא בהוויות דאביי ורבא או בהוויות דמרכס ואנגלס, ואילו בחיים אין להם מקום" [151].

150. שם, חלק ב', „על שאלת מלחמת מעמדות".
151. יוסף אהרונוביץ, כל כתבי, חלק ב', „על שאלת מלחמת מעמדות".

לכאורה אפיקורסות סוציאליסטית. התקופה היא שנות תרס"ז — תרס"ח. הרחוב היהודי בארצות הגולה סואן ברעש המפלגות הסוציאליסטיות, מלחמת מעמדות ומטריאליזם היסטורי. ברם, אהרונוביץ אינו נתפס לכל הרעש הזה בשם הסוציאליזם הצרוף. בעקשנות הוא נלחם בהם מתוך צו פנימי, בנתיב ומסלול לא כבושים. הוא לא נאחז בלהטי הגולה וקסמיה גם אחר כך, בימי המהפכה הרוסית של 1917, בתקופה של הסתערות הרוחות וחזון הגאולה האנושית: — „אנחנו היהודים יורשיהם הרוחניים של נביאי ישראל, שהקדישו חייהם למלחמה בעד הצדק והיושר ונגד שלטון העריצות, גזל־משפט, רשע וכד׳, אנחנו הנפגעים איננו מסתכלים מן הצד... ואף על־פי־כן, אין שמחתנו אלא בבחינת, שמחה בחתונה זרה... מצבנו בתור עם משועבד בגולה לא ישתנה במאומה עם המהפכה הזאת. ואלה הרואים את הציונות כתוצאה מהרדיפות ברוסיה ומקווים שהמהפכה תביא חופש ליהודים וממילא למפלתה של הציונות, טועים, במחילה מכבודם, אפילו לגבי שיטתם" [152].

שחר הדורות הוא הבסיס לתהליך המחשבה והתגלות הרגש התוסס, אצל אהרונוביץ, בברית נאמנה עם התבונה. „אי אפשר להשכיח סבל ירושה מדורות — כותב אהרונוביץ במקום אחד — ולהשקיע אותו בתוך ה,נירבנה׳ של מאורעות היסטוריים ויהיו החשובים ביותר". „מאה דורות של מאמינים ספגו את תורת המוסר היהודי במחיר יקר של עינויי גוף ונפש ואת אצילות הנביאים, סופרים וחכמים ויתר בעלי רוח עד שנעשה חלק מהחיים, והם שעיצבו את רוחו של הכלל והפרט היהודי".

אם הציונות ותחייתה ההיסטורית של האומה היא חוליה בשרשרת מסורת הדורות, אי אפשר לנתק את החוליות אשה מרעותה. כי מהי, בעצם, היסטוריה? אם לא מסורת שנתקדשה בתוך האומה. ומהי מסורת? אם לא מאורעות היסטוריים שנתגבשו בתוך האומה?

מתוך הבחנה זו הוא ניגש להערכת החיים, בנין הארץ ותחית האומה. בעקשנות הוא נלחם על הערכתו זו בתוקף הצו הפנימי שלו ובעקשנות נשאר נאמן לה כל ימיו. אגב: עקשנות לגבי אהרונוביץ מקורה במסורת היהודית — „עם קשה עורף, כלום

152. שם. „היהדות המשוחררת".

אין פירושו עמידה נועזה ומוצקה במאבק התגוננות כלפי רוחות מבחוץ״?

„במרכזה של ארצנו, בעיר ירושלים — כותב אהרונוביץ באחת מרשימותיו — עומד כותל ישן, קודר מני עשן. הרבה פרצים נראים בו, צמחי עשב צומחים בו, אך הוא עומד איתן. וכותל זה הוא סמל העקשנות היהודית. מי יודע, כמה חרבות של כמה כובשים נופצו לסלעיו והוא בעקשנותו עומד, כעד עולם של ברית הנצח הכרותה בין עם ישראל וארץ ישראל, ששום יד אכזרית לא תצליח להפר אותה״.

„התפלאתי לשמוע מפיך, חנה — הוא כותב לאחותו באמריקה — יחס משונה כזה לשמירת שבת. אחד מחכמי ישראל שבדורנו, אחד העם, כתב פעם: ,יותר משמשרו בני ישראל את השבת שמרה השבת עליהם. אי אפשר כלל לתאר קיום האומה בגולה בלי שמירת שבת. ואני משער, כמה אידיאליזם דרוש לשמור שבת באמריקה ומי שיש לו כאלה, בודאי ראוי לכבוד רב. אני מדבר, כמובן, על שמירת שבת בתור יום מנוחה מסורתי לאומי. אלא שאצלנו היהודים אין כל הבחנה: או שאסור לשאת מטפחת בשבת או שמותר בכלל לזלזל בכל אותו ערך אנושי ויהודי הכביר הנקרא שבת, שבשבילו הקריבו אלפי יהודים בכל הדורות את חייהם״.

והרי שיחה קצרה אחת בשנת 1937, חדשים מספר לפני מותו. דיברנו על השבת, על ביקור בביתי. הוא כאילו הסכים וענה קצרות:

„בשבת?... קצת קשה בשבילי. שבת הוא אצלי יום של קדושה וחשבון הנפש. משהו מנהורא עילאה. ואנפהא נהירין בנהורא עילאה ואתעטרת לתתא בעמא קדישא״... פניו המאורכים הזועפים, הבהיקו בהוד של תוגה עדינה. הוא דלה ממעמקים קטעים, מלים, קשרם למשפטים כמי שקוטף פרחים אוגדם ומריחם מתוך הנאה... „איזה תיאור, איזה חזון, אתה מבין?... סבור אני שעם אחר לא יכול להבין את הסוד הזה: רזא דשבתא... ואתפרשת מסטרא אחרא ואתקנת למשרי עליה מלכא קדישא, אפילו לא כל היהודים... סוד דורות. קדושת אחדות האומה מתגלמת באמונתה ותקוותה...״

פניו הביעו געגועים ובעינים נשואות למעלה, עצומות למחצה, התחיל לפזם ניגון של שבת — רזא דשבתא.

באותו רגע ניצב לפני חסיד ברשדאי מבית מדרשו של ר׳ רפאל בליל שבת בקאפוטה שחורה וחגור אבנט שחור רחב, שראשי אצבעותיו תקועות בו והוא מזמר מתוך דביקות עילאית — רזא דשבתא...

בסוף ימיו נתפס לזכרונות מתוך רצון להתגבר על המציאות, לחזור לחזון שנפסק, ואולי מתוך הצורך הנפשי לדובב רשמים חבויים במעמקים. כך העלה פרקי הווי מכפרו ומעירו, ממחוז הילדות, ניצבו כמו חיים אנשים, טיפוסים ודמויות. יהודי צנום בעל צוואר ארוך אשר הפיקה שבגרגרתו עולה ויורדת בזמן שהוא מדבר או בולע משהו; בעל התהילים, בעל האמונה והמוסר המוכן להקריב את עצמו על הזולת. האחד שהצטער ולבו כאב לו על „המשכילים" שתעו וסרו מדרך הישר והיה מבקש רחמים שייהפכו לבעלי תשובה.

והנה פלוני... יהודי פשוט שלא ידע פירוש המלות שבתפילה. אולם איזו ישרות! איזו צניעות! מסתפק הוא במועט, ממש כאותו תנא „בקב חרובין מערב שבת לערב שבת" — צנון, בצל, קצת פולים — זהו מאכלו במשך כל השבוע. מטפל בעניים, אורחים לשבת, ובאין ברירה — לוקח אורח לביתו, לשולחנו הדל.

הוא צולל בתהום הזכרונות. ארשת פניו תוגה והוא נזכר במשהו: הזוכר אתה את פלוני אלמוני חוכר הטחנה? מקוראי „המליץ", חובב ציון נלהב. בעל מידות ומוסר ביחסיו עם הפועלים הגויים שעבדו אצלו. והנה פלמוני מכפר קרוב, חסיד מובהק. ניסיתי פעם לדבר אתו על חיבת ציון — אש גיהנום... ועוד אחד: שתקן צנוע בעל טחנת־דוחן בעיר. על יד ביתו, בסימטה, על יד המרזב, עמדה תמיד, מזמן שאני זוכר, פרה אדומה מעלה־גרה מתוך שלוה בהמית כסמל לאורח החיים השקטים והשלווים. תמיד אהבתי לעקוב אחריו ביום ששי לפנות ערב כשיצא בדרכו לקלויז של „הסבתא" להתפלל. איזו מין קדושה נאדרת אפפה את צעדיו המתונים המדודים, את פניו ואת פיאותיו וזקנו השחורים שעקבות הטבילה במקוה עדיין נכרו עליהם. וכולו אומר כבוד...

מעיין הזכרונות מתגבר, מציף זמנים ושנים, מעלה מעשים, אישים ותכונות, „מחיה מתים". תיאוריו מקיפים את הסביבה —

נוף, טבע, דרכים ושבילים בשדות, הצטלבות־דרכים על יד בית החרושת לסוכר, בארות ו„צלמים", הזכורים לו מימי ילדותו, מאותם הזמנים שהיה משרך את רגליו, יחד עם אביו בין שדות קמה ועצי פרי וצמחי שדה, יערות ואגמים — מצבות חיות עטורות זכרונות טובלים בטל רעננות של ילדות המחיה אותם — והוא ביניהן.

ימי חייו האחרונים לא עברו עליו ללא טרגדיה אישית. טרגדיה של גבורי האתמול, שההיסטוריה מורידה אותם מעל במתה ומחליפה אותם באחרים. אחרים לגמרי משל תקופתם היא.

גבורי ההיסטוריה מאתמול נהפכים „להוזים". רוח הזמן הסוער מסיר מעליהם איצטלת ההוד שהכתירה אותם קודם לכן. הם נשארו גבורי ההיסטוריה, ולא גבורי החיים.

כא מסילת הברזל

עם סלילת מסילת הברזל הצרה (1897־1896), חל שינוי באורח החיים של העיר. היה זה קו מסילת הברזל הדרומית־מערבית, שהסתעף מתחנת רודניצה בקו אודיסה־קיוב, דרך ברשד עד גייבורון ומשם הסתעפו שני קווים: האחד בכיוון ז׳יטומיר, דרך הייסין, וויניצה, ברדיצ׳ב, והשני עד גולטה שבחרסון, שקשר את פודוליה עם יליסבטגרד בקו אודיסה־חרקוב.

בראשונה התייחסו אנשי העיר לרכבת בהיסוס. חייכו והתלו־צצו: כמה פעמים כבר שמענו... אפילו הפריץ השתדל. מי לנו גדול ממנו? ולא יצא... שם, בקמיניץ, התעקשו. רוצים כסף. רוצים את כל יתרות ה„קורובקה" שנצטברו במשך הרבה שנים, הנמצאות באוצר הממשלה. מכות מצרים יחולו על ראשיהם!

אחר כך באו וסיפרו שמודדים את המסילה וחופרים בה. הגויים מפלורינה מובילים חול ואדמה, סותמים בורות, מיישרים גבעות ע"י בית העלמין החדש. סברא היא שתהיה „שלוחה" מהתחנה עד בית החרושת לסוכר. אחרים הוסיפו, שבתחנת קריזופול כבר נמצאים פסי־ברזל ואדנים בשביל הקו החדש. מכאן ואילך פסקו ההיסוסים, להפך. גברה סקרנות לראות בעינים ממש את המסילה. בשבתות היו הולכים לטייל ע"י בית־העלמין, מסתכלים בתהליך העבודה, ממששים את הפסים והאדנים בידים. נכנסים

בשיחה עם הפועלים, אולם הללו אינם יודעים לענות על השאלות והמטיילים רוטנים: —

איוואן חזיר! שום דבר אי־אפשר לדעת אצלו... או שאינו עונה כלל או שעונה כמטומטם.

יום אחד נשמעה שריקה צרודה ממושכת, אחריה עוד אחת ועוד אחת. אנשים נחפזו לצאת מבתיהם, האהילו על עיניהם והסתכלו בכיוון בית־החרושת לסוכר וראו קטר הסוחב אחריו קרונות טעונים חול מתפתל כנחש עקלתון על סוללות אדמה, נושף, פולט עשן שחור סמיך ושורק, נבלע בתוך היער, גח משם, שורק שוב שריקה חדה — ונעלם אי־שם.

חיוך של הנאה עבר על כל שפתיים:

עיר גדולה. תחנת רכבת.

הרכבת שימשה זמן מה נושא לבדיחות. „ס׳האלט מיט איהר שמאל" — התבדחו. („כשמה כן היא: צרה היא ולצרות היא גורמת") היא אטית בתנועתה ומתעכבת בכל תחנה יותר מכפי שנקבע, פעמים גורמת לאיחורים בקווי הקשר עם רכבות קיוב־אודיסה. יהודי הסביבה היו „מפייסים" את נהג הרכבת להחיש מהירות־הנסיעה בערבי שבתות וחגים. עתים היה עוצר באמצע הדרכים לשם העלאת נוסעים מכירים או הורדתם.

על רכבת זו המשיל הסופר העממי שלום עליכם את הכינוי — „דער לעדיגעהר" (הבטלן) על שום מספר נוסעיה המצומצם — רבים מהם בלי כרטיסים — וקרונותיה הריקים למחצה.

הרכבת היתה באה פעם ביום, עתים באיחור זמן מן הקבוע. לאחר זמן התחילה לבוא פעמיים ביום משני הכיוונים, עם נוסעים ומטען. בעלי־עגלות שהיו מסיעים את הנוסעים מהתחנה העירה היו מתנפלים על הנוסעים מושכים אותם בשרווליהם, ותוך צעקות וקטטות ביניהם לבין עצמם, היו מטילים את חפצי הבאים בעגלותיהם מושיבים אותם בצפיפות ומסיעים את הכבודה העירה.

מגע בלתי־אמצעי זה עם ערים גדולות ואנשיהן השרה גם על ברשד אוירה של עיר גדולה. התחילו לבוא אורחים מאודיסה, קיוב, קישינוב, ברדיצ׳ב; אנשים נעשו זריזים יותר, כאילו

יצאו מתוך הקפאון שהיו שרויים בו. אחדים ניסו את מזלם, עברו לערים גדולות ממש, ופתחו שם אכסניות ומסעדות בשביל אנשי עירם, סוחרים וחנוונים שנסעו מהכא להתם. אחרים עסקו בתיווך בין החנוונים „משלהם" והסוחרים הגדולים. באופן מקביל, באו גם אל העיר בכוון הפוך — סוכנים ובאי־כוח סוחרי תבואה, שהיו יושבים שבועות וחדשים והטעינו, פרקו, שילמו מפרעות על חשבון קמח, תבואה, גריסין, סובין. קמה תנועה. נפתח בית־חרישת לטבק וסיגריות, הוזמנו פועלים מאודיסה, טולצ'ין, אומאן. אנשים חדשים, רוחות חדשות. אי־משם חדר איזה עלון נדפס על נייר דק שעבר מיד ליד, בסודיות. נתגלגל לבתי־מלאכה, לבין הצעירים, לידיהם של בני בעלי־בתים — גרגרי חול נישאים באין רואה ובאין מרגיש בהם.

היו גם מבין צעירי בעלי־המלאכה שנסעו לערים גדולות לנסות מזלם. מהם שנשתקעו שם ומהם ששבו לאחר זמן לבושים לפי האופנה, רציניים ומנומסים משהיו, וחוברות באידיש ורוסית בכיסיהם, שרו שירים שצבטו את הלב בנימת העוז והתקוה שבהם, וסיפרו סודות.

לימים פרצה שביתה בבית־החרושת לטבק. הפועלים הציגו דרישות ביחס לתנאי העבודה והשכר, ניהלו משא־ומתן והתפשרו. השביתה השאירה רושם.

בחוגי בעלי־המלאכה נתלתה אווירת־סוד...

שאלת העבודה לא היתה אז עדיין נושא לדיון. שאלת העבודה כשהיא לעצמה וכל הכרוך בה — לפי המקובל עכשיו — כגון: רמת החיים, תנאי עבודה וכיוצא בהם — נכללו בגדר של השגחה: יש מי שיש לו ויש מי שאין לו וקשה גורלו של מי שאין לו. אנשים עבדו אצל בעלי־בתים שנים על שנים ללא תרעומת, בבתי מלאכה וסדנאות השתמשו סנדלרים ונפחים בשעת הצורך ב„שקצים" מהשכונות, הללו דברו אידיש בהברה גויית, הכירו את עניני העיר ואת עניני „בעליהם" מפרנסיהם. היו מלאכות שלא היו מכניסים גויים בסודן שכן פקפקו אם הללו מסוגלים להבינן. למלאכות אלה הוזמנו שוליות — יהודים, שהיו מתחילים לעבוד בעודם ילדים ונשארו אצל „בעליהם" שנים עד שנתבגרו או שנעשו עצמאים. האמידים שבין בעלי־המלאכה היו מזמינים עוזרים בעלי־מקצוע למשך „זמן", היינו, מפסח עד סוכות או מסוכות עד פסח, ואילו

באמצע הזמן לא היו דנים כלל בשאלות עבודה בין העובדים והמעבידים. מי שמעורר שאלה זו באמצע הזמן, לא היה נחשב „אדם מהישוב״, איש־הפקר הוא, או מטורף במקצת. כל בעל־מלאכה ישר והגון, מתרחק ממנו וגורלו נחרץ. בין הזמנים, בחול־המועד, דבר אחר: — אז הרשות בידי כל אחד לעשות כרצונו. יש מי שמחליף את ה„בעל בית״, יש שנשאר במקומו ויש שנעשה עצמאי. גומרים במסיבה על כוסית יי״ש בנוכחות עדי שמיעה, באיחולי בריאות ופרנסה וברכות. דרך הטבע הוא: בעל מלאכה עצמאי הוא בעל בעמיו והשוליא או העוזר — כפופים למרותו. עתים יודע העוזר שהוא „עוזר דלים״... ועל אחת כמה וכמה שאין לבוא על ה„בעל בית״ בתביעות נפרזות והוא סובל ושותק. גם בתי החרושת המעטים — טחנות, מגרסות, בתי־חרושת לשמנים — היו מעסיקים פועלים, שומרים ועובדים מבין גויי השכונות ורק נאמנים, גזברים, מנהלי פנקסים, הוזמנו מקרובי המשפחה או סתם אנשים יורדים, מכובדים ויראי שמים. כך דרכו של עולם: ה„בעלי בתים״ עשירים ו„אנשיהם״ — עניים. ה„אנשים״ היו מתפללים לשלום מעבידיהם ולהצלחתם שכן בשלומם גם להם לשלום. במקרים יוצאים מן הכלל, כגון: — נישואין, מחלה, ילדים נוספים, בנות מבוגרות, צרות ותקלות, היו משיחים צרותיהם לאחד המכובדים היוצאים ונכנסים לבית הגביר. הלה היה מדבר אתו „בינינו לבין עצמינו״, מתפשר אתו והענין היה מסתדר — בשביעת רצון של שני הצדדים: הגביר „קנה בזול״ והעובד נהנה — שבכל זאת הוציא משהו, ה׳, לא יעזוב! אף במקרה שהתביעה נגמרה ב„תיקו״, ב„לכשירחיב״, היתה שורה קורת רוח, שלפחות, פגה המתיחות והוקל הנטל שהעיק על הלב. ידע, לכל הפחות „בעל הבית״ מה שמעיק. העיקר, — לא נתפרסמו הענינים ברחוב ונשארו „בינינו לבין עצמנו״. סוף סוף — דברים של מה־בכך...

נושא עוד פחות פופולרי היה הסוציאליזם, שהיה עדיין מושג מעורפל, בלתי ידוע, מעורר פחד. פחדו להזכיר מלה זו בנוכחות ילדים ובלתי־מבוגרים. אחדים ידעו שאלה, „הסוציאליסטים״. ברובם משדרות עניים, יחפנים, ללא מוסר ודרך־ארץ, בעלי שערות ארוכות, המסוגלים להצית אש בבית עשיר וללסטמו לעין כל; הם הורגים את הקיסר ואינם מאמינים לא באלוהים ולא ב„יוזל״ (ישו) ורוצים להפוך סדרי העולם. כשסיפרו, על הסוציאליסטים,

היו מתלחשים, כמעט מדברים מפה לאוזן, אנשים הגונים שמכבדים את עצמם סרו הצדה, וירקו...

„בינם לבין עצמם" — ידעו אחדים, שיעקב בנו של ברוך פבריקנט, בעל הטחנה בשומילובו, נתפס, רחמנא ליצלן, בהיותו סטודנט בפטרבורג, לאותה כת. הדבר נודע והמשטרה חיפשה אחריו. פעם, בלילה, מצאוהו במקום סתר, תפסוהו ואסרוהו והובי־לוהו תחת משמר חזק במרכבה שחורה לתליה. התערב מישהו מהגדולים או הקיסר בעצמו. ברוך פבריקנט לא נח ולא שקט. הוא הזמין עורכי־דין מן המפורסמים, מן הקרובים למלכות, הלך מגדול לגדול, משר לשר, עד שהצליח להציל אותו [15]).

היו בעלי מלאכה משוחחים ביניהם: — עבר חתול שחור בין „החבריה". הבחורים מתנפחים, רוגזים ורוטנים.

הזקנים מייעצים להתקרב ולצמצם את המרחק מתוך סבר־פנים. מזמינים את העובדים לקידוש בשבת, או בשעות לאחר הצהרים למסבאה. יושבים ומשוחחים בידידות מעושה בחיוך צורבני, סלחני, ודפיקה על הכתף. אולם התשובות באות במלים חדשות דוקרות כמחטים: —

אכספלואטציה, פרולטריון, דם וזיעה... יושב כל היום שחות גב... המכונה מוצצת ומרסקת, דמים צועקים מן העבודה...

מה רוצים ה„שקצים" הללו, לא לעבוד ?...

אלה היו ניצנים ראשונים של התעוררות מעמדית שנבטו מתוך קרקע המציאות, מבלי שהרגישו בהם. לימים פרצו כגידולי פרע דוקרניים, שטפו ועברו אל מחוץ לסביבה של מלאכה ועבודה והתיזו ניצוצים ארסנים. מטרה לחיציהם היו הציונים הצעירים, בני גילם, או הזקנים בעלי הזקן והפיאות, יהודים המשרכים דרכם ברחובות העליונים, מקום מגורי בעלי־מלאכה בלווי שמש להריק קופסאות ר' מאיר בעל הנס או לגבות „מעמד" בשביל איזה

155. יעקב פבריקנט היה בין הנאשמים במשפט ה־93 בשנות השמונים אחרי רצח אלכסנדר השני, נאסר והושם במבצר הפטרופבלי. מחוסר הוכחות שוחרר, נסע לאמריקה וחזר לרוסיה, התנצר ונתמנה שופט־שלום בטיפליס. אח־כך שימש קטיגור ראשי באחד ממחוזי קוקז.

„רבי", בעלי מטפחות אדומות גדולות מבצבצות מכיסי הקפוטה הארוכה ובעלי כובעי קטיפה שחורים. היו הללו מוציאים את ראשיהם דרך החלון, נשענים על האדן, בולשים בעיני רוגזה אחריהם ומתרתחים: —

למי הם נחוצים?

פרזיטים, אוכלים ואינם עושים... גנבי אלוהים...

בשבתות, בטיולים לפנות ערב, ברחובות העיר, רומזים הללו על הצעירים והצעירות בני „בעלי בתים" הדוברים רוסית, המת־הדרים בלבושם ומתגנדרים בחיצוניותם הנאה:

בני אבות... „ציוניסטלך..." קוראים לאחרים ללכת לפלשתינה ובעצמם נשארים פה, יקבלו נדוניא שמנה ויעשו עסקים... ינסו־נא להחזיק מחט או פטיש ביד.

התנגדותם לציונות לא היתה פרי הבחנה אידיאולוגית, שכן אי־שם במסתרים, הבהבו בכל אחד מושגים ציוניים ולאומיים עוד מימי ה„חדר" וה„תלמוד תורה" ומבית־אבא — אלא התנגדותם היתה אישית, כלפי נושאי הציונות במקום, ומכאן — התנגדות גם לעצם הרעיון. בדרך זו של השקפת עולם כלל־אנושית ובחזון לעתיד מזהיר חשבו לקבל פיצוי של עליונות על יריביהם, בדומה לאבותיהם מלפני דורות שהסתייגו מהסביבה העוינת הזרה ע"י השקפת עולם של „אתה בחרתנו" וחזון של נחמה לעתיד לבוא.

מצד החוגים הציוניים לא נעשה נסיון ליישר את ההדורים ואילו ניסו ספק אם הצליחו. הציונות היתה אז עדיין סלונית, מצומצמת. אמנם עמדו הציונים בקשרים עם מרכזים מסויימים והללו קראו להסברה ופעולה בין השדרות הרחבות, אולם לכלל פעולה מעשית לא באו. היו ישיבות, אסיפות חברים, פגישות, הרצאות בחוגים מצומצמים תוך גלגול פסוקי תנ"ך ואימרות חז"ל, הופעות מטיפים ציונים לעורר את הלבבות לפעולה, אולם כל אלה לא חרגו מן התחום המצומצם של חוגים קבועים.

בין פעילי הציונות בפרק זמן זה היה משה קאטשנסקי. בעל תרבות רוסית ועברית, ממשפחה מיוחסת ואמידה. אחד ממרכזי הפעולה הציונית במקום ומורשה המרכז. ביתו היה בית־ועד לחוגים הציונים ולצעירים, לישיבות, לאסיפות וויכוחים. הוא היה אוהב להתווכח בהתלהבות ודביקות, כשהוא מסתייע בפסוקים מהתנ"ך וההיסטוריה, ולאו דוקא — בהגיון מתוך המציאות העשוי לחדור ללבו של הזולת ולשכנעו בצדקת הדברים. עתה היו

הוויכוחים עוברים לרחוב, בטיולים עם חוג מכירים, צעירים וצעירות. סערות הוויכוחים בלשון הרוסית הבהילו את תושבי הבתים ברחובות שבהם עברו המטיילים. יהודים פתחו את החלונות, הקשיבו וסגרו תוך הקפדה ורוגז, והפטירו: —

„ציוניסטן...״

נחום גרינברג, יהודי צנוע, שתקן מטבעו, בעל פנים שלווים, אדישים, מעוטרים זקן צהבהב מעוגל, ועינים כחולות קטנות שמהן נשקפה תוגה של קדוש, איש עממי ומעורב עם הבריות, ציוני מסור. על יד חנותו בשוק, בשעות הבוקר שהקונים עדיין לא היו מצויים, היו אנשים מתעכבים לשמוע את חדשות היום מן העתונים, על מצב היהודים והציונות בהסברתו השקטה והמתונה, שהשאירה רושם על שומעיו. מעולם לא ניסה לעלות על הבמה ולשאת מדברותיו. דומה, שסבל אימתא דציבורא או אולי היה מפחד מפני פומביות יתירה, הוא היה מידידיו של מיכה יוסף ברדיצ׳בסקי בזמנו. הדפיס כמה מאמרים בעתונים ובמאספים עבריים. מהם ב„כנסת הגדולה״ (1888) „לשאלת הרבנים״, (הרבנים לפנים והרבנים היום). הוא הוציא גם חוברת באידיש, בשם „על הציונות ומהותה״.

בין פעילי הציונות בעיר באותם הימים היה — יצחק ברץ, אביו של אברהם ברץ, חבר „הבימה״. הוא היה יהודי פיקח, בעל עינים מחייכות וחודרות הנשקפות מתוך פנים עטורי זקנקן עגול. דיבורו היה מתובל במשלים ומליצות. כפקיד באחת החנויות הגדולות למנופקטורה בעיר היה בא במגע עם חוגי בעלי־המלאכה, ותופשי „החוט והמחט״ היו בין השומעים הקבועים של הרצאותיו. יש שהיו נכנסים בפולמוס אתו, הקשו קושיות ופרשו ממנו ומתורתו. אחרים: משה פרידהנד, לוי הויכמן, אלתר מוהליבר, ישעיהו ז׳ירדינובסקי, יוסף מניס ועוד, פעילותם נצטמצמה בחוגים מסוימים בלבד.

כמה מן הצעירים הפעילים יסדו בית ספר לילדי השדרות הרחבות מחוסרות האמצעים, במגמה ציונית לאומית. זו היתה תופעה שכיחה בערי השדה בראשית ימי הציונות, פעולה ישירה ומכוונת לכיבוש הדור הצעיר ולבות ההורים. בבית ספר זה,

כברוב בתי־הספר מסוגו, היתה אמנם שפת ההוראה רוסית, אולם שעות מספר הוקדשו ללימודים עבריים, פרקי־היסטוריה וחינוך ציוני לאומי, וקבעו בו עתים לקריאה והסברה באידיש על ערכים תרבותיים ולאומיים. ביזמתם נוסדה גם ספריה בעברית, רוסית ואידיש, אשר מחוסר רשיון רשמי לא היה לה מקום־קבע והיתה נודדת ממקום למקום. שלטונות פודוליה התייחסו בחשדנות לספריות צבוריות ועל אף ההשתדלויות והערובות לא נתקבל הרשיון ובכל זאת היתה פעולתה ניכרת בחוגי הציונים הצעירים. לימים נוסד גם בית־כנסת ציוני, ששימש במה ציונית חפשית, שהיה בה צורך חיוני, מפאת התנגדותם של הגבאים ברוב בתי־הכנסת לתעמולה ציונית. כשהיה מטיף ציוני בא לעיר היו הצעירים מתרוצצים מגבאי אחד לשני לבקש רשיון, לרוב ללא הצלחה, ולא פעם הגיעו הדברים לידי התפרצויות ושערוריות עד שנדרשה התערבות השלטונות המקומיים.

חוגי בעלי־המלאכה בעיר לא השתתפו בכל אלה. קיימת היתה מצדם מעין הסתייגות חשאית, עקשנית, וללא הסברים. כשהועלתה פעם בישיבת המועצה המקומית הצעה, להכניס בתקציב תמיכה מכספי ה„קורובקה" לבית־הספר של הציונים המיועד לילדי שדרות העוני הרחבות — התנגדו חברי המועצה בעלי־המלאכה וגם הפעם ללא הסברים. היתה מעין תחושת־פחד, כאילו מתכוננים הציונים למשול בהם ודעתם לא היתה נוחה מכל החידושים ואפילו הם לטובתם. הציונים הצעירים נשאו בעול התקציב, כסנונית זו המלקטת בסבלנות גבעול קש, נוצה בודדה, קיסם עץ או רגב אדמה, פה ושם, לקליעת קנה. הם אספו תרומות, גבו תשלומים חדשים, סובבו על פתחי אכסניות בין האורחים־והסוכנים, סידרו נשפים והצגות תיאטרוניות בשותפות עם להקות נודדות אוקראי־ניות ויהודיות, העמידו קערות בחתונות ובמסיבות אירוסין שנגמרו לעתים בשערוריות מצד אחד המחותנים או מצדו של אורח חשוב המתנגד לציונות.

הפעולה התרבותית הציונית שהתחילה בקשיים רבים, גרמה לאחר כך לתוצאות חיוביות — קנאת הילדים ביחס ללימודים. ההורים מוכרחים היו לוותר תחת לחץ הילדים. בדרך זו הונהג לימוד הקריאה והכתיבה ברוסית ועברית ב„חדרים". לימים נוסד בית ספר פרטי ראשון לילדות על־ידי מורה אחת מקובנה, ממשפחת אברהם מאפו, לפי תכנית בית ספר עממי רשמי. אחר־

כך נוסד גם בית־ספר על־ידי מורים מקומיים. ולבסוף הונהגו לימודי רוסית וחשבון בבתי „תלמוד־תורה" וכן לחניכי הישיבה, על אף התנגדותם הנמרצה של הגבאים והעסקנים.

כב יחסנות

זה לעומת זה: — התפתחות מצד אחד ונוקשות מצד שני.

העיר כולה נשארה בנוקשותה — בצורתה ובחיצוניותה הארכיטקטונית. השוק נראה ממרחק כמעגל של חנויות־קרשים דהות ובלות, דבוקות זו לזו, מעשה שעטנז: — חנות מנופקטורה על יד חנות של זפת, מכולת על יד חנות־ספרים, בית־מרקחת בשכנות עם מסחר־של־ביצים, מאפיה במרתף ורצעניה מעל לה, אטליזים, דלפקים ודוכנים לפירות ולדגים. בתים ישנים־נושנים, שבעי־ימים, ממול ולאורך השורה, עם שערי מעבר גדולים לרחוב השני, שריד מאותם הימים שאכרים וכפריים ממרחקים היו מעמידים את סוסיהם ועגלותיהם בתוך האורווה הגדולה החשכה. מהם שנהפכו לחנויות ובתי־מגורים ומהם שנעשו לאכסניות של תאים קטנים לאורך המעבר, לכל הבתים גגות־רעפים גבוהים ועליות־גג עם חלונות קטנים.

לפני בית־החומה בן הקומותיים של וואלף־עוזר, עם הפרוזדור הארוך בעל חלונות הזכוכית הצבעונית, המזדקר ביהירות ושחצנות, משתרעת כיכר־השוק. שם מקום לחניית סוסים ועגלות. תגרניות שמנות, מציגות על הדלפקים למכירה צלחות־קריש, חלות־דגן קלועות ועגולות, נקניק אוקראיני. אכרים לבושי פרוות קצרות ומשומנות מוכרים בשר־חזיר על עגלותיהם שיצוליהן מורמים מעלה, והסוסים לועסים גרעיני שבולת־שועל בנחת מתוך שק מלא. עגלות משא רתומות לסוסים גרומים שקועות בשלוליות. בעלי־עגלות במרכבותיהם הרעועות, המובילים נוסעים לתחנה, חונים בשוק בשעת הפסקה בין רכבת לרכבת. יהודים תגרנים, חנוונים, שכתמי שמן וזפת על מעיליהם הדהים ורבבים של זיעה על כובעי ה„קסקט" שלהם. ילדות מדובללות־שער האוספות גללים במטליות ובשקיקים לטיח הרצפה, ילדים יחפים לבושי קרעים, מלקטים בסלים כפיסי־עץ להסקה. עזים, פרות, כלבים, חזירים

משכונות ה„גויים", מטיילים מאטליז לדלפק, לעגלות, תוחבים ראשם לכל מקום ונהנים מן ההפקר.

מככר השוק ולמעלה נמשכות שורות בתים, זו לעומת זו, במקביל, לאורך הרחוב עד לשכונה הנוצרית ליד פרשת הדרכים, שאחת מהן מובילה לעיירה טרוסטיינץ והשנייה לכפר וויטובקה. בתי־חומר ולבנים מכוסים גגות־רעפים, מוקפים גדרות עמודי־עץ קטנים מאונכים וחשוקים וחלונות ודלתות משוחים אדום. מהם שחוחים ונדכאים מתחת לשלדי בנין חדש עם יסודות אבן וגגות־פח, שבנייתו הופסקה עד „לכשירחיב". גם בתים מספר של יחידים, בולטים ברחבותם, בהם פרוזדורים ארוכים עם חלונות זכוכית וקני צפרים מתחת לתקרותיהם, חלונות כפולים שעל אדניהם הפנימיים מעמידים בחורף צנצנות ועל ידן ערימות צמר גפן ושרשראות אלכסוניות מנייר צבעוני תלויות על גביהן. אלה הם בתי מורשה מדור של שלווה וביטחה, שיורשיהם ניזונים מזכרונות על פרנסה ברווח אצל הפריצים, שידוכי־יחוס, משתאות־חתונה שנמשכו ימים, ונחת של בנים וחתנים הסמוכים על שולחנם.

ויש גם רחובות מאונכים. החוצים את הרחוב הראשי, בהם בתי חומר וטיט, צפופים, הנאחזים בבנינים אחרים ודומים כנמשכים אחורנית. ויש בתים בעלי קומות מורכבות זו על גבי זו, עם מדרגות־עץ חורקות ומעקה מסביבם, מקום מנוחה לעזים המבוהלות מכל דריכת־רגל ומסתלקות בהשאירן אחריהן גללים שחורים. בסימטאות הצרות ומזוהמות — מלחמה תמידית בין שכנים על אשפה ועל הסגת גבול ועל כל שעל וזרת שאחד מרחיבם והשני מונעו. קטטות ומרידות תמידיות העוברות בירושה מאבות לבנים, מסירות ומרידות וקובלנות בערכאות — בפני ה„פריסטב", ולהבדיל — דיינים ו„אנשים" עד שבאים לידי פשרה.

בערב שבת עם חשכה נעלם הכל. האנשים, העגלות, אכרים. דלפקי־השוק, החנויות והככר עומדים בבדידות, עזובים, מיותמים. על האדמה גללי סוסים, קליפות, פסות־קרטון ועצמות. כלבים נצים על השלל, באכזריות, תוך נביחות קולניות. נשמעים צלצולי מפתחות וחריקת דלתות ותריסים. יהודים שבים מבית־המרחץ

בפנים משולהבים, בצעדים מדודים ומתחת לבית שחים הלבנים המזוהמים שפשטו, נתונים בתוך שרוול כתונת הדומה לשלפוחית מאורכת.

עומד אחד במכנסי שבת ובחזיה מופשלת על הטלית־קטן, מצחצח נעלים בחוץ ושרוולי כותנתו מתבדרים אגב תנועה. נשים בשביסים לראשיהן, בפנים מיוזעות יושבות בחוץ, נחות מעמל העבודה והטורח שבהכנת צרכי שבת, ותוך־כך חוטפות שיחה עם השכנות. ילדים בחליפות־שבת, בנעלים מצוחצחות ובפנים מאירות הולכים באיטיות ובזהירות בהחזיקם בקבוק יין לקידוש. נרות שבת צחי־אור מבליחים עם שקיעה.

מבתי הכנסת נישאים סלסולי ניגונים של קבלת־שבת והמיית הקולות החגיגיים של המתפללים. „גוי" נבהל ממהר הביתה, מצליף בשוטו על סוסיו מתוך עצבנות רגזנית וגלגלי עגלתו מהדדים בשאון בשלות הרחוב.

עם הבוקר מתקלפת העיר מאפלולית הלילה מתוך דממת תמוהה, תריס נפתח, דלת חורקת על צירה, אשה עטופה בחלוק מחזיקה בידה בכותנת־הלילה שלא תראה, קוראת ל„שבת גוי" המטייל עם אשתו בנחת בדממת הרחוב כשבידיהם שקים של פרוסות־לחם שהם מקבלים מן היהודים לפי ה„חזקה". ה„גוייה" נכנסת אי־לשם לחלוב את הפרה, להסיר את הפמוטים מעל השולחן ולכבד את הבית. יהודי בנעלי־בית המקישות בסוליותיהן על אבני הכביש חוזר מטבילת־שחרית במקווה לפני התפילה. אנשים אפופי שלווה הולכים לבית הכנסת, טליתותיהם מתחת למעיל ועל ראשם ירמולקה ששוליה נראות מתחת לכובע. אחריהם באות נשים בשמלות שבת, כש„השבת־גויה" או ילדה נושאות אחריהן את סדור ה„קרבן־מנחה" שממחטה לבנה כרוכה עליו. סוכן העתונים, יוצא מבית המדרש בשעת הקריאה, לגשר, לפגוש את הבעל־עגלה ה„גוי", היחיד הנוסע בשבת לתחנה במרכבתו הרעועה שצורת אמבטיה לה, כדי לקבל את העתונים אשר ה„שבת גוי" מחלק למנויים.

בשעת סעודת־הצהריים בוקע קול זמרה מהחלונות הפתוחים. ילד נושא סירים ומחבתות מלאים, מבית שכן קרוב — החמין לשבת. יהודים מדושני עונג־שבת חוזרים תוך שיחה קולנית מ„קידוש". אנשים בכיפות ובלי מעילים יושבים עם בני משפחותיהם על מעקה ביתם ומפצחים גרעינים להנאתם.

מנוחת הצהרים. תענוג של „שינה בשבת אחר הצהרים״. הרחובות ריקים. קרני השמש מפזרות בצדי הבתים הדמומים ובין האילנות פסי אור אלכסוניים. אנשים ממהרים לתפילת מנחה. ילדים מגודלי פיאות עם גמרות מתחת לבית־השחי, פוסעים קלות, אגב שיחה. הרחוב מתמלא טיילים. בחורים ובחורות בתלבושות מגוונות, מטיילים ברחוב. רעש, המולה, ערבוביה של קולות. בחור במעיל ארוך ופיאות ארוכות חוצה את הרחוב בחפזון, בעיניים תוהות ואדמומית קלה בפניו הנבוכים. יהודים בעלי־זקן, מטפחות כרוכות על צווארם, מטיילים מן הצד בפסיעות מדודות וסבר של חשיבות, ואחריהם נשים לבושות שמלות של שבת, ילדים נגררים אחריהן ומחזיקים בשובל שמלותיהן. בדמדומי בין השמשות עם הופעת שלשת הכוכבים הראשונים, לסימן שנשמות הפושעים חוזרות — לאחר מנוחת השבת — לעינוייהן בגיהנום, מתפזרים, ממהרים הביתה כעדרי־צאן, אחוזי מועקה מסותרת מפני ימי החול.

עניני העיר והציבור, בחירות, הנהגה, הליכות קודש וחול, מרוכזים במועצה המקומית של נבחרי־העדה. המורכבת מראש־המועצה, חבר־נבחרים ומזכיר. למעשה, נחתכים כל הענינים ע״י ראש־המועצה לבדו, יהודי השולט בלשון רוסית ויודע להתהלך עם השלטונות והקהל. שני שמשי־ציבור שמשרתם היא בתורת „חזקה״ עומדים לרשותו ולשרותו. הם לבושים מעילים אפורים ארוכים ופחי־נחושת עגולים על חזם עם כתובת „סוטסקי״. איזה קצין־משטרה חדש חייב אותם ללבוש מדי־שוטרים והיו המסכנים הללו מסתובבים בעיר בתלבשתם המוזרה: אחד מהם היה זקן גבוה וצנום ובעונת הגשמים והשלג היה חבוש כובע־שוטרים ולבוש סגין שכנפיו תחובות בחגורתו. לימים התפטרו השמשים או מתו ואחרים לא נתמנו במקומם, ותפקידיהם נמסרו לשוטרים „גויים״. לרוב היו חברי המועצה מחליטים וחותמים על הפרוטוקולים ללא ויכוחים, עתים אף ללא עיון בהם. יושב ראש המועצה הי׳ה מסביר, מושיט את הניירות ומעבירם מיד ליד והחברים חתמו. בדרך כלל לא עירערו, שכן מלאכה זו איננה חביבה על אנשי העיר כשם שהמערערים לא היו מחובבים עליהם. „שקצים״ — קראו

להם. ולא כל אחד רוצה להיות „שקץ" ולהטיל על עצמו את חשדי הצבור.

עניני העיר והציבור הם ערכים מקובלים: — דיינים, שוחטים, „טכסה", בית־הכנסת הגדול, „פריזיוו" (גיוס), גבאות. עתים עניני תלמוד־תורה, הקדש ובית־עלמין. עתים גם פקודות השלטונות, הבקורת השנתית של המפקחים על העסקים הרשמיים. הסכסוכים הם לרוב בעניני גבאות בבתי־תפילה ובתי־כנסת. בית־התפילה נהפך אז לזירת מלחמה ולפעמים מגיעים הדברים עד לידי ביקור של „הפריסטב" (קצין־העיר). ראש־המועצה, שמהלכים לו בחוגי השלטונות, מוכרח לנקוט קו של זהירות שלא לפגוע בצד זה או אחר. יש ואחד מן הצדדים מוותר על חזקתו ו„מקים" בית כנסת חדש „להכעיס". צד אחד הולך מבית לבית ומחתים אנשים. מתמרמרים אחרים ומכריזים „חרם" על שחיטתו. מתקהלים ומדברים על ה„נבלה", בשוק וברחוב. הולכים לראש־המועצה להתיעץ ולנקוט באמצעים. בינתים נדחק זה בטענות ובצעקות ונעשה ל„בעל־חזקה". עתים מתמרד הבלן שעניותו מבצבצת מכל פינות ביתו ואיננו מסיק את בית־המרחץ; מלמדי תלמוד־תורה באים בטענות. בסופו של דבר נמצאים בעלי רחמים האוספים נדבות לטובתם בכדי להשתיקם. עתים מתמרד „תיש־העיר" כלומר — בעל־התיש, שהוא אחד מתפקידי הקהל, בא בטענות על הנטל הציבורי, להחזיק את התיש ה„מועד" ולא משלמים לו. ועתים ה„כרת גוי", היינו: שומר בית־העלמין, בא בטענה על משכורתו המהווה אחד הסעיפים בתקציב המועצה.

יש מלה אחת, מורשת דורות, „חזקה" שמה, שהיא מקור פרנסתם של רבים וקשר הדוק לה לרוב עם מושג אחר, — „הסגת גבול". „חזקה" ישנה נושנה זו מחזיקה מעמד ואינה מאבדת את עמדתה החשובה שרכשה לה במשך דורות רבים — גם לאחר שהישובים היהודים עברו כברת דרך ניכרת בהתקדמותן — היא ממשיכה להשתרר בערים ועיירות יהודיות. לפי עצם מהותו אין מושג זה שלילי כל עיקר. הרב הרשמי הראשון שנתמנה ע"י שלטונות המלך — יהודי זקן בעל „מדליות", לשעבר מנהל בית־ספר תיכוני בבלטה, היה כל ימיו מופרש ומובדל מן הקהל. שכן ראו בו מעין מסיג־גבול של הדיינים שבין כה וכה התקיימו בדוחק. הרב הרשמי היה תלוי, איפוא, בחסד המועצה המקומית ולמעשה, בחסדם של יושב־ראש המועצה ולבותיהם של יחידים. ביום

גנוסיא, היה לובש זיג שחור דהה, עונד את המדליות על חזהו ונואם בבית־הכנסת הגדול, ברוסית, על הצאר ומשפחתו ירום־הודם ומסיים במאמר „הווה מתפלל בשלומה של מלכות". שהיה מתרגם לרוסית — חווה מתפלל על קיומם של משרתי הציבור והקהילה הדתיים...

שנים היו הדיינים בעיר. פרט לרב הרשמי שהיה יחיד בעירו, היו, בדרך כלל, משרתי הקהילה, זוגות־זוגות: שני דיינים, שני שוחטים ראשיים, שני חזנים, שני קברנים, שני שמשים ציבוריים ושני בלנים. לימים הוגדל מספר השוחטים. בעזרת „צדדים" וחתימות נתמנו גם בנים וחתנים שלהם למשרה זו, אולם שוחטים ראשיים היו גם אחר כך רק שנים: ר' שלים יוסי ור' לוי. אחרי פטירת הדיין, המו"צ, ר' רפאל, הוזמן ר' שמריל מוסמך מזיגובקה הקרובה, תלמידו של ר' שמחה ביק ממוהילוב, לשבת על כס הרבנות בעיר. היה זה יהודי גבוה, צנום, פוזל בעין אחת, לבוש תמיד מכנסיים תחתונים לבנים הנתונים בתוך גרבים לבנים, וקפוטה שחורה וארוכה, בלי חתך מאחור — שלא תהא חייבת בציצית — ומטפחת אדומה גדולה מבצבצת לו מן הכיס האחורי שבקפוטה. תלמיד חכם חריף ועמקן, רחוק מהווית העולם ובעיות החיים. אחדים מאנשי הקהל שלא היו מרוצים בבחירה זו ריטנו בסתר. לימים החתימו אנשים והושיבו כדיין שני את ר' נחום פרידהנד, יליד העיר, ממשפחה תורנית יחסנית.

במשך הזמן התפשרו הצדדים. ונשתכחה המחלוקת. נשארה רק תרעומת קלה שהיתה רווחת בחוגים מצומצמים שריטנו בינם לבין עצמם: ,הראשון הוא „תלמיד" אבל לא „חכם" ואילו השני — „חכם" אבל לא „תלמיד". מסביב לר' נחום התרכזו האמידים, בעלי העסקים. הוא שימש להם כבורר בעניני מסחר ובין איש לרעהו. זקנו הנאה, עיניו השחורות הפקחיות, ודיבורו שהיה מתון מחשש של קלות בכבוד הזולת וזלזול בכבוד עצמו — שיוו לו ערך וחשיבות. מסביב לר' שמריל התרכזו ברובם אנשי השדרות העממיות, בעלי־המלאכה, חנוונים וסתם יהודים. הוא התפרנס בדוחק מ„דמי־השבוע" המצומצמים, מחצית הרח"ש, ממכירת שמרים ורווחים מפתקי השחיטה שעסקני העיר השתדלו למסור מכירתם

לדיינים בריווח מסוים. בביתו של ר׳ שמריל התרכזה מכירת הפתקאות ותמורתה זכה באחוז רווחים גדול במקצת.

בבית נשמעה תרעומת על בעלי־הבתים החשובים והאמידים הנוהים אחרי ר׳ נחום. יתכן, שגם ר׳ שמריל עצמו הרגיש מעין טינא שלא באה לכלל ביטוי, הוא התרחק מעניני צבור, התבודד ונכנס כל־כולו לאהלה של תורה. היה ממעט בדיבורו ובשיחות־חולין, בשינה ואכילה, כמעט שרעב ללחם יחד עם משפחתו הגדולה, דבר שגרם לו, שנהפך קימעא קימעא לקפדן, זועם ומחמיר. עינו האחת הבריאה הביעה מעין גנדרנות ואילו השניה, הפוזלת, נראתה כקפואה בהבעת ביטול. שוב התהלכו בקהל בדיחות על חשבונו, קמה לתחיה ההגדרה הישנה שהוא „תלמיד״ אבל לא „חכם״, ויש שהרשו לעצמם בדיחות על חשבונו אפילו בפניו: —

„רבי״, שאל אותו אחד מליצני העיר: „מהו הדין בנוגע לתקיעת שופר בראש השנה, שחל להיות בשבת?״

„אסור״! — ענה הרב ברצינות.

„אבל הרי ביום־טוב נוהגים יהודים לעשן לשם תענוג, מהו, איפוא, הדין על עישון בראש־השנה שחל להיות בשבת?״

„חס וחלילה! אסור!״ — ענה הרב בהתרגשות.

תמימות כמעט ילדותית זו והעדר גמור של חוש ועניין בהווית העולם, גרמה לכך שאנשי העיר הסתייגו ממנו והיססו לפנות אליו בעניני דת ודין, איסור והיתר, כשר וטריפה, ענינים שבהם מכריעים נימוקים מעשיים של הפסד מרובה, „דררא דממונא״. היו שפחדו מפני חומרתו ותמימותו. לעומת זאת ביקשו תורה מפיו בשאלות נשים, שכן בשטח זה נחשבו תכונותיו „החלשות״ למעלות דוקא.

חוקי טהרת המשפחה והיחסים לפי דיני ישראל עדיין שררו אז בכל תוקף ובכל חומר הדין בכל משפחה. את המצווה של טבילה וטהרה, היו בנות ישראל מקיימות בתנאים מיוחדים, בבית המרחץ הכללי, בערוב היום, בעברן דרך סימטאות צדדיות בראש מורד, כדי שלא להפגש בעינים סקרניות של גברים. תקלות מתקלות שונות ומשונות גרמו לרבוין של שאלות חכם ור׳ שמריל מצא בהן משום נחמה פורתא. היה יושב בעינים מורדות, כשעינו הבריאה מסתכלת בעקלתון בשואלת, ומסביר את תשובתו ברמזים ובמקוטעין עתים היה מסתייע ברבנית, במקרים מסובכים וסתומים הטעונים הסבר רחב ומפורט.

דיכא אותו באופן נורא המקרה עם בתו הבכורה. נערה יפה ובריאה, שהתאהבה בבחור מקומי, בנו של מלמד דרדקי. שהיה גם הוא מלמד ומורה באחת העיירות. ואף ניסתה לברוח לעיירה סמוכה, מקום מלמדותו הזמנית. היתה זאת מהלומה כבדה, שנחתה עליו והממה אותו בנפתולי הרהורים מעיקים.

על יד שולחנו לפני „חושן משפט" פתוח, היה נרתע מפעם לפעם מכובד ההרהורים, נעקר ממקומו, מוציא מטפחתו הגדולה מכיסו האחורי ומניחה על הספר לסימן ופוסע לאורך החדר כשהוא מדבר לעצמו: —

רבונו דעלמא כולא!... זנונים... היתכן?...

מקורביו לא יכלו לראות בצערו. התערבו גם אנשי העיר. שיגרו שליחים לבחור, הלכו להוריו, שידלו בפיוסים ובאיומים, עד שוויתר...

מעתה התבודד ר' שמריל עוד יותר. דומה שנפסל בעיני עצמו. נחלש וחלה. לא יצא מפתח ביתו. רק שבילי בית־הכנסת, חופה וקידושין, נשארו פתוחים לפניו. הוא נטפל לחינוך בן־זקוניו, שיוכל למלא את מקומו בבוא יומו.

ר' נחום דיין מת ללא יורש. ר' שמריל הוריש את משרתו לבנו. היה זה בשנות 1912־1911. נתפלגו הדעות. אנשי הקלויז הסקביראי לא היו מרוצים ביורש, וסברו שהעיר ראויה לרב בר־אוריין ובעל־השפעה, — והיו ויכוחים ומחלוקת. לימים מצאו רב ראוי בעיר טפליק הסמוכה. התנגדו אחרים, והחתימו אנשים ושלחו כתב־רבנות לחתנו של הרב מהייסין, ר' מאיר, צעיר מושלם ובר־אבהן. ר' דוד, בנו של ר' שמריל, נשאר על כנו. תמכו בו בחזקת ירושה בעלי־המלאכה ויהודים פשוטים. תססה מחלוקת שלא פסקה. על הפרק הועלתה הצעה למנות דיין שלישי, יליד המקום, בר־סמכא ובר־אבהן, סוחר לשעבר, ר' יוסף אלברטון.

הדבר היה כבר בזמן המלחמה, על סף המהפכה, והמחסור הלך וגדל. בעיר נשארו רק שני דיינים. ר' יוסף דיין עבר בזמן שלטון הבולשיביקים לעיירה אובודובקה, הקהילה היהודית הקטנה שנשארה אחרי הפוגרומים, שקיוותה לשיקומה והחזרתה ליושנה. ר' דוד דיין נשאר על מקומו. עם התגברות הרדיפה הדתית מצד השלטונות הבולשביסטיים עזב את כס־הרבנות. לפי השמועה נעשה לקברן, משוטט בין המתים ובין החיים, עני החשוב כמת.

ברשד התבלטה בין כל ערי הסביבה ביחסנותה וחשיבותה. אנשי העיר היו ידועים כדוברי אמת וענוותנים. יתכן, שהיה בכך ממורשתו המוסרית של ר׳ רפאל, גילויים שהשתקפו בכינויה של העיר בסביבה: — „עניות ברשדאית״. גם ליתר העיירות והערים בסביבה, היו „שמות״ וכינויים. מהם שהביעו פשטנות, בורות, מהם — כיעור וגסות: — „חמילות חצ׳בטר״ (פשוטים וגסים כחמילת איכר), „תיישי טרוסטיניץ״ (קופצים בראש כתיישים ללא דרך־ארץ), „עזי אובודובקה״, „משוגעי ציצלניק״ „גנבי טורנובקה״, „טפשי אומאן״.

יתכן, שמקורם של כינויים אלו, המבליטים צדדים מגוחכים או חלשים בחיי היהודים תושבי העיירות הללו או משלח ידם, תוך זלזול בכבודם, — נמשך מתקופת שלטון „הפריצים״ ובעלי האחוזות הפולנים שקבעה את דמותם ואת משלח־ידם של היהודים הללו. ואולי היה איזה לץ יהודי נתפס לבדיחה מתוך הערכה קולעת עוקצנית. בכל אופן היה בכינוי של העיר ותושביה ממהותם הרוחנית וגם מאצילות הנפש.

קוים, אופייניים מציינים תכונות של יחידים שאולי קדמום אחרים שנתנו בהם סמנים ונשתכחו. בכל אופן יש בהן מטהרת המידות ותפארת הרוח, שכדאי לציינן:

בתיה חנניה״ס, אשה אמידה וחלשה, היתה מסורה לעניני צדקה, וכל חייה היו קודש לעזרה לסובלים ולנצרכים. כל ימיה, גם לעת זקנתה עמדה על משמרת הנזקקים לעזרתה. בסתיו ולפני הפסח עם הפשרת השלגים עת הבוץ הקלוש הגיע עד ברכים, היתה יוצאת ל„עבודת הקודש״ בגרבים מתוך שאי אפשר היה לחצות את הבוץ בנעלים או בערדלים בסימטאות העוני של המחכים לעזרתה. היו גם אחרים בעלי־מלאכה ופשוטי־העם, נשים וגברים, בעלי מדות טובות, כמו שמחה־יעקעל־טליתניק׳ס ואחרים, שהיו מופיעים כמלאכי־חסד ממרום בעתות צרה, במחשכי עוני, בסוד „מתן בסתר״.

אופה זקן אחד, קבל על עצמו מצווה לשבור את צמאונם של העניים המחזרים על הפתחים והתגרניות העניות בימות החמה הלוהטים, בהגישו להם מים קרים להשיב את נפשם העייפה. סוחב היה דליים מהבאר בידיו החלשות, הרועדות, כשרגליו כושלות מעייפות, מאפיל על עיניו הטרוטות העיוורות למחצה בקרטון בחול, היוצא מתחת מצחיית הכובע. היה מעמיד את הדלי בכיכר

השוק וכשאנשים ניגשו לשתות היה חיוך קל משתפך על פני המקומטים ועל זקנו הלבן המדובלל, מתוך תענוג של קיום־מצווה.

בשנת 1905, בשעת הפוגרום, התנפלו על חנות גדולה של משה פלדמן, מזקני העיר ואמידיה. הדבר היה ביום ששי בצהרים, בחודש דצמבר. חומר הדלק שהיה בחנות הוצת והדליקה התפשטה והקיפה את ביתו ואת הבנינים מסביבו. עם חשיכה, קרוב לשעת קבלת־שבת, כשחנותו וביתו עדיין מוקפים להבות, ניגש לאחד הארונות שפונה מן הבית, הוציא משם קפוטת־שבת, נכנס לאחד השכנים, החליף את בגדו והלך לבית־המדרש, בשקט ובשלווה, לקבלת שבת. אחר התפילה, נכנס לשכן לקדש על היין ויצא והסתכל בדליקה בעינים דומעות.

אחד מילידי העיר, שעבר אחרי חתונתו לטפליק, פנה פעם אל ראש המועצה המקומית בבקשה מקורית מאד, והיא, שיסייע בידו להשיג את סליחת ארוסתו לשעבר שנפרד ממנה לפני 16־17 שנה. בחשאי, בחדר צדדי, אצל חותנו, הרב מטפליק, סבל מוסר־כליות על העלבון שהעליב לפני שנים את הנערה ונקלע כמו בכף הקלע ביסורי נוחם על מעשה זה. טקס המחילה התקיים בנוכחות הרב, היתה זו תמונה מחרידה ומזעזעת. אנשים מבוגרים, בעלי משפחות וילדים, איש ואשה עומדים כנזופים בראש מורד, זה כנגד זו, מתנצלים ומתחרטים בהכנעה על עלבון מלפני שנים, בבקשת סליחה ומחילה.

בתקופה הבולשביסטית באוקראינה, שעה שעין הבולשת היתה פקוחה על כל עבירה שבקיום מצוה דתית, נולד ילד לבנו של יצחק רייגורודסקי, מתושבי העיר. אבי הנולד, רופא ממשלתי ומנהל בית חולים בקיוב, לא יכול כמובן, למול את בנו. אולם סבו סיכן את נפשו על קיום מצוה קדושה זו: הוא נסע לקיוב, העביר את התינוק לאחד מפרברי העיר ושם הכניס אותו בבריתו של אברהם אבינו.

ומעשה באחד המשומדים, ילידי העיר, ממשפחה ידועה, שהתנצר שנים מספר קודם־לכן והבליט והדגיש נצרותו בכל הזדמנות. בתקופת הפוגרומים 1919־1920, התארגנו איכרי הסביבה להגן על היהודים אנשי העיר מפני הכנופיות הפורעות. הקהילה בתקופה ההיא, עשתה מאמצים נואשים ופעלה במסירות נפש. בימי הפוגרומים התהלך המשומד כצל. הכנופיות שהתפרצו מפעם לפעם הפילו חללים בעיר ובסביבה, לא נתנו לו מנוח. קול הדם

היהודי שבעורקיו קרא לו לבוא לעזרת אחיו, ואם גם ניתק את כל קשריו עם היהודים, לא יכול לנתק את תכונות־הנפש. והוא, אבר מדולדל זה, הציל את העיר מטבח דמים, שתיכנן הצורר הידוע — וואליניץ.

כג הפוגרום בקישינוב

עונת הפדיון בחנויות לפני הפסח, אותה שנה, היתה לקויה. החורף היה קשה וציפו לעונת הפסח. החנוונים הסתובבו מתוך בטלה ע״י החנויות כשידיהם נתונות בתוך השרוולים; העבודה אצל בעלי־המלאכה היתה מצומצמת; אנשים שבו מהירידים מדוכאים, „מפלה עליהם" — התאוננו בשורת החנויות. — הגויים כאילו עשו „יד אחת" לא לקנות השנה; מסתובבים הם ושוט בידיהם, מסתכלים לתוך החנויות בסקרנות ובעיניהם תאוותניות, ניגשים, ממששים את הסחורות וחוזרים כלעומת שבאו. בחול המועד ובימים הראשונים שלאחר החג הסתובבו אנשי סחר־ומכר בשוק, עמוסי דאגה, בכובעים שמוטים למטה, נרגנים וזועפים: —

— האם כדאי לנסוע השנה לירמוליניץ ולבלטה, כשהסחורה הקודמת מונחת כאבן שאין לה הופכין?

אחד סיפר לשני בחשאי, ומפה אל פה, נפוצה השמועה בכל העיר: — בקישינוב נערך פוגרום.

— כיצד?

קשה היה להאמין, וסברו שבדותא היא. חיכו לעיתונים, וקראו במתיחות של חרדה את הידיעות הרשמיות על התפרצות חוליגנים שכורים ביום השלישי לחג הפסח, התנפלות על המשטרה. נשלחה פלוגת צבא להשקיט את הרוחות. נודע על מעשי רצח ושוד, חורבן והרס בכמה ערים ועיירות בבסרביה: קלוש, פרליצה, אונגני שעל גבול רומניה, בנדרי, דובוסרי, וכן בכפרים מיושבים יהודים. נתקבלו מכתבים פרטיים, הגיעו קרובים, פליטי המאורעות, טפם ומטלטליהם, ונודעו הפרטים: — הפורעים ניפצו שמשות, שברו ושרפו רהיטים ופסנתרים; קרעו כרים וכסתות אשר נוצותיהם המפוזרות מלאו את חלל האויר ברחובות העיר ונתפזרו כפתיתי שלג על הכבישים והמדרכות. ומלאום נוצות, החוליגאנים רצחו

את קרבנותיהם באכזריות רבה, רצחו בטניהם ומלאום נוצות, תקעו מסמרים בראשיהם, ועוד מעשים כאלה.

מי הם החוליגנים?

מושג שהשתמשו בו העתונים בהמצאת השלטונות והצנזורה. כתבו במלים סתומות ובניסוח הבא לחפות על הפורעים, ברובם אנשים מן הישוב, על ידי המונח המעורר והבלתי ברור „חוליגנים", שפירושו — אנשים שלא מן הישוב, ארחי־פרחי נודדים, חסרי תרבות ונטולי משמעת, שהרשות המקומית אינה יכולה להשתלט עליהם. היהודים בערי השדה קראו, תמהו ומשכו בכתפיהם. היה בזאת משהו בלתי מובן שעורר סקרנות: — אילו אנשים הם אלה העורכים פוגרומים אשר המשטרה אינה יכולה להשתלט עליהם?

העתונים הביאו ידיעות נוספות במקוטעין וברמזים. קראו במתיחות בין־השטין, בין הכתמים הלבנים שהשאירה הצנזורה. נודע על דבר „הגנה" — שאנשי עבודה ומלאכה, קצבים ופועלים ארגנו פלוגות מתגוננים, שהתנגשו עם הפורעים, אולם המשטרה והצבא הפריעו להם. כן הגיעו ידיעות על התגובה בעולם, בין היהודים באירופה ובאמריקה; נשמעה זעקת־שבר של גדולי הסופרים הרוסים והיהודים, העתונים הליברליים דרשו משפט־צדק. גם אנשי המקום התעוררו. הציונים קראו לאספה בבית־הכנסת הציוני. שמעו פרטים, מסקנות, ונוסד ועד. האינטליגנציה ובעלי הבתים החשובים יצאו לאסוף כסף, בעלי־המלאכה והחנוונים אספו בגדים, כלי־מיטה. נשלחו עגלות עם לחם, קמח וכלי־מיטה לערי־השדה בבסרביה, בשביל נגועי הפרעות.

הפרעות לא נשכחו גם לאחר שנפסקו. הדם השפוך נשאר בזכרון במשך זמן רב והמועקה בלב נשארה אף היא בעינה. בעיירות המרוחקות מן המקומות שנפגעו חזרו קמעא קמעא החיים למסלולם הרגיל. האנשים השתקעו שוב בחיי יום־יום, הרכבת פלטה בכל יום אנשים וקלטה אחרים. הקרובים, הפליטים, חזרו למקומותיהם. העתונים הביאו ידיעות על משפטם של הפורעים העומד להיערך, קראו בשמות עורכי־דין מפורסמים, יהודים ורוסים, שהוזמנו לייצג את התביעות הכספיות של היהודים וזכו־יותיהם. ובאופן מקביל — שמות של עורכי־דין רוסים העומדים להגן על החוליגנים. מפעם לפעם, בין שיחות עסק וטרדות, בבית המדרש, וברחוב, נדחק כמו מעצמו ענין קישינוב. נודע על גילויי הקורספונדנט האנגלי — שידו של המיניסטר היתה בתיכנון

הפוגרומים... התפלפלו בפרטים ובפרטי פרטים של פירושיהם ונוסחאותיהם. מזימות הממשלה, המשטרה, חוליגנים שהובאו ממקומות אחרים. המושג „חוליגן" היה עדיין מעורפל ובלתי ברור, נושא לויכוחים על מהותו ומצבו בחברה הרוסית ביחס לפוגרומים. פלט אחד מהחבורה, ששב לא מזמן מקישינוב: —

ראיתי חוליגן. ראיתיו ברחוב אלכסנדרובסקי, ע"י „טרקטיר מוסקבה", מקומם הקבוע של החוליגנים. „קאצאפ" גוץ, בעל כרס עגולה, עינים אדומות, אף שרוע אדום, זקן צהבהב, לבוש „פודיובקה" (אפודה) וכובע כחול. אדם ככל בני אדם — רק חוליגן... זהו אחד הפורעים שהשתתף בפוגרום — הסביר לי קרובי.

בעיר נודע על מותו של הד"ר הרצל. בבית־הכנסת הציוני התקיימה אסיפת־זכרון רבת משתתפים. אחד הנואמים גולל את פרשת חייו, הקרבתו העצמית על מזבח גאולת העם, את סבלות נפשו ואכזבותיו עד שהתפוצץ הלב החם... רבים מבין הקהל הזילו דמעה. רגש היתמות הקיף את כל הקהל.

הציונות התחזקה, הצטרפו לתנועה גם אחדים מבעלי־המלאכה, שוקלים ותורמים לקרן־הקיימת ומשתתפים באספות ציוניות. אולם המפעלים הציוניים התנהלו בקושי ואחדים מהם נפסקו. הצעירים התבגרו ועזבו את העיר וחדשים לא באו.

מרכז דאגותיהם של בני העיר היתה מלחמת רוסיה־יאפאן, אף־על־פי שהשפעתה בעיר לא היתה ניכרת. רק אחד או שנים מהבחורים המקומיים ששירתו בצבא, נשלחו למזרח הרחוק. הם כתבו מכתבים ארוכים, גדושי מלים רוסיות והודיעו שנשלחו עם פלוגותיהם למזרח הרחוק. המכתבים לא עוררו דאגה, אף־על־פי־כן הורגשה מתיחות שעלתה וגברה עם הגיע הידיעות בדבר תבוסת הצבא הרוסי — על יד צוסימה, מוקדן, פורט ארתור, היו ששמחו לאיד: —

גמול בעד קישינוב...

אותה שנה עמדה שאלת הגיוס („הפריזיוו") בכל חריפותה. ראש־המועצה היה עמוס דאגות וטרדות. השלטונות דרשו מכסה כפולה של חיילים, והיה יחס תוקפני מצד ועדת־ההתייצבות. רבו המפגרים, בעלי תעודות־מחלה, משתמטים ונעלמים. בערבי חורף

אפורים התפרצו הטירונים, שנלקחו לצבא, לבתיהם של המשוחררים והמשתמטים ובאיומים דרשו מהם כסף. בירידים נראו שקצים ב„פפחות" (כובעי־עור) סיביריות, רחבי־פנים, אדומי־אף, ובעלי עיניים תכולות, עכורות, מפרפרות. נטפלו אליהם אנשי השוק בשאלות ומפיהם נפלטו תשובות רתחניות:

— דם שפכנו...

הסתלקו היהודים לצדדין מתוך פחד, והתפזרו.

ה„פריסטאב" (קצין העיר) החדש הזמין לסירוגין אחדים מבעלי־הבתים, חוכרי טחנות ובעלי עסקים בעיר. שוחח אתם על ענייני העיר, השרויה בחשכה, בזוהמה ובבוץ. רמז, דרך אגב, על הצעירים חמומי המוח, שוליות בעלי־מלאכה, ובתוכם גם בני בעלי־בתים.

שוחחו לאחר כך, מה טיבו של קצין־העיר החדש? אם הוא „גוי" טוב, למה הדרישה התכופה לקביעת פנסים בעיר וניקוי לאחר היריד?

התאספו במועצה המקומית, התווכחו ודיברו וקבעו, כנהוג, אספה שניה, אולי יתרצה. שיגרו את ראש המועצה למשא־ומתן, „הפריסטאב" עמד על שלו, ובתוקף, לפי הפקודה הרשמית משלטונות המחוז. התאספו שנית, והוטל על כל בעלי־הבתים ובעלי־אכסניות ומסבאות לקבוע פנס על עמוד במבוא הבית. בעצת יושב־הראש נמסרה הדלקת הפנסים לקבלן. הקבלן, יהודי זריז, זגג לפי מקצועו, מחוסר עבודה, שהיה ממקורבי ה„פריסטאב", קיבל את התפקיד. בין הערביים היה רץ עם לפיד בוער מפנס לפנס, נושא סולם על כתפו, בלווי שוטר. קשה יותר היתה גזירת ניקוי הרחובות ולפני הבתים אחרי היריד. ורוב הציבור לא יכול לעמוד בה. נשים ובחורות, בעלי־בתים עייפים, בכותנתם לעורם ועליה טלית קטן בלבד, יצאו במטאטאים, טאטאו וגרפו. האבק עלה כעמוד מן הארץ וכיסה בערפל סמיך את כל השטח. הופיע ה„אורד־ניק", (השוטר) והוציא אחדים מאנשי הבית בחזקה, ערך פרוטוקול, והטיל קנסות. שוב התאספו במועצה המקומית, שוב מצאו מוצא: למסור ענין הנקיון לה„אורדניק" עצמו.

בכל יום שלישי, אחרי היריד היה קיפור, (ניקיפור) נציגו של „האורדניק", במדי שוטר צרים ובחרב צמודה לירכו, משוטט ברחובות העיר, משגיח על הפועלים — איכרי הסביבה, „גויות" זקנות, ילדים וילדות שגויסו לפי פקודה. ובקולו הצרוד חית, צועק תוך הדגשת ההברה העצמית: —

— זא־מע־טאי... (טאטאו!)

ילדים רצו אחריו במטאטאים.

למחרתו היה חוזר הכל לקדמותו. פרות וחזירים נוברים בתוך ערימות אשפה. שוב כוסתה האדמה גללי סוסים ובהמות, קליפות זרעונים, קליפות של אבטיחים ומלפפונים. עקרות הבית שופכות עביטים של מי־שופכין על הערימות ומשליכות עליהן אשפה. וקיפור השוטר נכנס וגובה את מס־הנקיון, עובר וצועק, כשהוא מחזיק בידו הימנית את ידית חרבו: —

זא־מע־טאי...

כד. 1905

אותו בוקר היה ערפילי וגשום. ירדו גשמים בלילה, שפסקו ונתחדשו ביתר־שאת וביתר־עוז והפכו את האדמה לבוץ קלוש ודביק. ערפל סתוי טחוב החודר לעצמות כיסה את פני־הארץ, את הבנינים, העצים, והשרה רוח של יגון ועצבות על הנפש. על יד בית־המרקחת עמדו אנשים וקראו מתוך עתון את המניפסט (דבר הקיסר) מיום 17 באוקטובר. החוג התרחב וגדל עד שנתפלג לחוגי משנה.

מפעם לפעם הצטופפו העומדים ונדחקו לצדדין בעבור עגלה, אשר מבין גלגליה ניתזו רסיסי בוץ דביק.

האנשים לא התרשמו למקרא ה„מניפסט" והקונסטיטוציה. תחושת חרדה היתה תלויה באויר, והתגברה ביותר עם הידיעות בדבר השביתות, והפגנות פטריוטיות.

הלואי, ויהיה טוב!

לעיר הסתננו ידיעות קלושות, מעורפלות, על פוגרומים. סיפרו על נחשול השנאה כלפי יהודים, ההולך ומתגבר. אנשים מוזרים מסתובבים בערים ובכפרים, מחרחרים ומסיתים. היה מי שסיפר שראה אותם בכפרים: שכורים, בעינים נפוחות, יורות זיקי־משטמה. בעלי־מלאכה שיצאו לכפרים חזרו כלעומת שבאו. מהירידים חזרו אנשים ובשורות רעות בפיהם: „הגויים" אינם עונים, אינם קונים, הם מפליטים חצאי־מלים ואי־אפשר לרדת לסוף דעתם. מפעם לפעם מגיעות שמועות מחרידות. עם חשיכה נפסקת התנועה, השוק מתרוקן, החנויות נסגרות. תריסים וחלונות מוגפים.

אנשים מסתגרים בערבים בבתיהם, ועל משכבם בלילות מתהפכים ומזדעזעים מכל רשרוש וקול עלה נידף.

בבוקר יוצאים בחפזון לשוק, מסתובבים בין החנויות לשמוע חדשות. כשרואים „גוי" מן המכרים עובר בעגלתו, עוצרים בו, ניגשים ושואלים. הלה מצליף מבט מלוכסן על היהודים המחכים בקוצר־רוח לתשובה, מהרהר קצת, כרוצה להגיד דבר מה, וכאילו מתחרט, מניף בזעף את השוט על סוסיו ונעלם... נמצא איזה אכר מתוך העומד בשוק, מקיפים יהודים את עגלתו מסביב, מוציאים מתוכה גבעולי קש ולועסים אותם מתוך פיזור הנפש; שואלים אותו בזהירות, על דא ועל הא. הלה משפיל את עיניו, חורץ חריצים באדמה בשוט שבידו או מחפש משהו בעגלה, מתקן את תרמיל המספוא שעל ראש הסוסים, גורף אפו לכאן ולכאן: —

— אַ בוג סוויאטעי זנאיע... (אלהים הקדושים יודעים) מתקוטטים, מתקוטטים וצורחים כחזירים...

— אבל מה, צילוביצי (בן אדם), מדברים?

— אַ בוג סוויאטעי זנאיע... מה אני יודע? לא הייתי...

פרשו תשובות מעין אלה כסימן מבשר־רע, הלכו והפיצו אותן בכל העיר. רשרוש העצים בחצרות בתי־העץ הקטנים, הנמוכים בפרברי העיר, הבהילו בלילות, כאילו גילו שיחות סתרים.

הדבר היה בחודש דצמבר, ביום ששי בשבת, לפני חג המולד. מאז אשמורת הבוקר נהרו „גויים" העירה. מעין „נדחה" — אמרו היהודים — במקום לערוך את היריד ביום שלישי, כרגיל, דחוהו ליום ששי. היריד הלך ונתגדש, ועגלות עמוסות בצפיפות נוסעים שרגליהם משתרבבות החוצה בין שלבי־הסולמות של העגלה. ביניהם ברנשים חבושי „פפחות" (כובעים) ועיניהם דוממות, מוזרות. רעש נישא באויר כמשק מים במדרון, או כשאון גלגלי טחנה. פרצופים, בעינים רעבתניות, מסתובבים על יד החנויות, הדוכנים והתריסים.

לפתע זע משהו בככר השוק. גוש מגוון של חמילות ופרוות לבנות חדשות ומעילים מרופטים, דהים, חזיות־פרווה על חולצות צבעוניות וכובעי עור־כבשים שמוטים אחורנית — זז קדימה. עם ערב־רב זה יצאו אחרים מצוידים ומזויינים בקלשונים ויצולי עגלות, כמו חיה נוראה בעלת חוליות זוחלת ונעה בכוון הגשר. אי־שם זינקה להבה, פרצו לשונות אש בתוך תמרות עשן סמיך,

נשמע צלצול שמשות מנופצות, רעש פריצת דלתות ותריסים, קולות אנשים, צריחות ויללות. דלתות חרקו על ציריהן, הוגפו תריסים ברעש. אנשים נושאי חבילות, ארגזים וסחורות, נדחקו ורצו אנה ואנה כמטורפים. עם הלהבות הראשונות קמה מבוכה, בקע שאון גלגלי עגלות ושעטת פרסות סוסים על אבני הכביש. „גויים" בעלי בתים ושדות, בעלי עמדה בכפר ובעיר ברחו. הכפריים העמידו את סוסיהם ועגלותיהם בשכונות אשר מחוץ לעיר חזרו לאחר כך והצטרפו לחבלה. פרצו חלונות ודלתות ונכנסו לתוך הבתים, שדדו, בזזו, וברחו.

קרבנות בנפש אדם לא היו, 20—30 חנויות נשדדו, הוצתו ונשרפו. וכמה בתים נפרצו ונבוזו. המשטרה — „הפּריסטאב", סגנו והשוטרים לא נראו כל הזמן. עם חשיכה נבחרה משלחת אל „הפריסטאב". הופיעו כמה שוטרים, ששמרו על הסדר סביב הבתים והחנויות שהוצתו. למחרת הופיעה בעיר פלוגת—צבא, בת עשרים איש, החיילים התפזרו בעיר, ערכו חיפושים אצל יהודים ו„גויים", נסעו לכפרים הקרובים וחזרו.

העיר עטתה אבל. עמודים שחורים, חרוכים בלטו מתוך מפולות ההרס ובמשך ימים תימר עשן קליל בסלסולים אל על.

בלב הנוער תססה מרירות, האוירה היתה מחושמלת וטעונה רגשי זעם ונקמה. קול הדמים בתחום־הישוב היהודי נתערבב בנחשולי הטירור, המאסרים והחיפושים בכל רחבי רוסיה. דמים בדמים נגעו, הריאקציה ניגשה לפעולה מתוכננת של מערכת גזירות והגבלות על היהודים בענפי מסחר ותעשייה, תרבות ובתי־ספר, במגמה ברורה להרוס את חיי הצבור היהודי, להביאו לידי דימורליזציה פנימית, ולהפוך את הכלל לאבק של יחידים נכנעים ונוחים למטרות.

כרוב יהודי „תחום־המושב" לא נתקלו גם יהודי העיר, בצרות ישראל באופן כל כך בולט ומוחשי. הסתגרותם הכלכלית והתרבותית בתחומים מצומצמים ונבדלים כאילו הוציאתם מרשות־הרבים של צרות ישראל והעמידתם ברשות תחומים מוגבלים ומצומצמים. הרגשת צרות ישראל בהיקף לאומי, הגיעה אליהם רק במקוטעין, כהד ממרחקים, מתוך מסורת, מנבכי העבר. בזכרונו

של העם נחרתו תאריכים מחרידים על חורבן האומה, יסורי גלות, גזירות ורדיפות, כל אחד נשא אותם בלב כצל בלהות מתהום היסורים של האומה, ממרחק הדורות. אולם צל איננו מציאות, ולו גם יעורר אנחה ודמעה. אנחה שהתפרצה מתוך ערמות תפילות וקינות היתה כהד ממרחקים מעורפלים ומטושטשים כאותה אנחה שהתפרצה מלבות שומעי דרשתו של השד״ר מישיבת קובנה בבית המדרש הגדול, בתיאורו את יסורי חיבוט הקבר של הרשעים המאבדים את עולמם.

והנה קמה המציאות המרה והאיומה, מתוך יסורי היחיד והכלל, ללא הבדל. פוגרום דוגמת שרפה, או שטפון, שאיננו מבחין בין יהודי ליהודי, בין דם לדם ובין היחיד והצבור — בדרכו הוא פוגע בכל אדם מישראל. התעמולה הארסית שהתנהלה בכל רחבי רוסיה פגעה בבעל־החנות ובקבלן העשיר, בבתי־מסחר ובבתי־מלאכה, בסטודנטים באוניברסיטאות וכן בתלמידי בתי־הספר המקצועיים ובעובדים בסדנאות ובבתי־המלאכה. הקואופרציה בכפרים ביזמת השלטונות ובתמיכתם, נוסדה במגמה מכוונה לנשל את הסוחר היהודי והחנוני מעמדתו. אלה היו חנויות של בעלי אגרוף ואמידי הכפר שנתמכו ע״י „איגוד העם הרוסי״ ו„מלאך מיכאל״ (איגודים רשמיים ריאקציוניים ברוסיה הצארית). שדגלו בדעה, שכל יהודי הוא בחזקת רמאי וחבלן, המתנקש בשאינו־יהודי. אין הבדל בין יהודי ליהודי: הסוחר, החנוני, עורך־הדין ואף הרופא מלאים תככי מרמה ושנאה, ומטרתם אחת — למצוץ את דם האיכר המסכן בתחבולות ערמתם.

היה מי שאמר: שיטה זו שנקט המשטר הרוסי באותה תקופה, דומה למלחמתה של עקרת הבית בזבובים, הנוקטת כל אמצעים שיברחו או ימותו. כך היתה מלחמתה של הממשלה הרוסית ביהודים, הם הועמדו בפני ברירה: להגר מן הארץ או למות ברעב. ואכן, נסחפו רבים בזרם ההגירה, נהרו לקרובים באמריקה ששעריה היו פתוחים לרווחה לפני כל מהגר. הפוגרומים והריאקציה שבאה בעקבותיהם עוררו את הרגשות בלבות בני־המשפחות שיצאו לאמריקה מקודם והללו עשו הרבה למהר ולחלץ את קרוביהם מן המצוקה ולהעבירם אליהם. רבים מיהודי המקום והכפרים הסמוכים היגרו סתם, אל כל אשר נשאם הרוח, ולא לאמריקה בלבד.

בחוגים מסוימים היתה רווחת המגמה לתת לילדים חינוך כללי בגמנסיה המקנה להם זכויות אזרחיות מיוחדות, ולחלצם ע"י כך ממועקת הגזירות על היהודים שחלו בעיקר על ההמונים חסרי־ההשכלה. לחינוך זה קראו אנשי העיר „קלאסען" (מחלקות — רמז לכתות הגימנסיה).

עם החמרת ההגבלות על היהודים בבתי הספר התיכוניים והעליונים גברו המאמצים ביותר והפכו לעקרון חיים של האבות והבנים, למטרה שכל מאמץ כדאי ושוה בה. הצעירים ללא הבדל מעמד התכוננו בקפדנות ובמסירות ללמודים. העשירים והאמידים נקטו אמצעים בכדי להתגבר על הקשיים, הם מצאו להם דרכים ומסילות למורים, למנהל, הכניסו „גויים", על חשבונם לגימנסיות ממשלתיות, כדי לזכות על ידם במקום לבניהם במסגרת ה„נורמה של אחוזים" („נומרוס קלאוזוס"), ויש שהכניסו את ילדיהם באופן זמני לבית ספר תיכוני פרטי, עד שיזדמן להם מקום חפשי בגימנסיה ממשלתית. אנשי המעמד הבינוני נתקלו בקשיים חמריים, בחנוך בניהם, שהתכוננו בבית („אכסטרנים") במסירות ובהקרבה עצמית. חדשים, ושנים התמידו בלמודים, הסתגפו, בפנים של מעונים, בשערות מדובללות, פרועות, היו מופיעים לבחינות כרפאים שהועלו מקברם. הבוחנים היו מתיחסים אליהם בקפדנות ובחומר־הדין. הם נבחנו שלבים שלבים ודרגות דרגות: ארבע מחלקות, שש מחלקות ולאחרונה בחינות־בגרות. גם בחינה זו האחרונה לא עלתה כל כך בנקל, נבחנו פעמים אחדות עד שקבלו את תעודת הבגרות. המאושרים שקיבלוה נתקלו בחומת ה„נומרוס קלאוזוס" בבואם לאוניברסיטה, אחוז הנורמה למדיצינה היה קטן ביותר. בערי הבירה — פטרבורג ומוסקבה, ששם היה האחוז גדול יותר, נתקלו בקשיים פורמליים, בזכויות יתר של היהודים חניכי הגימנסיות הממשלתיות. קבלת תואר עורך־דין היתה מוגבלת בשביל היהודים, וכך גם בשטחי ההנדסה, ההוראה או משרות ממשלתיות שבהם כמעט שלא היתה דריסת רגל ליהודים. הבחורים כרעו מעוני ומרוב עבודה. קשה היה להם לוותר על חלומותיהם ולקבל על עצמם את גזר־הדין של אכזבה. ואף לא היו מחוסנים נגד אפשרות זו. וכך נאבקו עם גורלם בצפיה לנס שיגאלם ויחלצם מן המצוקה. מהם נעשו מורים „על תנאי" (בעלי „קונדיציות") בקבלנות להכין לבחינות בתוצאות חיוביות, או שהיו מורים סתם, ללמד ולהכין את תלמידיהם ללא קשר לבחינות ותוצאותיהן.

אחרים הלכו בקו ההתנגדות הקלה יותר, ויתרו על הכל ונרשמו כרופאי־שינים, רוקחים ווטרינרים — מקצועות שהגבלתם לא היתה חמורה כשאר מקצועות אקדמיים. מהם שנבחרו לרבנים רשמיים („רבנים מטעם") בעיירות, או נעשו חתנים סמוכים על שולחן חותנים עשירים ומהם שנשארו „סטודנטים נצחיים", — כך קראו להם — בכובעים כחולים של סטודנטים שלא נפרדו מהם ובמרירות תמידית בנפשם נגד הכל ואף נגד עצמם.

מן הראוי לציין לזכותם של הסטודנטים בני העיר, שאף אחד מהם לא ניסה להגיע למטרתו ע"י המרת־דתו, כרבים אחרים, שקנו את עולמם האקדמי על ידי חבלה בשורש גידולם.

כה. בנקים

בין הסוחרים והחנוונים דיברו על הצורך בבנק עממי לאשראי — דוגמת הבנקים הציבוריים שהוקמו בעיירות יהודיות בשביל המעמד הבינוני הנאבק על קיומו.

ברשד לא היתה מעולם עיר של עשירים. רק שנים שלושה גבירים, יחידים בעלי־יחוס ומעט כסף, בעלי־עסקים היושבים בבתים מורשת־אבות, עם אולמות רחבים, ו„מנורות בליץ" המשתלשלות מאמצע התקרה, ורהיטים ישנים שעברו מביתו של פריץ יורד. או — חנוונים בודדים בעלי פרנסה, שהיו להם עסקים צדדיים בשותפות. אולם הרוב התפרנס בקושי, כסוחרי תבואה, מבקרים בירידים, בעלי מלאכה, בעלי סדנאות, וכן בעלי־מלאכה המסתובבים בכפרים כל השבוע, בעלי מסעדות ומכולת, מתווכים ספסרים, יהודים ללא פרנסה קבועה, המתפרנסים בקושי, וחיים בדוחק כל השבוע. בשבת היו מרשים לעצמם לאכול מנת־בשר זעומה. בשביל הילדים הוי מכינים עוד ביום ששי בבוקר סיר גדול עם לפתן של פולים או שעועית — „צימעס" — לחסוך מפיהם את החלות שהיו אוכלים בתיאבון ושאר מאכלי שבת שעלו ביוקר. השבת היתה ניכרת בנקיון הבית, במפה צבעונית על השולחן פמוטי נחושת או מוכספים שבאו בירושה, וכלי־לבן על המיטות. מנורת־נפט גדולה במקצת תלויה על וו שבתקרה ונתונה ברשת של חוטי ברזל דקים עגולים בצורת „כנור", ומפיצה אור לא־בהיר על השולחן, וצללים ארוכים מרקדים סביב. העניות בצבאת

מכל פינה, אולם היו מעמידים פנים כאמידים, אורחים לחברה עם גבאי בית־הכנסת. עורכים „קידוש" והולכים ל„כיבוד" אצל אחרים ומתנהגים למראית עין כ„בעלי־בתים" לכל דבר.

בזמן מסויים הורגש בחוגים אלה מפנה לרעה בשטח הכלכלה. אנשים חדשים פתחו בתי־עסק ומשרדים, ונטפלו להם שותפים בעלי־אמצעים. שטח המסחר התרחב וחרג מן המסגרת המקובלת. שיווק התוצרת עבר באופן בלתי אמצעי מהפריץ לסוחר, לסוכן בעל־המשרד, ע"י כיוון הסחר לאפיקים סיטונאיים בדרך של קומבינציות כספיות, אשראי ומפרעות. סחר־התבואה שעסקו בו רבים, התרכז מעתה בידי יחידים בעלי־אמצעים והסוחרים הזעירים המתווכים, הספסרים, הרוכלים המסובבים בכפרים, המוכרים והקונים מחוסרי האמצעים — נפגעו מקורות פרנסתם. בדרך זו הלכו גם יתר ענפי הפרקמטיה: — החנוונות ותעשית־הבית. המכרזים ניתנו לבעלי־אמצעים המחוסנים מבחינה כלכלית שלחצו על מחוסר האמצעים. שיחק להם המזל לסוחרים הזעירים שגם אלה, הסיטונאים היו מוגבלים באמצעים וזקוקים למחזור במזומנים, וחזרו על ידם בהעניקם להם סחורות באשראי, אכן, במשך הזמן נשתעבדו הסוחרים הזעירים לסיטונאים ע"י משכנתאות ושעבודים ולמעשה נהפכו לסוכנים המוכרים סחורות של אחרים.

גם סוחרי תבואה, ספסרים ומתווכים שירדו ונתדלדלו נהפכו לחנוונים, כמין תריס בפני אבטלה, ושתהא הפרוטה תמיד מצויה בחנות. נסתייעו גם הם ע"י הסיטונאים שהיו מעונינים במחזור והעניקו להם סחורות להפצה. באופן זה נפתחו חנויות חדשות בכל רחוב ובכל פנה. חדרים נהפכו לחנויות ולמחסנים, גדלה ההתחרות, נלחמו על כל קונה, הפיצו סחורות בהקפה תוך התחרות. רשות של יחידים נהפכה לרשות של רבים.

לפי מספרים רשמיים ואומדנות, היה מספר החנויות בפרק זמן זה גדול מאד: — 300 חנויות מכולת, 50־60 חנויות סדקית ומכולת ביחד, 100 חנויות סדקית, כ־200 חנויות אריגים ונוסף עליהם מספר רב של דוכנים לסדקית ואריגים בירידים: — חנויות־לחם, אטליזים, חנויות מגדנות וסוכריות, מסבאות ובתי־יין. מרבית החנויות נרשמו רשמית על שם האשה או הבת או על שם הסוחר המשקיע, מתוך זהירות למקרה של פשיטת־הרגל, ובגלל היחס המיוחד מצד השלטונות, שלא יביאו אשה במאסר.

במערבולת זו של מאבק על הקיום הכלכלי התעוררה בין בעלי היכולת יזמה לעבור לשטח התעשייה, ע״י שכלולם של בתי־החרושת הישנים והקמת חדשים לתעשית שמנים, מקרונים, נרות, סבון, סוכריות, הוקמו בתי־חרושת לבירה, בורסקאות ועורות וכן תחנת חשמל, דפוס, טחנת־קמח גדולה ומשוכללת, בעלת תפוקה גדולה, שהרכבת העבירה את תוצרתה לאיזורי רוסיה הפנימית — קוקז, ליטא ופולין. מצד אחד התפתחו כמה מקורות המחיה והפרנסה ומצד שני הלכה וגדלה שכבה של אנשים שחיו כביכול, מחוץ לתחומי החיים הכלכליים. הללו נאבקו על קיומם בכוחותיהם האחרונים ממש: הם לוו כסף, שילמו רבית גבוהה, קצוצה, נטפלו לבעלי הצלחה, חיפשו הלואה, גמילות־חסד לפרעון שטר בפיגור, תוך עזרה הדדית ומצוקה הדדית.

הגיעו ידיעות על יסוד אגודות משותפות לאשראי הדדי, ונטפלו לענין כמו לעוגן הצלה. סיפרו שבערי הסביבה כבר קיימות אגודות כאלה, שהכניסו רוח חיים בכלכלה. היו שהטיחו דברים מתוך יאוש: —

— צרה חדשה, אבי עליו־השלום, סיפר על ר׳ יעקב יוסי האלפרין, מברדיצ׳ב, מהעשירים הגדולים בדורו, שנעשה לעני ואביון בגלל הרבית.

— ואם משלמים רבית ל„בעל עיסקא״?

— „פאי״ (מניה) הוא עקר ובו כל השכל. אם יש לך „פאי״, אתה חבר ואם אתה חבר, יש לך זכויות לקבל אשראי. בכל מקום שיש בו בנק, מקבלים הלואות.

הטילו על אחד שנסע לאודיסה, לאסוף ולהביא ידיעות מפורטות. החליטו להתאסף במוצאי שבת. ולמחרת יצאו אחדים אל החנויות עם גליון־נייר מגולל כשפופרת להחתים בעלי־בתים וסוחרים „המבקשים לפתוח בנק לאשראי הדדי, לתועלת הרבים״. הבקשה נשלחה לתעודתה וכעבור כמה ימים נתקבלה משם תשובה הופיע איש גוץ, משופם, מדבר רוסית רהוטה, שנשלח מחמרכז כמנהל לבנק העתיד להווסד.

אותו זמן נפתח בעיר סניף גם ל„בנק רוסי למסחר ותעשייה", אחד הבנקים הגדולים, שרוב סניפיו מרוכזים בערי „תחום־המושב" ובעיירותיו.

בעלי־התעשייה והסוחרים „הגדולים", היו לקוחותיו של הבנק הרוסי ואילו הקטנים. היו חברים ב„אגודה לאשראי הדדי", הבנק הרוסי התפתח והרחיב את חוג פעולתו, ואילו האגודה פיגרה בהתפתחותה בשטחים בנקאיים והיתה נחשלת גם בחוג לקוחותיה וגם במנהלתה. הבנקים לא הועילו הרבה לשיפור מצבו של הפרט וקיומו. אמנם בזמן הראשון הועילו הקרדיטים לתשלום החובות הפרטיים ולהרחבת העסקים, אולם עד לביסוסם לא הגיעו. העסקים הגדולים התפתחו, איפוא, ע"י השקעה וקוניוקטורה מסחרית מתאימה, ואילו הקטנים הלכו ונתדלדלו. לימים נפתח גם משרד בנקאי פרטי ע"י אחד מעשירי העיר, ר' מאיר היילפרין, ולו סניף בברדיצ'ב, מרכז הסחר הסיטונאי. התחרות בנקאית זו הביאה הקלה פורתא בעסקים, אולם הקשיים לא סולקו ורק נוספה מעמסה חדשה של תשלומים בתנאים נוחים זמניים. החנוונים הקטנים והסוחרים הזעירים. הוצאות ורווחים כשלשים ארבעים אלף רובל לשנה; מה יכול, איפוא, להשאר בשביל ציבור זה לקיומו?

„תנועה" בנקאית התעוררה גם בין בעלי־המלאכה, בהבדלים מסויימים: אם החנוונים סבלו מהרבית של „בעלי העיסקא", הרי היו בעלי־המלאכה משועבדים לסיטונאים ובעלי־הכסף, לפעמים עד כדי משכון תוצרתם, הם נדרשו לשלם גם ברבית וגם „שכר עיסקא" והיו תלויים בחסדו של הסיטונאי בהכנת חמרי גלם לעונה המתאימה. בלטו ביותר ההבדלים בין בעלי מלאכה אמידים ועניים, ומידת הניצול של האחרונים היתה קשה מזו של הראשונים, עד כדי חוסר אפשרות להשתרש בעבודה ולהתפרנס בה. הם נדחקו, איפוא, לעבודה ארעית, או שנהפכו לשוליות ולעוזרים אשר שכרם היה מועט וזעום ביותר.

בנקים לאשראי זעיר בשביל בעלי־מלאכה ,היו קיימים בערי ליטא ופולין — קופות שיתופיות ומלווה־וחסכון, שהיו להן מחסנים לסחורות גלמיות ומעובדות. חברת יק"א היתה המארגנת

והמפקחת על רשת המוסדות האלו. ובפודוליה היו מספרן קטן. השלטונות התייחסו לבעלי־המלאכה ולמפעליהם בחשדנות כאל „קן של קרמולה" (קן של מרד) ורק העיירה הקרובה, סובולרבקה, הצליחה לקבל רשיון לקופת מלווה־וחסכון. בעלי־המלאכה, השתדלנים המקומיים ניסו מזלם, נסעו וקבלו אינפורמציה, הדרכה ועצות. שלחו בקשה לחברת „יק"א" ובקשה לשלטונות, ושיגרו משלחת לקמניץ והתשובה היתה שלילית. ושוב פנו לשלטונות במקום, נסעו לעיר המחוז, לקמניץ, ולוויניצה, מקום משרדו של המפקח על הקרדיט הזעיר, הכניסו כחברים לאגודה — „סגולה" נגד העין־הרעה של השלטונות — אחדים מפקידי הממשלה שבמקום, איכרים ובעלי־מלאכה „גויים". והגישו בקשה מחדש. לאחר זמן הוזמנו השתדלנים ל„פריסטאב" (קצין העיר) ונתבקשו להגיש אילו פרטים נוספים. ושוב נדרשו למסור פרטים אצל „האיספרובניק" (קצין המשטרה המחוזית) ולאחר השתדלויות וראיונות חשאיים, נתקבל, לבסוף, הרשיון. אשר קרסנר, הסנדלר, מן הפעילים והשתדלנים רץ ברחוב, בנופפו את הרשיון — יש! ובשבת הזמין את חברי האגודה ל„קידוש".

קופת מלוה־וחסכון מילאה תפקיד חשוב בשטח המלאכה, בשיפורה ויצובה. נוסף על הקופה הסתייעו רבים מהחנוונים הזעירים, אנשי המסחר הפעוט ובעלי המקצועות החפשיים באשראי ובתשלומים חדשיים ושבועיים ברבית נמוכה. בית־הקופה שימש גם מרכז תרבותי בשביל בעלי־מלאכה לענינים קואופרטיביים וכלכליים' וביזמתו נוסדו בעיר אגודות צרכניות שיתופיות.

לאחר זמן, בימי המלחמה והמחסור, כשנצטמצמו הסחורות ומרבית החנויות נסגרו. שומשו האגודות הצרכניות מקור יחיד להשגת סחורות, ולו בצמצום, לפי רשיונות, לכלכלת האוכלוסיה בעיר.

כו. עולים ויורדים

כעשבי השדה המזדקפים וגדלים מלטיפות השמש ומהם נרמסים ונובלים, היה גורל אנשי העיר. היו שחתרו בעקשנות לאפיקים צדדיים, מפותלים — ועלו. היו גם מבין בעלי־המלאכה שחסכו, קבצו אל־יד, צברו ועלו, עזבו את משלח־יד אבותיהם

ונעשו סוחרים, בעלי־בתים ברחובות הראשיים. קנו נכסי יורדים, שיפצום ותיקנום. הקימו בתי־קומות עם חנויות וחלונות־ראווה גדולים, מוצפים אורות חשמל, שהטילו את צלם על הקטנים והשפילום יותר משהיו באמת. פה ושם הזדקרו בנינים, פיגומים וכלונסאות גבוהים ו„מגיני דוד" תקועים בראשיהם, — שלדי בנין חדשים, שמתחתם הסתתרו בתים רעועים בעלי קירות עקומים וגגות רקובים המתחננים להרס.

הרכבת הביאה אנשים חדשים מערים גדולות, שבאו לחפש מקורות פרנסה בעיירות הקטנות. הללו התקשרו עם „פריצים", בעלי תעשייה מקומיים, איכרים עשירים, והקימו מפעלים חדשים, פתחו סניפים לחנויות אשר בערים גדולות והתישבו במקום ישיבת־קבע. בעיר עמדה אוירת כרך שהתבטאה בתנועה, בתלבושת ובאורח־החיים בבית וברחוב. הבתים לבשו חג קבוע ומתמיד, החדרים נתמלאו ריהוט מודרני, תמונות אמנותיות, שולחנות וכסאות מרופדים, וילונות מלמלה מתנופפים בהרחבה בערבים על החלונות הפתוחים המוארים, שמהם בקעו ועלו צלילי פסנתר, זמרת גרמופונים והמולת אורחים. הוקמה רשת טלפונים בעיר, תיאטרון, ראינוע ושירות כרכרות.

בבתיהם של ה„יורדים" גרמו צורות החיים החדשות צער וסבל רב. האבות הועמדו בסיבוכים נפשיים בשל רגשי בושה ויסורים הטבעיים ליורד מנכסיו. הבנים והבנות סבלו דוחק ומחסור והמצב הכלכלי הירוד של המשפחה אילצם לוותר על מעמדם היחסני המכובד אשר בו נחשבה העבודה לחרפה ויצאו בהסתר לחפש להם עבודה להחיות את נפשם. בתוך־תוכם עוד שמרו על מסורת היחוס וחלמו חלומות לעתיד טוב של עמידה ברשות עצמם כיאות להם. אולם לבסוף הפכו להיות חנונים ואנשי מסחר זעירים הנוסעים לירידים, הסתגלו לסביבה, חיו לפי דרכיה ורק התגנדרו ביחוס־אבות שלהם. מהם שעזבו את בית הוריהם, נהרו לערים גדולות, הרחק מיסורי אב ואם ודמעת האחות הבכירה, נכנסו לעבוד כמשרתים בחנויות, פועלים ועובדים בבתי־חרושת. לחגים היו באים הביתה מלובשים מצוחצחים ומגוהצים וריח העיר הגדולה נדף מהם. כדי לגרום נחת־רוח לאבות היו הולכים אתם להתפלל בחג בבית־הכנסת, וכך חיו האבות לרגע באשליה של „בניך כשתילי זיתים מסביב לשולחנך", בנים המקיימים מצוות

כבוד אב־ואם כהלכתה. אולם בלב הבנים כרסמה אותה שעה עצמה דאגת חוסר היציבות ותנאי העבודה הקשים בנכר.

קשים ביותר היו חבלי הסתגלותן של הבנות. הללו ישבו בבית, ביחוסן וצניעותן, והקנאה והבושה אכלון בסתר. מהן שלמדו והפסיקו את לימודיהן באמצע מחוסר־אמצעים, מהן שנטפלו למקצועות חפשיים כגון: רפואת־שינים, מילדות, טיפול במסז׳, טכנאות־שינים. שבו עם תעודות רשמיות בידיהן, שכרו חדרים, תלו שלטים וישבו וחיכו לעבודה. היו אחרות, בעלות מקצועות דומים מהעיירות הקרובות, שבאו לכאן. נדמה היה להן שכאן סיכויים טובים יותר, וגברה ההתחרות, — מאבק על קיום עלוב ללא הצלחה וללא גבורה, ישבו בבדידות אלם, אכולות צער ואחוזות חלומות אושר רחוקים. ובבית היתה האם דואגת לבת מתוך אנקת לב בלילות.

האנשים החדשים שהשתקעו בעיר, מהם בעלי מסורת צבורית עוררו בקרב הציבור שאלות עזרה וצדקה. גדל גם מספר הנזקקים לעזרה: יורדים, קרבנות המשטר המקפח, אנשי כפר ועיר, דפקו על שערי העסקנים ולא נענו. אנשים התרעמו ודרשו תיקונים, והמבנה הדימוקרטי של המוסדות הכספיים שמש דוגמא לתיקונים. היו שדרשו בחירות מסודרות וערוכות כהלכה למפעלי העזרה והצדקה. להנהלה, ועד־הפועל ואסיפה־כללית. הסתייעו גם במוסדות המרכזיים בדרישותיהם לארגון ע״י נציגים נבחרים על יסודות חברתיים ציבוריים. הדרישות עלו וגברו עם הבחירות ל„דומה״ (הפרלמנט הרוסי) — וגם המרכז הציוני בקישינוב בא מפעם לפעם בדרישות כאלה. בעתונים „ראזסוויט״ ו„דער פריינד״ הופיעו כתבות בתביעה להסדרת חיי הציבור באופן תקין, ללא גבאים מושלים בכיפה.

הדרישות גברו לקראת הבחירות למשרת רב רשמי. הרב הזקן „בעל המדליות״ הזדקן מאד, ובמותו של יושב־ראש המועצה המקומית, פנה זיווה, פנה הדרה. היו שרצו בעסקן מקובל על הצבור ל„רב רשמי״, אדם שייענה לדרישות הציבור בשאלות היחיד והכלל. אחרים דרשו איש בעל־תורה ובעל השכלה כללית שירכז בידו את

הענינים הדתיים והחילוניים כלפי פנים וכלפי חוץ גם יחד. היו אחרים שטענו: אין לשנות — רב רשמי לחוד ודיינים לחוד.

אנשים לא יכלו להשתחרר מיצר הבחירות. עם כל השאיפות לחיי חברה תקינים נשארה המסורת הקדומה מתקופת ה„פרנס חודש" „גבאי חברה קדישא". תעמלני בחירות הלהיבו את הבוחרים בהבטחות ואלה הלכו אחריהם ללא אבחנה, הזניחו את עניניהם הפרטיים והתמסרו לבחירות. אף בבחירות למוסדות הכספיים באספות הכלליות השנתיות היה יצר־התנצחות למרות הפיקוח הממשלתי ומסגרת התקן הרשמי. מלחמת הבחירות היוו חוויה נפשית, שמשכה אליה בקסמי תאווה ואמביציות. ראשי הציבור היהודי במרכזי־המדינה לא חינכו את ההמונים בשטח זה, אם מפאת חוסר מגע ישיר עם ההמונים בערי־השדה וחוסר ידיעות על המבנה הסוציאלי והתרבותי בהן, או מתוך יחס של זלזול „לעסקנות הפרובינציאלית". ועם כל הדרישות לחיים ציבוריים תקינים, נשאר בסופו של דבר הכל כמו שהיה והתחומים בין ה„גבאות" והנהלות המפעלים צבוריים ומוסדותיהם לא נטשטשו. שניהם שימשו בערבוביה, השתקפו בקוריוזים מגוחכים, בנאומים, בהצעות והעיקר בסדר־היום של אספות־הבחירות.

באספה הכללית ביקש פעם יושב־הראש את אחד הנואמים, לדבר אל הענין, ואם לאו — ישלול ממנו רשות הדבור.

קפץ הלה ברוגזה:

מה שייך? יש לי רשות הדבור? כן, או לא? ואם כן, יש לי הרשות לדבר כרצוני.

בכל זאת הלכה התפתחותה הציבורית של העיר והתקדמה בצעדים איטיים, תוך מלחמה מתמדת בשיגרה העסקנית. לימים היתה כבר העיר מיוצגת בועידות ארציות כלל־יהודיות. בועידת הקואופרציה היהודית בפטרבורג בשנת 1911, ובקיוב ובאודיסה בשנים 1912, 1913, בועידות ציוניות וגם באחד הקונגרסים. הציבור המקומי יסד בתי ספר, גימנסיה קלסית, להקה תיאטרונית של חובבים, תזמורת. לאגודת „מכבי אש" התנדבו בחורים, פועלים ובעלי־מלאכה במלוא מרצם ויכולתם. „הפריסטב" (קצין השלטון) הלבישם מדים על חשבון האגודה, אולם הללו התבישו לעבור את הרחוב במדיהם שמא יתקלו במכרים, ואף בפני אנשים זרים התביישו בהם. נוסדו גם מפעלים לעזרה הדדית

והמוסדות הקואופרטיביים והמוניציפליים הקציבו סכומים שנתיים להחזקתם.

אכן, נשארו הבדלי־דעות בין הישן והחדש. עתים ריטנו אנשים בסתר — לשם מה הפומביות שהנהיגו במוסדות? למה צריכים כל כך הרבה אנשים לדעת במי תומכים? אנחנו היהודים, רגילים ל„מתן בסתר" שלא לבייש את מי שאין לו. אצלנו היו עוצרים בחיפזון בין מנחה למעריב, לקבץ נדבות בשביל נצרך מבלי לגלות את שמו. אשה צדקנית בשביס של שבת על ראשה היתה מבקרת בבתי נשים אמידות ודורשת תרומות בשביל יולדת שאת שמה אין לגלות ברבים. אולם ה„סדר הישן" נפגם ללא הועיל, בדמדומי תקופת המעבר שימשו שני התחומים בערבוביה, ועדיין נשארה גם מסורת של „מתן בסתר".

מזמן לזמן נקלעו לעיר סטודנטים־מורים,חבושי כובעים כחולים מעוכים, לבושי „טוזורקות" (מעילים) עם כפתורים נוצצים. נטפלו אליהם בחורי המקום, שעיניהם נשואות לאוניברסיטה, בחורות בעלות מקצוע וסתם אינטליגנטיים. הללו הביאו אתם מבכורי האידיאות ולבטי הנפש של הספרות הרוסית, ותביעות לצדק וליושר סוציאלי. מהם שבאו בהכשרה מפלגתית — „בונד", „פועלי ציון", „צעירי־ציון", והסעירו את הרוחות בשאלות היהודים ברוסיה, מצב הפועל היהודי והעם היהודי, התוכחו בדרישות לאוטונומיה תרבותית ופוליטית, לסיים יהודי, לכיוון זרם ההגירה היהודית, לספרות אידיש ושפתה. בערבים היו ויכוחים סוערים, הדהדו קולותיהם ברחובות השקטים, מבין שורות החנויות הנושנות, בסימטאות „ירושלמקה" ו„דולינה" שבעיר, ברחובות בעלי־מלאכה ופועלים, ישבו בלילות בבית „האלמנה" בשיחות לחש על עבודה, פועלים, דם, זיעה ומאבק.

באופק נסתמנו גם קבוצות וחוגים ללא גוון וכיוון מסוים, חומר צבורי תוסס. בחוגי הציונים נתגלו פרצות, שנבעו מלחץ התנאים הכלכליים והפוליטיים, קמו ונוסדו „צעירי ציון", „פועלי ציון", „טריטוריאליסטים", אותה תנועה שהבהבה בחשכת המצב כחזון של מקלט זמני. אחרים התהלכו כ„נסתרים", שלא הגיע זמנם להתגלות, אולם מורגש היה כאב עצור בנפשם.

העתונים הביאו ידיעות על החרפת המצב. בוויכוחים בדומה בשאלת היהודים נתגלתה הטרגדיה היהודית בכל עומקה התהומי. צירי ה„סויוז" — אגודת העם הרוסי — ו„ארכנגל מיכאל", העלו דרישות אנטישמיות, הממשלה התנקשה בחופש הרצון והמחשבה של היחיד והכלל. ולבסוף — באה עלילת הדם ומשפט בייליס. הלכו ונתבדו, קמעא קמעא, התקוות לפתרון הסתירות בדרך של פשרה בין המצפון הלאומי והשלטון הקשה. בלב התעוררה הכרה חרישית, שמשטר הדיכוי הולך ונרקב. סימן מובהק הוא — משפט בייליס. ליחו של עץ הענק הרוסי יבש והוא מתקיים בכוח כובד־גזעו בלבד, וסופו להתמוטט וליפול.

„מהרגע הראשון הורגש — כותב א. גרוזנברג, פרקליטו של בייליס בזכרונותיו — שמשפט בייליס איננו מכוון כלפי היהודים בלבד, זהו משפט כלפי רוסיה עצמה" [156]).

כד. 1914 — מלחמה

פרצה מלחמת 1914.

ימי הקיץ היו לוהטים. נשים נסעו לאודיסה להתרחץ בלימן ולמעונות הקיץ בסביבתה, ואף לחוץ־לארץ. אנשי ה„ירושלמקה" ו„הדולינה" התענגו בערבים על הרוח הקלילה שבאה מעבר השדות, יצאו וישבו על מרפסות הבתים, שאפו רוח מתוך תענוג ושוחחו על המצב. האוירה היתה דחוסה, וטעונה ריח מלחמה.

עם שחר התעוררה האוכלוסיה לקול המולה משונה. נשמע רעש גלגלי עגלות, סוסים דהרו ובאויר נישאו הדי שירה וקולות פראיים. אנשים חטפו בחפזון מעיל בלה, תחבו רגלים בנעלי־בית ויצאו. האומנם, מלחמה?

בכיכר השוק, ברחוב הפריצים ועל יד הכנסיה הקתולית עמדו שורות שורות של עגלות צפופות ובהן בחורי הכפר, שיכורי עינים ובלוריות מבודרות, חגורים חגורות צבעוניות שפיפיהן מתבדרים מתחת לאפודות. הללו ישבו או עמדו וקפצו בתוך העגלה בדהרה. שלטונות הכפר — ה„סטארשינה", הסטארוסטה והשוטרים

156. א. גרוזנברג, „ווצרה" (אתמול), פריז 1945.

בחמילות צמר ובכובעי פרווה חדשים עם שלטי־פח על חזיהם עמדו על ידם תמירים וזקופים, ניגבו את זיעת מצחם בידיהם ואיימו על הבחורים בצעקות וגידופים ואף במקלות. מסמטאות העיר נהרו אנשים, נשים וילדים, וזקנים האהילו על עיניהם, והסתכלו ממרחק לעבר העגלות. אחד הסדרנים חסם בפניהם את הדרך במקלו והבריחם. שמש יולי לוהטת הגיחה בשעות הבוקר המוקדמות, נתכנסה אל העננים ושוב הגיחה והציפה בתים בזהרה, מחזה של אורות וצללים.

מפעם לפעם הגיעו עגלות, בשירה פראית מלווה שריקות מגלבים ב„סוף־פסוק". גויה צעירה עם תינוק מחותל, עומדת ליד עגלה, מנגבת את הדמעות בקצות המטפחת שעל ראשה. אחד השקצים מזדקף, מניח את ידו על היצול וקופץ מעל העגלה, כשקול שירו עדיין לא נפסק, חוטף ידה של אם זקנה מתכופף ונושק אותה, כשידה השנייה עושה סמן־צלב. קולו הצרוד מתערב בקולות אחרים בקצב השירה. גוי זקן חבוש מצנפת־כבשים ושפמו בנוסח „טאראס בולבה" מוציא צלב קטן עטוף במטפחת גדולה, עונד אותו על צוואר בחור, הנושא ילקוט בד על שכמו. הצעיר גוחן, מנשק לזקן בידו והזקן מחבק את הצעיר ונושק לו בראשו. מן הצד עמדו בחורים יהודים מהכפרים, מוקפים מכרים, נשים זקנות וצעירות, גורפות אפן בתוך מטפחת, בוכות בדממה בפנים נעווים, ושפתיהן דובבות תפילה חרישית שטופת דמעות.

אותו בוקר לא נפתחו החנויות. אנשים עמדו כקפואים והסתכלו בעינים מלאות דאגה למרחק. סיפרו בסוד, על פקודת גיוס כללי של גברים עד גיל חמשים, בעלי „תעודות אדומות". אחד הוסיף שלפי הידיעות יכללו גם בעלי „תעודות כחולות" (חיל מלואים). לפנות ערב באו מתחנת הרכבת, סיפרו על השמועות, בתוספת נופך, כאילו מתוך תאווה להגדיל את המבוכה. למחרת שירכו אנשים דרכם ברחובות צדדיים, בהסתר, אל הבנקים, כשהכובע שמוט על העינים שלא יכירום, שם נתקלו באחרים מקדימים. עמדו וחיכו עד שיפתחו הדלתות. התור הלך וגדל, הלך והתארך. הראשונים קיבלו את כספם במלואו והלכו להם, אולם למחרת, למאחרים, שילמו רק למחצה, לשליש ולרביע, ובדחיות. בינתים נתרוקנו האצטבאות בחנויות, הסחורות ירדו למרתפים ונעלמו, והורגש מחסור במצרכים חיוניים.

המלחמה נשתזרה ונארגה במסכת החיים הרגילים, עסקי מסחר עם הגנת המולדת. קמה תנועה, עם הרכבת באים ויוצאים אנשים — ספקים וספקי־משנה, מתווכים וספסרים, התקשרו עם בנקים, עם בתי־החרושת המקומיים, להזמנות לצרכי־הצבא. בעלי תעשיה משתחררים מגיוס, באו אחרים ועשו כמוהם. אחרים נזדרזו ונסעו לערים גדולות, נכנסו לתעשייה לצרכי־המלחמה כפועלים ומשגיחים. היו יוצאים במגפים ארוכים עד הברכים, במעילי־עור שוודי ובכובעי־עור משומנים בשמן מכונות מבהיק, ותעודות־שיחרור בכיסיהם.

המלחמה התגברה, בלעה אנשים וחיים. מפעם לפעם הוצאו פקודות־גיוס ורוב המגוייסים היו צעירים, נוער מתלמד, בעלי־מלאכה ופועלים. התגברו השמועות על תעלולי המצביא הראשי ניקולאי ניקולאייביץ בערי־הספר של ליטא ופולין, על גירושים ומאסרים ועקירת המונים יהודיים על לא־דבר ממקומות מושבם. כצללים מעולמות אפלים הופיעו עלילות הריגול היהודי בחזית ובעורף: הודעות על חיילים יהודיים מתמסרים לשבי ומגלים לאויב את סודות המלחמה, יהודים ב„לייבסרדקים" (טלית־קטן) מעבירים למפקדה הגרמנית הראשית מפות גיאוגרפיות בתוך פיאותיהם הסבוכות, הבריחו זהב ויהלומים. נתחדשו עלילות ימי־הביניים: נטפלו לחיילים בחזית ובעיר, בשדה הקרב ובקסרקטין, על היהודים תושבי הכפרים נפוצו דיבות שוא ושקר.

ב„דומה" (בית הנבחרים הרוסי) נשמעו נאומי הסתה ובעתונים פורסמו מאמרים מפעפעים ארס ורעל. בכל מקום הצביעו על היהודים כעל בוגדים במולדת.

האמנם אין שביב נחמה לעם היהודי, האין גמול על כל קרבנותיו ודם בניו? כלום נשפך הדם בכדי להפרות את האדמה המצמיחה ענבי רוש ובאושים של השטנה והאיבה הנצחית לישראל?

העריקות פשתה כמחלה מדבקת; הבחורים לא התיצבו, לא התגייסו. הרגשה תקיפה ובלתי מתפשרת תקפה אותם להסתייע בכל האמצעים ולא ללכת לצבא. העיר נהפכה לאכסניה של עריקים. מהערים ועיירות הסמוכות ומהפלכים הקרובים נמשכו אליה מתוך שותפות גורל וצער בדידות וסכנה. דרוכים ומתוחים הסתובבו ברחוב, באזנים קשובות ופחד תמידי בעיניהם. „ארנבות" — קראו להם, כמו ארנבות קפצו ממקום למקום, מבית לבית, מפחד

השלטונות שעקבו אחריהם, כמו ציידים העוקבים אחרי צידם, אם כי ידעו על מוצאיהם ומחבואיהם שכן „השלימו" אתם מראש על ידי „מתן" מסוים. הציבור היהודי הנאור התייחס לעריקים בשאט־נפש. טפלו עליהם אשמות של אי־מוסריות, פחדנות וחוסר־רצון להלחם. אולם המציאות והעובדות טפחו על פני המאשימים והכחישו את האשמות. האם היה מספר העריקים היהודים כה רב בארצות שבהן נהנו היהודים משווי־זכויות? אף מספר העריקים בין יהודי רוסיה ירד במידה רבה. חוסר היסוד שבהאשמות אלה הופרך ע"י המתנדבים היהודים הרבים בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה.

אולם אז שררה דעה אחרת, שלילית, שהיתה מלווה גילויי קטיגוריה מוחלטת עד כדי התעלמות מהמציאות. אין חשים ברגשות הטמירים של בני משפחה הקרובים ביותר, מכלל העובדות הם באים לידי קטיגוריה הגובלת בשטנה. חסידי אומות העולם לא היה בכוחם הנפשי לראות את הנשמה היהודית המפרפרת בדווייה, את נפשו של הצעיר היהודי, שבמידה שהיא נרמסת ברגל מתעוררים בו רגשי תגובה מקבילה. רגשות אלה אינם מותנים בדרגה תרבות. ולא תמיד הם חיוביים ויעילים, הם מתפרצים ברגשי געש טבעיים עד כדי התערטלות מכל ניד של רחמים, אפילו כלפי עצמם.

לכאורה, היתה זאת התפרצות נוער, שאחד „הגדולים" יכול להבריחם בגערה. אולם בעקיפין, היתה זאת התקפה שקטה, שיש בה, אפילו, מן הנקמה של מידה כנגד מידה. כלום אין בכך משום נקם במשטר הרקוב, אם פקידים פטריוטים מסורים, בעלי שלטון ועמדה, וביניהם גם חברי ה„סויוז" המתריעים כנגד היהודים העריקים, הבוגדים במולדת — שהם בעצמם מסייעים במו־ידם לבגידה זו?

באו ימים קשים. עם התבוסה גברה שטנה. מלשינות ודלטוריה על יהודים משתמטים, היו חיפושים ומאסרים. חולשת דעת הקיפה את „הפטריוטים" והם נרתעו. אנשי השלטונות המקומיים נחקרו, נאשמו. הגדולים נמנעו מגעת בקטנים מתוך אחריות הדדית. בינתיים נהרסה האכסניה של המריבות, נפרצה גדר־התייל של מקום המקלט — אך הנוער לא נרתע. הוא המשיך בדרכו בעקשנות ואפילו בחוסר רחמים לגבי עצמו. לא נרתע מחבלות גופניות — עקירת שינים,

חבלה באזנים, שבר ומתיחת־שרירים. רבים מן הצעירים הופיעו לפני ועדת הגיוס לבדיקה, והם בעלי־מום: נפגעי־אזניים, בעלי־שבר — ובלבד להשתחרר מן הגיוס. נפש הנוער מאפילה, כיער עבות שאין להגיע לקצו.

ההיה בכך משום הצדקה? מוסר היהדות ודיניה מתנגדים בהחלט להטלת מומים בגוף־האדם או לפגיעה בגוף עצמו (157). אולם דעת העם היתה אחרת. דומה, שנקבע מראש על דעת הרבים שאין כאן עבירה על המוסר או על הדין. זו היתה גם דעת הרבנים העומדים על משמרת התורה וההלכה. בעיירות הסמוכות, על גבול בסרביה ופודוליה, „בתי המעבדה למומים" קיבלו את הצעירים לא כעבדיינים, אלא כקרבנות המשטר, שדין „פדיון שבויים" חל עליהם, הבינו אותם והצדיקו את מעשיהם. היהודים הפשוטים, הישרים, סלחו בתום־לב וברגשות אחוה.

כח. בסבך המלחמה

הימים — ימי מלחמה. אנשים אצים־רצים יום־יום — ספקים, אנשי־צבא, אפסנאים ומתווכים. קונים ומוכרים, טוענים ושולחים.

מפעם לפעם באו אנשים נרגזים ונרגנים. סיפרו על התסבוכת במשרדי האספקה, על היחס העוין ליהודים „במרכז־האגודות" (157). בפרוזדורים הארוכים מסתובבים יהודים, הפקידים זורקים בהם מבטים דוקרניים, חדורי זעם ושנאה. לא נותנים ליהודים רשיונות יצוא־ויבוא ומשתדלים למנוע כל מגע אתם. הכנים שביניהם מייעצים לא להידחק... נשארו רק אי־אלו יהודים, מהגדולים, בעלי־הקשרים, וגם אותם מחסלים. באודיסה ובקיוב נתרבו החיפושים והמאסרים בין הסוחרים ובעלי־הרכוש. אלה ש„עבדו" בהגנה פוטרו. חוליה נאחזת בחוליה, כל בני־ישראל חשודים כשרשרת אחת של מחבלים.

157. שולחן ערוך, יורה דעה שפ"ה. סעיף ג' והלאה. סנהדרין ל"ו א. בראשית רבה ל"ד.

157א. מוסד עליון מפקח על מוסדות אספקה רשמיים וצבוריים לצרכי המלחמה ואגודות קואופרטיביות.

157ב. ראה דף 64. יוסף אהרונוביץ. כל כתבי א, ב. „מעבר למעשים".

בעיר הולכת ורבה הדאגה לאספקה סדירה של מצרכים חיוניים. האוכלוסיה גדלה והגיעה עד לשלושים אלף נפש. אנשים רבים מהכפרים ומהעיירות הסמוכות עברו העירה, מטעמי בטחון. ברחוב משוחחים על תזונה בלתי־מספקת. מתבדחים על חשבון הסוחרים החדשים: מלמדים, בעלי־מלאכה, פקידים, משרתים וסתם יהודים הקונים כל דבר ללא הבחנה ואף ללא ראיה אלא ע״פ שמיעה או פליטת־פה בלבד. קונים סחורות, מורידים למרתפים ומסתירים, מעין משחק קלפים, שאין משתתפים בו במישרין אלא עומדים מן הצד ומנחשים את המזל. וכאן המשחק בטוח והריווח ודאי. מדברים בעיר על המצב בכפרים ועל בריחת היהודים מהם. חיילים ב„פפחות״ (כובעי עור), מסתובבים, וסתם גויים לבושים מדי־צבא, יושבים בבתי־מרזח, שכורים, מכים באגרוף על הלב ומפטירין ב„אמא״: —

— דם שפכנו...

בכפרים אחדים מכריזים על „סכורד״ (כינוסים). צועקים ורועשים בצריחות פראיות: — „יש לגרש את היהודים״, „להוציא את הטחנה מידי המנוולים היהודונים מוכרי הצאר והמולדת״.

— נאשא פראציא!... (עמלנו!)

בלילה, יש שמקיפים בית יהודי בכפר, מזמינים את ה„סטאַרוסטה״ באמתלה לערוך חיפוש לגילוי עריקים. שוברים חלונות ודלתות, לוקחים מכל הבא ביד. בבוקר מטעינים היהודים את ה„כבודה״, כרים, שמיכות ויתר צרכי הבית, ועוברים העירה.

יהודים ששבו מתחנת הרכבת מספרים את אשר שמעו: בפטרוגרד שוררת מתיחות בין ההמונים. בחזיתות — תוהו ובהו. חיילים בורחים. כל התחנות מלאים חובשי־„פפחות״ יושבים, שוכבים שרועים בתחנות, באולמות, מעשנים מחורכה, ויורקים. כמעט שאי אפשר להכיר את ז׳מרינקה וקזטין, — תחנות צומת הדרכים — שכרגיל היו סואנות מהמונים ותנועה רבה על המדרכות ובמזנונים. החיילים תפשו את הכל. שודדים, בוזזים רהיטים וכלים, מסירים את הריפוד מעל הספסלים והכסאות באולמות ובסלונים. ל„ציבילים״ אין נותנים להיכנס. יהודים נזרקים מן הקרונות דרך החלונות. את ארמונו של הנסיך סנגושקו ע״י קזטין החריבו, הוציאו את הספרים וחפצי הערך העתיקים מבית־הנכות והשליכום החוצה. כך עשו גם בויניצה, בארמונו של הגרף לובומירסקי.

בכל מקום שוררת מהומה ומבוכה. אחד הפיץ שמועה שרספוטין נרצח.

„מה? האם זה טוב או רע בשבילנו?"

„מי זה רספוטין?" שאל איש השוק.

„המלכה, אלכסנדרה פיודורובנה, היא השגל שלו... אתה מבין? ובכן — הוא המלך השני..."

לפנות ערב, עם הגיע הרכבת, סיפרו על רציחת רספוטין בפרטות, ועל המזימות בחצר — הרקע לרציחתו. הקיסרית היא דודנית של וילהלם וביחד עם רספוטין תתרה לקראת שלום נפרד עם גרמניה. ניקולאי לא יכול להתנגד, אולם יוסיפוב זה, ממשפחת הצאר, קינא את קנאת המולדת והמשפחה, שרספוטין חללה, הזמינו לנשף וירה בו, כמו כלב...

מענין לענין עברו לפרקמטיה. מה הביאה הרכבת? מה באודיסה? איך, כיצד? יש שם משהו? יהודי „חוטף" מלים מקוטעות משיחת קרנות ושוקע במחשבות. סרסור העומד בתוך החבורה נדחק הצדה, ולוחש דברים באזני חברו וכך מתקשר משא־ומתן. „כמה?"... איך?... כיצד?..." ובסופו של דבר הכל מתפזרים, לא אירע דבר.

בקלוב העירוני היתה מתכנסת בערבים האינטליגנציה המקומית, פקידים וקצינים בחופשה, וסתם פריצים בעלי־עמדה. יליזבטה פטרובנה, בעלת המזנון, אשה שמנה ועגולה כחבית, מכבדת את האורחים בכוסיות קוניאק, שהביא לה הבן מהחזית. נפתחים הלבבות והלשון מנתקת אסוריה... מתקשרת שיחה מעניני דיומא: המלחמה, החזיתות, רספוטין, יוסיפוב, שהרבה ידידים לו מן היהודים העשירים וקבלני הצבא, הוסת על ידם למעשה הנקמה, על נטייתו לשלום נפרד. דבר המובן מאליו הוא — אם יש שלום אין רווחים. יושבים להם הגויים זעומי עפעפיים, משמיעים הערות עוקצניות, אגב חיוך על השחיתות מצד היהודים בעניני האספקה. כלום לא היה מיאסויאדוב קרבן לתעלולי ספקי הצבא היהודים? וכמה כאלה עוד שנפלו בפח שהיהודים טמנו להם? השיחה עוברת על יהודי המקום: ספקי־משנה, מתווכים ויצרנים. קוראים שמות, מגלים נסתרות ועובדות מבדחות על „יהודונים" אלה, יהירותם

וגנדרותם, על השפה הרוסית הקלוקלת שבפיהם. משתתפות גם הנשים, העוסקות בסריגה, בהערותיהן לעבר המתווכחים: —

איך מתנפחות ה„שרה׳קעס״ וה„חיה׳קעס״ שלהם? באילו יהלומים ופנינים הן מתקשטות בזמן האחרון? והשמלות?

פרחחים במדי־צבא, בעלי דרגות, מתוחי־שפם, עומדים ופולטים את עשן הסיגריות בגנדרנות. אחד מוציא מכתב מאת „חבר״ הכותב על התמוטטות החזית באשמת חיילים יהודים... התמסרותם לשבי, הברחת זהב ויהלומים למפקדה הגרמנית. לא מזמן תפסו שנים מהם באוירון צבאי מלא תעודות ומפות.

„פטיה, הרי אין כלל יהודים בחיל האויר?

„לא חשוב! הם יודעים איך להסתדר. הם חודרים למקומות כאלה, שאיש משלנו לא יגיע שם לעולם... אין זה בגדר סוד, שהם חדרו למטה הצבאי הראשי הגרמני! מי מגלה את סודות הצבא שלנו ותכסיסיו? ומי אשם בתבוסה? אנחנו?

„ניצ׳עווא! (אין דבר) תנו לנו רק קצת מנוחה בחזיתות. חשבון יהיה...

אחד מוסיף, ומגולל „מעשה שהיה״ ששמע מפי קצין בדבר יועצים יהודים בכל מפקדה צבאית גרמנית. כומר באיצטלא שחורה מסביר בסגנון למדני מה טיבו של „היהודי הנצחי״...

עם כניסתו של חבר הקלוב, יהודי, פקיד „הספוזיבסויוז״ נפסקת השיחה. אחדים מתבלבלים במקצת, אחרים מסמיקים, קמים, מרכינים את הראש מתוך אדיבות, מסיטים כסאות, מזמינים לשבת, מתחילים בחדשות היום במתינות רשמית נימוסית. המלצר מגיש את הקלפים ועוברים לסדר־הערב.

מאפס מעשה מקדימים ומתאספים בבית המדרש לתפילת־מנחה לפני הזמן. החנויות סגורות, בבית קדרות. העתונים מגיעים באיחור או שאינם מגיעים כלל העירה. הולכים, איפוא, לבית־המדרש, מתיישבים ליד השולחן הארוך שאצל התנור ומגלגלים שיחה על עניני המקום, על עניני הכלל, חורבן וכלייה. אין שיעור לתהום החורבן שעשו החיילים הרוסים בערי גליציה. גם אצלנו, המצב לא טוב ביותר. בסביבה מתעללים הגויים ומגרשים את

היהודים. בכפרים — חרדה, מי שיכול, יוצא מרצונו הטוב, — ומי שאינו יכול — מגורש בכות, בחרפה. בכפר קושרניץ הסמוך גירשו את הכל. סנדלר עני מטופל במשפחה גדולה שבאחד הכפרים שאיימו עליו הוכרח להמלט על נפשו...

השוחט הזקן מוציא את מטפחתו האדומה מכיס הקאפוטה ומניחה על הספר הפתוח לפניו לסימן ונאנח: —

„מלחמת גוג ומגוג... כתוב בספרים הקדושים: — קליפות וכוחות הטומאה, ומזיקין רעים יצטרפו להשחית את הארץ... נחשים ושפיפונים יבלעו תבואות הארץ... היוקר יאמיר ויגוועו מרעב, יתנפלו זה על זה בחינם ועל לא דבר...

לכאורה — מעיקרא דדינא פירכא: — מאי איכפת לך, עשיו הרשע שיהודי יושב לו בכפר? אלא מאי? עקבתא דמשיחא בעיקבתא דמשיחא חוצפא יסגי... היוקר יאמיר. אנשי גבול יסובבו מעיר לעיר ולא יחוננו. — פני הדור כפני הכלב...״

שומעים ונאנחים. אחד מספר על המקרה שהיה בכפר הסמוך, וואיטובקה. הקיפו בלילה בית יהודי עני, ערכו חיפוש. מצאו „סמוגון״, (יי״ש מפוגל תוצרת בית, שבזמן המלחמה נהגו האכרים לשתותו). השתכרו, עשו פוגרום. את האשה הביאו רק עכשיו במצב של גסיסה לבית החולים.

„רק לפני שעה הגיעו יהודים שברחו מכפר — מספר יהודי שנכנס לבית־המדרש — עומדים בשוק עם כל הכבודה ועם הטף, רעבים וערומים. רחמנות!...״

„אל נקמות ה׳, אל נקמות הופיע״ — נאנח השוחט בקומו לגשת לכיור לנטילת ידים.

על יד העמוד, מתעטף אחד בטלית הקרועה של בית־המדרש, ברשלנות, מפסיק את השיחות תוך סלסול בקול צרוד — „אשרי יושבי ביתך...״

כט. המהפכה

אותו בוקר היה מזג אויר צח. שמש פברואר יצאה לחמם באורה הקלוש. השלג שעל הגגות נמס טפין טפין לארץ כמים הנשפכים מתוך מרזב שנפתח. צריחות עורבים על אילנות פלחו את

האויר. מעטה הכפור הדק אשר נמתח על שלוליות המים בקור־הלילה נמס עם בוקר. הד עמום עולה משפת הנהר, מקום שגויות ששמלותיהן מופשלות עד לברכים חובטות כבסים על גבי אבנים.

בקומה השנייה של ה„ספוזיבסויוז" (הקואופרטיב של צרכניות) עמדו על המרפסת ודיברו על המהפכה בפטרוגרד, מי בתמיהה, ומי בפנים צוהלות כאדם שנתקיימה נבואתו, שחזה מראש. חיפשו הוכחות בעתונים, חיפשו בין־השיטין, חישבו חישובים, הוציאו מסקנות: לבטים ונדודים בחזית. המצביא הראשי, הצאר, נוסע לשם ולכאן. אגדות מתהלכות בדבר קשר של מזימות בתוך הפמליא. עוד רחוקה הדרך!

ספרו על ה„איספרבניק" (קצין־המחוז) שנכנס לבנק הרוסי בלווית קצין־המשטרה, ויצאו משם רצינים וזועפים. מנהל הבנק, שליווה אותם, היה חיוור ומפוזר.

— מה פשר הדבר? מה לו, ל„איספרבניק", בבנק, בבוקר גשום כזה?

באותו ערב התקיימה אסיפה כללית של אחת האגודות לאשראי. לאספה בא ה„פריסטב" (קצין־המשטרה) והמפקח על קרדיט עממי. האסיפה התנהלה, כרגיל, לפי הוראות המפקח, ברוסית. מישהו ביקש לדבר אידיש, אולם ה„פריסטב" נזף בו. הסתכלו היהודים זה בפני זה בקריצת עין ללא מלים. היושב ראש נשא נאום לקראת הבחירות, המפקח הסביר את ערכן המכריע של הבחירות, כשהעינים נשואות אליו מתוך הקשבה. לאולם נדחק יהודי מוכר־עתונים, שהגיעו ברכבת. הנוכחים נפנו לרגע ולקחו את העתון ביד מתוך היסח הדעת. לפתע התפרץ אחד האוקראינים על הבמה, בנפנפו בעתון שבידו: —

— תחי הממשלה הזמנית!!!

השורות רצדו בעתון בפרטי פרטים: — הצאר הסתלק... אחיו, מיכאל, נתמנה במקומו ואף הוא הסתלק. ה„דומה" והשתתפותה במהפכה, והכרזת ממשלה זמנית בראשות נשיא הדומה, רודזיאנקו. מניפסט רשמי על זכויות לאומיות ואזרחיות בכל רחבי רוסיה ללא הבדל גזע, דת ולאום.

השתרר מצב חגיגי, הלך־נפש מרומם ללא הסבר וללא פירוש. אנשים ברכו איש את רעהו בפנים צוהלות, יהודים, רוסים, אוקראינים. דומה, הכל נשתכח, כאילו נצטרף ונזדכך באור החופש.

ב„ספוז׳יבסויוז״ קמה תנועה. הזמנו כמה משכילים יהודים, פולנים ורוסים. כולם ישבו בצוותא והתייעצו על הפעולה לעתיד. נטפלו אליהם גם עסקני הכפרים, מורים, סטודנטים, אנשי־צבא וסתם צעירים כפריים בחולצות אוקראיניות, בהירי־שיער ובלוריות מבהיקות, מדברים אוקראינית ורוקקים בשריקה.

בחוץ על המגרש שליד בית־הממשלה התקיימה אסיפת המונים של איכרים מן השכונות, אנשי־העיר והקאצאפים מ„הפוליפונובקה״, הכמרים בבגדי־הכהונה עם מקהלת הכנסיה והשמשים. חזן עם מקהלה ארעית, זקנים ובעלי־בתים עם ספר תורה בידם. היום היה גשום. טיפות גשם שירדו בנחת נתפזרו וטפחו על פני עוברים ושבים ברחוב. כשפסק הגשם, עמדו ונאמו, המקהלות שרו שירי תפילה והודייה.

„שעיה, שעיה — לחש ר׳ מרדכי׳לה חריף, יהודי צנום בעל פנים של נזיר, זקן דל, מדובלל, ופיאות ארוכות מתנועעות — שעיה, שעיה — הלואי והסוף יהיה טוב... אל תפתח פה לשטן...״

„ר׳ מרדכי — מצטדק הלה, יהודי בן אורין, מחשובי העיר, — ר׳ מרדכי, חלילה! מלכות ניקולאי הרשעה נפלה. בוטלו „החוקים הזמניים״, תחום המושב, פוגרומים. אזרחים אנחנו...״

„שעיה! אנחנו, היהודים צריכים לנהוג אבילות, חילוץ־נעלים ו„שבעה״. צרות גדולות מתרחשות עלינו. אל תפתח פה לשטן...״

בעיר נערכה תהלוכה המונית לכבוד המהפכה, לפי החלטה שקבלו במשותף באי־כח האינטליגנציה הרוסית, הפולנית והאוקר־אינית והמוסדות היהודים, בנוכחותו של הקומיסר, נציג הממשלה הזמנית. התהלוכה היתה רבת משתתפים. עסקני הכפר, כמרים וסגניהם וכלי־הקודש, פקידי ממשלה לשעבר בבגדים אזרחיים, שהיו תלויים עליהם באופן מוזר.

פעמוני הכנסיה צלצלו צלצלי בשורה, הונפו דגלים וססמאות ברוסית ואוקראינית. המפגינים יצאו בפנים צוהלות ולבושים בגדי־חג. יהודים בקאפוטות ובכובעי־משי, בחליפות־שבת, אנשי הכפרים במגפיים משוחים בעיטרן לבושים אפודות וחולצות אוקראיניות רקומות וחמילות, וחגורים אבנטים ירוקים. התזמורת ניגנה את

ה„מרסליזה״, צעדו בקצב שיר־לכת, נעצרו ונשאו נאומים. צעקות „הורה״ פלחו את אויר האביב.

ההתרגשות שעוררה המהפכה אצל היהודים במקומות מושבותיהם היתה מפוקפקת בעיני רבים. אחד מאלה היה יוסף אהרונוביץ, שהביע את ספקותיו במאמרו „היהדות המשוחררת״, שהשתתפותם של היהודים ברבולוציה כמוה כמו רקוד בחתונה זרה[158]). יתכן שדעתו ביחס למהפכה היתה מוצדקת לאור השתלשלות המאורעות, שבאו וטפחו על פני החוגגים והתוצאות היו שליליות ביחוד לגבי היהודים. במשך הזמן באו המסקנות השליליות לגבי המהפכה בכלל, אך לא בראשיתה. ההתלהבות שהקיפה את הצבור היהודי היתה טבעית ולא זרה. עצם הענקת הזכויות וביטול האפליה לאחר דורות של דיכוי והשפלה עוררה התרגשות, וחייבה סולידאריות והזדהות עם יתר אזרחי המדינה. הורגשה חובה אזרחית להצדיק את השוויון על ידי אחריות גורלית משותפת. עם כל החששות שהביעו אנשים בעלי הגיון קר, התאמצו להשתחרר מהן, להפיגן, להתמסר ביחד עם כל האזרחים לעניני המהפכה. תחושה של אמונה בצדק וברוח המהפכה הציפה את כל הקהל. לא כמהפכנים, אלא כיהודים, התפללו התפילה הנצחית: — „כל הרשעה כולה כעשן תכלה, כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ״. כלום אין זו שאיפתו הנצחית של היהודי בכל מקומות פזוריו?

בקיץ אותה שנה הורגשה התעוררות בקרב הציבור היהודי, היחסים ההדדיים בין האזרחים קסמו ועוררו לפעולה. הנוער היהודי, עריקים ומסתתרים באו לקבל „תשובה״ על עצמם. מהם שהכחישו את מומיהם והתייצבו בפני ועדת־הגיוס ומהם שבאו ישר לחטיבותיהם. אנשי הועד שנבחרו גילו עירנות ציבורית בשאלות ביסוס המשטר במקום, שמירה, בטחון, אספקת מזונות בשביל האוכלוסיה. פורסמו כרוזים לקהל על החובה למנוע ספסרות ולרשום את המלאי. ברוב המקומות רשמו סוכני־הועד את המלאי ואנשי העיר התייחסו אליהם ברצון. ימים ושבועות עברו ברעש ישיבות וויכוחים, בפעולות החרמה והלאמה. בעלי החישובים נתפכחו במקצת והתאפקו, והיה צורך בהפעלת אמצעי־לחץ. בפעולות הועדות נתגלו פרצות: האוקראינים הסתייגו לפתע, רווחו שמועות על תסיסה בכפרים. גויים שבאו העירה השמיעו מלים סתומות,

158. יוסף אהרונוביץ, כל כתבי, חלק א׳. „היהדות המשוחררת״.

קודרות. מהחזית הגיעו בשורות רעות, על מעשי התפרצות והשתוללות. בערבים עמדו אנשים מאחורי החלונות של אולם־הישיבות והקשיבו לוויכוחים. על עמודי החשמל התנוססו כרוזים שהודבקו בלילה. אנשים עמדו ברחוב ושוחחו: —

„למסור, או לא?"

היו שמסרו. מילא!... רבים מהבחורים גם התגייסו. אבל סחורה? כלום יוכל הועד לספק סחורה?

„בכל אופן, לא כדאי למהר... וכי אחר כך לא יקבלו?"

בעיר הורגש מחסור בסחורות ובמצרכי מזון. המלאי נשלח לחזית. ה„ספוזיבסויוז", ארגון הצרכניות הכפריות, מוסד אוקראיני לאומי, גילה לפתע ענין בציבור היהודי. אנשי הארגון הזמינו את פעילי המפלגות היהודיות לשיחה על המצב. דיברו בהיסוס, בהסתייגות. ומכאן לענין המחסור במצרכים חיוניים ההולך ומחריף. בקואופרציה, המקור היחידי לאספקה ביושר וללא הפליה, יעצו ליהודים לפתוח צרכניות והבטיחו עזרה בסחורות והדרכה. לראשונה הקים ה„בונד" צרכניה — „קולטור" (תרבות) — בשביל חבריו ואוהדיו מתוך הסתייגות מיתר השכבות. אחריו קמו בעלי־המלאכה ויסדו צרכניה — „טרוד" (עמל), שלא היתה בו דריסת־רגל לשאינם בעלי־מלאכה. באו הציונים ופתחו צרכניה משלהם — „סולידר־נוסט" („אחדות") בשביל השכבות הרחבות. היתה זו קואופרציה מפלגתית בתוך מערבולת של מחסור ועניות, שקמה בסיוע האוק־ראינים.

בחורף גבר המחסור, המלבושים נתרפטו ונקרעו. נשכחו מלכות ניקולאי הרשעה והישגי המהפכה, ושוב לא התרשמו מנאומיו של קרנסקי, כל אחד היה נתון לעצמו, שקוע בחיי יום־יום, בדאגה לעצמו ולבני־ביתו. רגשי הרחמים וההשתתפות בצערו של הזולת שהם כה אפייניים לעיירה היהודית — נעלמו מן האופק. אנשים רעבו, נחלשו וחלו, ואיש לא שם לבו להם. בשעת מבחן מתרקמים החיים באפיק צר ומצומצם והלב נעשה קשוח לזולת ורגיש לגבי עצמו בלבד. אנשים יצאו לעיירות סמוכות ולכפרים מרוחקים, לחפש לעצמם מעט אוכל וסחורה. גויים במדי צבא, בלבוש נזירים, חיילים בודדים באו ממערכות המלחמה, ויתרו על המהפכה, וה„סבובודה" (חרות), והתפזרו ברחבי אוקראינה ברכב וברגל, נדדו מן הערים אל הכפרים, ומן הכפרים אל העיירות במלתחות

ושקים, והביאו צרכי מזון העירה. „מישוצ׳ניקי" — (בעלי־שקים) קראו להם. בדרכם הלכו גם איכרי הסביבה, איכרות תגרניות, יהודים. נסעו בצפיפות בקרונות מזוהמים על הגגות ומתחת לספסלים, ותוך סכנת נפשות והביאו העירה צרורות ואמתחות — כצפרים הללו המביאות במקוריהן גרגר או תולעת לכלכלת גוזליהן.

נואמים ושליחי מפלגות הופיעו מזמן לזמן. על הפרק עמדה שאלת ארגון החיים האוטונומיים, ובעיית השפה, שלא היתה בשום אומה ולשון, עמדה במרכז החיים, שהתחילה להתגבש במסגרת מוחשית. בית־הספר שנפתח בעיר עמד לפני בעיה: עברית או אידיש. נחלקו הדעות בין המפלגות: ציונים, „צעירי ציון", טענו לעברית, ו„בונד" עמד כקיר מגן בעד האידיש, מקור חיוניותו האידיאולוגית. בדעתו החזיקו „פועלי ציון" שהתנגדו למורים בעלי אורינטציה עברית, שהזמנו מאודיסה. גם בעיית האוטונומיה העתידה וצורתה הארגונית: חילונית או דתית, פילגה את הציבור. זרמים פרוגרמטיים שונים גרפו את הקהל הרחב למערבולת המפלגתית מתוך הנאה של ניצני המהפכה ושל פריקת־עולם של מנהגים והרגלים. מודעות צעקניות, מלהיבות ומבטיחות מודפסות על נייר צבעוני קראו, לבוא ולשמוע נואמים בעלי שם.

אנשים שמעו ויצאו מן האולמות טעוני מלים ומושגים שעדיין לא נתמלאו תוכן ריאלי: אוטונומיה, פוליטית או תרבותית. סקולריזיציה ודת. מושגים שונים השתלבו והשתרגו זה בזה — עבודה, ניצול, קפיטליסטים ופרולטרים, יהודים נחשלים ומיותרים — „לומפן פרולטריאט". אוהדי מפלגות סוציאליסטיות בעלות עבר מפואר — ס. ד. (סוציאל דימוקרטים), ס. ר. (סוציאליסטים רבולוציונרים) וסוציאליסטים בלתי מפלגתיים — עמדו מן הצד. אלה הביטו מגבוה ולעגו לאפקם הצר של „אחיהם" היהודים, להצטמצמות האידיאולוגית, במקום לצאת למרחבי־הרוח של רוסיה הגדולה. מפלגות אוקראיניות בעלות גוון סוציאליסטי משכו אליהן אנשים בדרך פשוטה, מעשית, של הענקת סחורות לצרכניות ע"י „איגוד הקואופרציה" והצבעתם לבחירת חבר „פועלי ציון" למועצה המחוזית. כל המפלגות יחד התרוצצו והתנגחו ברחוב, בבית,

בחוגים, בחריפות ובעקשנות. נדמה, שעקשנות זו היא המניעה את גלגלי ההכרה, ההתמצאות וההבחנה בקלחת הזרמים. נואמים — אורחים ודברנים העמיקו את הפרצות. חדרו לבתים שקטים וזרעו רוגז בין אבות ובנים, שאחרי שמיעת נאום של תעמלן בעל־שם, עברו לרחוב על המדרכות הסמוכות לאולם, ופתחו בוויכוחים חריפים, כל אחד התאמץ לחזק את עמדתו ולבטל דעותיהם ורעיונותיהם של אחרים.

„מי, אם לא אנחנו, הפועלים, מגרנו את מלכות ניקולאי הרשעה? בכוח ידינו המיובלות ניתקנו את האזיקים ונתנו לכם חופשה. האם אלה הציונים בעלי־התריסין ויתר כלי־הקודש עם הבורז'ואזיה היו בעזרכם? —

„רד!... הם מטמטמים את מוחם של אנשי עמל ועבודה. אנחנו, חברים, דם שפכנו. בדמינו עשינו את הכל".

„ואיפה הייתם בימי המלחמה?... עכשיו — "

„חברים, הנה היא, הקונטרבולוציה בעצמה. בורז'וי זה! כיצד רכש לו הכל, אם לא בזיעתנו? ראו את פניו. — את כרסו — משלנו היא, דם מדמנו!".

יהודי בא מן הצד, קורא לתוך החוג: „לו לפחות נתנו קמח בזול, לחם. — נזיד תפוחי אדמה לשבת..."

„חברים! זוהי פרובוקציה".

עם הופעת ה„שליח", בעל השערות הארוכות והמעיל הפרום, נפסקים הויכוחים, הלה יוצא בפסיעות קטנות, בניחותא, בלויית חברים. ניגש, טופח על השכם באדיבות חלקלקת, בחיוך נעים קל:

„אין דבר, טוברישץ', מאבק... העיקר הוא מאבק... במאבק תרכוש זכויותיך..."

ל. בצבת השלטון האוקראיני

בעיר נפוצו שמועות משמועות שונות: —

הממשלה הזמנית התפטרה. בראש הממשלה החדשה עומד קרנסקי, הוא גם המצביא הראשי ובקרוב תכונס מועצה־מחוקקת כל־רוסית.

הסוציאליסטים ה„בולשביקים": לנין, טרוצקי, הגיעו לפטרוגרד בקרונות חתומים בעזרת הגרמנים. מהפכה בפטרוגרד.

אוקראינה התפלגה, והוקמה ממשלת דירקטוריון — גרושבסקי, וויניצנקו, פטלורה „ראדא" (מועצה מחוקקת) אוקראינית. בין השרים יהודי אחד — ד"ר מ. זילברפרב

גנרלים רוסיים — יידניץ', קולצ'ק, דניקין, בראש צבא מסיביר, מצויידים בנשק ותחמושת חדישים נוהד"ים בכוחות חזקים לעבר רוסיה התיכונה והבירות לקומם את הריסות המונרכיה.

פרצה מלחמה בין רוסיה ופולניה, בין רוסיה ואוקראינה. גדודי־צבא גרמנים פלשו לרוסיה הדרומית וחלקי אוקראינה.

קשה היה לעמוד על מקורן של השמועות ולבדוק מה מידת האמת שבהן. עתונים לא היו. קשרי התחבורה נותקו ובאין ברירה התפרנסה האוכלוסיה מחדשות שהועברו מפה לפה, באקראי, ללא מוקדם ומאוחר תוך בלבול של זמנים ומאורעות. אף הרכבת היתה מגיעה לעיר באיחור של ימים. הקרונות הרעועים הניזוקים שנתערטלו מציפויי הבד והעור שעל מושביהם היו מלאים אנשי „פפחות" בלבד. הללו התפזרו בין הכפרים ונעלמו.

בוקר אחד הודבקו על הקירות כרוזים בלשון האוקראינית, הקוראים את הציבור לשמור על הסדר ולהיות אזרחים נאמנים לשלטון האוקראיני העצמאי, המבטיח זכויות לכל האזרחים, ללא הבדל דת, גזע ולאום. ועל החתום — הראדא האוקראינית, המושל הצבאי.

מה פירוש הדבר?

מסביב לבנין „ספוזיבסויוז" (הקואופרציה) בכיכר־השוק הגיעו עגלות שהביאו עסקנים מן הכפרים שבסביבה. גויים בעלי תסרוקת ישרה וחלקה, שערותיהם נוצצות במשחה, גולשות במעגל מסביב לראש, „שקצים" בעלי בלוריות מבודרות, בחולצות אוקראיניות מרוקמות צלבים קטנים, דקים, צבעוניים. ביניהם גם קצינים וחיילים במדי־צבא. „שקצות" במגפיים נוצצים מעור־צבי, חגורות אזורי צמר ביתי, וחולצה לבנה מרוקמת גולשת ונופלת עד המתנים, ענודות חרוזי אלמוגים ופניני־זכוכית על הצואר, המצלצלים אגב תנועה, וסרטים צבעוניים קלועים בתוך הצמות. ב„דום טריזבוסטי" (בית מתנגדי שתייה) עורכים סעודות בשביל האורחים. אנשי ה„ספוזיבסויוז" (הצרכניות), נואמים, וקריאות „ניכאי זייע" (יחי!) הבוקעות מהחלונות הפתוחים פולחות את האויר. בערבים מתישבים אנשי האינטליגנציה האוקראינית, לבושים חמילות וחולצות בד

על העגלות, ברגלים מורדות מבין שלבי הסולמות, ונוסעים לכפרים. המגרש מסביב גדוש עגלות וסוסים כביום יריד.

נכבדי־העיר וראשי־המפלגות הוזמנו לקומיסר המחוזי. קשה היה להבין את לשונו האוקראינית הגאליצאית, הוא דיבר על נאמנות אזרחית. ליכוד הכוחות מסביב לשלטון אוקראינה עצמאית לטובת האזרחים כולם ללא הבדל דת ולאום וגזע, מתוך שותפות־גורל. הוא הרגיש במיוחד את הרכב הממשלה הכוללת שני מיניסטרים יהודיים, לעניני חוץ ולעניני המיעוט היהודי. „בפקודת המיניסטר לעניני־יהודיים ובהחלטת הראדא — סיים את נאומו — הנכם מצווים לגשת לבחירת ועד־הקהילה בימים הקרובים לשם הגשמת האוטונומיה הלאומית, ושוויון זכויות לאומיים שהם מיסודות הקונסטיטוציה האוקראינית כמו שהובטח רשמית".

המוזמנים הודו לקומיסר ויצאו בשתיקה, כנזופים.

אי אפשר לציין התרוממות־רוח מיוחדת בצבור היהודי המקומי עם הבשורה הזאת. גם עם התקרב מועד הבחירות לועד־הקהילה הורגשה מעין אדישות בציבור. שכן משהו נשתנה בינתיים. גרם לכך המצב הפוליטי המסובך, חילופי המשמרות בממשלה שהפיגו את חום ההתלהבות הקודמת שבמקומה השתררה אדישות. לא הוברר גם טיבה הפוליטי והחברתי של הקהילה. מערכת־הבחירות התרכזה במפלגות ולא במלוא הקיטור. ה„בונד" התייחס בהסתייגות למתנת־יד של אוקראינה המפולגת, שכן שאף לרוסיה בלתי־מחולקת. יתר המפלגות היו פעילות למחצה, ולא היתה אפשרות שילהיבו ויעוררו. הורגשה אזלת־יד ואי־אמון.

בינתיים הסתננו בעקיפין ידיעות על בהלה בחוגים מרכזיים, תכפו ידיעות על מעשי אלימות מצד גייסות־צבא. מהכפרים יצאו אחרוני היהודים וברחו לעיירות. והבריחה הורגשה גם בעיר, בצפיפות, בדוחק־הדיור ובמצרכים. צפו ועלו שאלות ופקפוקים ביחס לתפקידה המעשי של הקהילה העומדת להבחר נוכח המציאות הרת האימים הממשמשת ובאה.

כבר בראשית קיומה התלבטה הקהילה בבעיות המצב, ותכופות דנו חבריה בשאלות ההגנה, הבטחון והאספקה. על הפרק עמדו

עניני עזרה וצדקה, שירותי צבור: דיינים, שוחטים, בתי מרחץ, בתי ספר ותלמוד תורה — עניני־צבור לפי דפוסים מסורתיים ומקובלים, שהדריכו את מנוחת הוועד, שחבריו הציעו ללכד את כל הכוחות לשם הגנה. התעוררה שאלת הקואופרטיבים שבתורת נכס צבורי, הם צריכים לעמוד תחת פיקוח ועד־הקהילה. והרי יש לאחד את כולם במקור אספקה לאוכלוסיה ללא הבדלי מעמד ומפלגה.

חסידי הקהילה התאמצו לשמור על כוחה וקיומה ולא להסתבך בשאלות חריפות ומסובכות. הם הציעו תכנית של פעולה זמנית, בחירת ועדות, חלוקת העבודה. על סדר היום עלו ענינים שעוררו את היצרים — נשיאות, הנהלה, פקידות, ונתחדשו האמביציות המפלגתיות, הוויכוחים והנוסחאות. בעיצומם של הישיבות והוויכוחים על דמותה הצבורית של הקהילה, הוכנסה שאילתא דחופה מצד אנשי ה„בונד" — בדבר השפה הרשמית של הקהילה.

עברית או אידיש?

היתה זו פצצה שנזרקה לצד המפלגות האזרחיות ולמעשה כלפי הקהילה עצמה. מבחן לכוחה הפוטנציאלי מתוך חשש שהתוצאות המשוערות של ההצבעה עתידות להסתיים בלא־כלום. ואז גם הקהלה בעצמה איננה בת־קיימא. התוכל להכריע בשאלה זו בסמכותה העצמאית ולא להיגרר אחרי החוגים הדתיים? היה זה מעין ניתוח מכריע שאין להימנע ממנו, אם כי הוא כרוך בסכנה.

מישיבת ועד־הקהילה עברה השאלה לרשות הרבים. והדבר חרג מגדר הרגיל. שעה, שהחיים בעצמם, כאילו איבדו את ערכם והיו למעמסה, נהפכה שאלה זו לנושא חי, שהרטיט והסעיר. דומה, כאילו הוזנחו כל העניינים החיוניים והדחופים והכל התרכזו מסביב לשאלה זו. היצרים התלקחו, בין מסחר ועסק, בין שמועות וחדשות היום דיברו והתווכחו בשאלה והפכו בה. במלים כדרבנות, בעקיצות, אחד החברים שהפטיר בריתחא, בלשון נופל על לשון, בצלצול מלים דומות באוקראינית: —

„אידעש, אידעש
קודאַ אידעש

זאַאידעש

ניע דא אידעש״ [159].

אנשים התמרדו:

„האם גם נתפלל באידיש? ומה על ספרי הקודש שלנו — התורה, הנביאים, התלמוד והמדרש?״

ומה יעשה יהודי עני שאין בכוחו ללמד את בניו את כל ה„חכמות״ האלה? יהודים פשוטים, פועלים ועובדים צריכים ללמד את ילדיהם ביעילות ובלי אבוד זמן. איזו תועלת תצמח בשפה שאיננה במציאות לא בבית ולא ברחוב ולא בסדנא?

לעומתם התנערו אחרים, סעורי קצף ומצוידים בנימוקים מנוגדים — „דברי הימים, גלות, קידוש השם... מעולם לא הזניחו היהודים את שפת התנ״ך והתרבות.״

„התרבות שלנו נוצרה לא בעברית. גם בפלשתינה תהא השפה השולטת אידיש״ — הפליט חבר מ„פועלי ציון״.

בערב שנועד לישיבה הצטופפו אנשים באולם, על יד החלונות ברחוב, עמדו על המדרכות במתיחות והסתכלו פנימה, טיפסו על המרפסות, הצטופפו במתיחות. חיכו לתוצאות בחרדה גורלית, כמצפים לגזר־דין. מסביב לשולחן ישבו חברי ועד־הקהילה, הדיינים ומספר נכבדים מאנשי העיר. יושב־הראש פתח את הישיבה בהתרגשות, עמד על קשי הבעיה. אוירה של מתיחות הרת גורל שררה באולם, ונתכו נאומים כאבני־ברד עזות, נשמעו הערות, התפרצויות, דפיקה על השולחן, קריאה לסדר. קולות התנגדות צעקניים. יושב־הראש משהה את ההכרעה מתוך היסוסים ופחד. לבסוף פוקעת הסבלנות. חברים אחדים דורשים בתוקף הצבעה, עברית... ותהיינה התוצאות אשר תהיינה. הצביעו פעם, שתים. —

הבונדאים ו„פועלי ציון״ הקימו רעש. אחד הנוכחים, ד״ר יעקב שפירא, (נספה במחלת טיפוס בהרות במחנה אוקראיני, לאחר גיוסו) התפרץ על הבמה בכוח והתחיל לנאום... בעברית.

צעקות, צריחות. הקהל מתפרץ באגרופים: —

...דולוי!.... (רד!).

שריקות, רעש, צעקות. בפינות האולם פורצת נעימת שיר: —

159. על משקל המלה „אידיש״ באוקראינית: נוסע הנוסע. **לאן אתה** נוסע? תסע ולא תגיע.

עוד לא אבדה תקוותנו...
ולעומתם מתפרצים קולות שירה: —
מיר הייבן די הענד און שווערן... (נרימה ידינו בשבועה).

לא. הכנופיות

הכפריים האוקראיניים שבימי שלטון הצאר היו מדוכאים התעוררו עם הכרזת העצמאות האוקראינית. בראשית המהפכה עדיין פקפקו. לא האמינו, ופחדו. קשה היה להם לתפוס את המתרחש. כיצד זה יוכל הכל להתקיים בלי ה„צאר באטיושקה״? (אבא מלכנו)? וכן התיחסו במורת־רוח לשינויים שחלו בחיי הכפר: — התלבושת המאלורוסית (האוקראינית) שהתחילו להתגנדר בה, הלשון החוחלצקית (האוקראינית) ב„שקאלע״ (בתי־ספר) וב„צי׳רקובא״ (הכנסיה) ובדרשת הכומר בסיום התפילה ביום ראשון.

זעופים הפליטו אזהרה במנוד־ראש: —

„ליכא בודה! (אסון יהיה)...״

אלה ששירתו בצבא הצארי שמרו בגנדרנות על מדי־הצבא שלהם, וביומא דפגרא היו עונדים את המדליה, הולכים לכנסיה ומצטעצעים במלים הרוסיות שנשתיירו בזכרונם, מסלסלים בשפם ועומדים עמידה צבאית. בניהם שירתו במשרדים אדמיניסטרטיביים, בדואר, למדו נימוסים ואורח־חיים רוסי ודיברו רוסית. ביניהם היו גם צירי הכפרים מחברי „אגוד העם הרוסי״ שהערי׳צו את הצאר והפמליא שלו, את המולדת והצבא. הללו סיפרו בהתפעלות סיפורים על קרית מלך רב, פטרבורג, על חצר־המלך, שרים, נסיכים וגנרלים. יחד עם צירם נסעו העירה, שתו על חשבונו, התחבקו והתנשקו מתוך שכרות וגעגועים. ולפתע נהפך הכל, עולם אחר, אנשים אחרים. דבדנים אוקראינים מבשרים בשורות, אנשי־צבא וקצינים אוקראינים בסגינים ופפחות. היו אלה מבטלים בהבל פיהם את כל אורח־החיים החדש ונימוסיו: —

„דורני׳צה״ (שטויות)! שינל (סגין) פפחה... מה הם לעומת קציני הוד־מלכותו הצאר?״

ושוב הופיעו שליחים ודיברו על המולדת, על אוקראינה

העצמאית. הזמינו אותם לישיבה ל„הספוזיבסויוז״, (הקואופרציה), דיברו אתם בדרך־ארץ והתקרבות. קראו „סכוד״, (כנוס) ודיברו על ה„וולאדא״ (שלטון) שלנו. הכל משלנו, השלטון, האדמיניסטרציה, עצם מעצמנו. אנשי ה„ספוזיבסויוז״ באו ופתחו חנויות בכפרים, הביאו נפט, מלח, מכורקה (טבק), גפרורים ומנופקטורה. הגיעו חיילים, פרשים, קצינים, אטאמנים (מפקד בצבא האוקראיני), חורונז׳ים (סגן מפקד) מצוידים וחמושים ממש כמו בצבא הוד־מלכותו הצאר, מביאים אספקה צבאית — עגלות טעונות ציוד ומזון ודודי־בישול על גלגלים מתמרים עשן, איש הכפר מגלגל שיחה עם המפקדים כדבר איש עם רעהו, נצטמצם המרחק העצום שהיה קיים בין הדרגות בצבא הוד־מלכותו. פגה הזרות המרחקת שביניהם. נחה דעתם של האכרים, התגרדו בפדחת וירקו מתוך הנאה.

„טוט שאיס יע (יש פה משהו)...״

חצרות ובתי־חמר, מוצפים חום מהביל מחניק, וריח של כרוב כבוש עומד בחללם, נפתחו לפני האורחים. בחדר הגדול עומדת מטה עם ערימה של כרים, זה על גבי זה, כמעט עד התקרה. יושבים אל השולחן אטאמנים מזוינים, סמלים לבושים במדי צבא מסורתיים: מכנסים שחורים רחבים עם פסים אדומים רחבים לארכם, „זופן״ (זיג) ארוך עד ברכים וחובשי מצנפות־כבשים גבוהות. חיילים ונכבדי־הכפר, מורים ו„דייקים״ (סגני הכומר). ריח של „בורשט״ (חמיצה) מהביל ונקניק ביתי שמן ומפולפל ושל „סמוגון״ (י״ש) עומד בחדר. אנשי המקום הקשיבו־קשב רב לדיבוריהם הרמים של האורחים ולסיפוריהם על הקומונה היהודית ההולכת ובאה. אי־שם במרחקי רוסיה כבר רועמים התותחים של אנשי הקומונה היהודית, בתי תפילה פרבוסלבים נהפכו לאורוות סוסים, הקומוניסטים גוזלים קרקעות מפרבוסלבים ומעבירים אותם ליהודים. איכרים עלובים שדודים בכל רחבי אוקראינה מורדים בעזרת מעצמות זרות שהתעוררו לתבוע את עלבון האיכרים המקופחים.

ביום ראשון בצהרים עומד אחד במדי־צבא, במגרש הריק שע״י הכנסיה, ומסביר לקהל בפרוטרוט את אופיה של הקומונה הז׳ידית (היהודית) בהוכחות מפי עדי־ראיה; כיצד הז׳ידים הצעירים יורים בגדודי אוקראינים שקטים. יש להם נשק, יש להם כסף. האיכר הנבער חי בדחקות, עוטף רגליו בחותלות רקובות,

קונה לו מכנסים פעם בעשר שנים ומכהה עיניו בעבודה בערבים לאורו של קיסם. ואילו אצלם — עששיות נפט, רהיטים, בדים, סדינים ומנופקטורה. הם קופצים מעורם לקראת הקומונה בכדי לנשל את האיכר מאדמתו ולהתעמר בו, כבימי ה„פנטשינה".

„אחים פרובוסלבים, — הקץ להתעמרות זו! נצטרף כולנו למלחמת־מצוה של הצבא האוקראיני העצמאי! בעד הצדק והיושר! אוקראינה היא שלנו!"

שומעים הגויים, מתקרצפים, מתגרדים: —

„כיבא ניע פראוודא? (האם זה לא נכון?) אמת ויציב, באלוהים! מנין להם הכל? — מלח, גפרורים, מגפיים, מנופקטורה? הנה דברי אנשים טובים. לא סתם אנשים אלא יודעי קרוא וכתוב: — אטאמנים, מורים, כמרים. — גם בכנסיה דיברו..."

הכל מובן לפורענות, הכל מסומן בגושפנקא רשמית מחייבת. מצד האחד הצלת אוקראינה, הצלת העם מידי עושקיו, ומצד השני — עקירת היהודים הקומוניסטים והשמדתם כענין מקודש מדורות לאומה האוקראינית: —

נאליביקה אי קריבונוס
אי טאראס טאראסולה
איז מאהילי קליצ'וט נאס [160]
נא סוויאטע דילא [161]).

קציני צבא, כמרים ומורים, אנשי הקואופרציה ונציגי השלטונות המקומיים ליבו את גחלת־הדמים בקרב ההמונים. עם הכרזת עצמאות אוקראינה, אורגנו בכל כפר ובכל ישוב של איכרים פלוגות־צבא זעירות לשמירת הסדר ולהגנה על השלטון וזה אך התחילה המערכה נגד הבולשביקים, נהפכו פלוגות אלה כמעט, כדבר המובן מאליו, לכנופיות במחתרת. שכן, כוחותיהם על האוקראינים היו מצומצמים והפלוגות המזוינות שבמחתרת היו להם, איפוא, לסעד ולכוח בעל ערך. אך מעצמות המערב התייחסו לכוח מחתרתי זעיר זה בחיוב ובאהדה, ובעקיפין אף הגישו לוסיוע בכסף וציוד. שיחק להם המזל, לאוקראינים, שחלק מהצעירים היהודיים

160. שמות אטאמנים מתקופת המרידות נגד הפולנים (1630—1655) הידועים במעשי אכזריותם כלפי היהודים.

161. נאליבקה, קריבונוס וטרס טרסולה, מקבריהם קוראים לנו לפעולה קדושה.

התגייסו בעצת המוסדות המרכזיים, מתוך סולידריות לצבא האוקראיני; ונספחו לפלוגותיהם ובכך נעו במידת־מה מעשי אלימות בשעת התמוטטות החזית. בכל אופן הוכחה כלפי חוץ לויאליות ביחס ליהודים. לימים נתמנו גם בגדודים פקחים למניעת מעשי אלימות כלפי היהודים. אולם בסופו של דבר לא יכלו להתגבר על היצרים הפראים ששלטו בתוך התוהו־ובהו. הכנופיות התפלגו ונהפכו לכח צבאי. על־פי־רוב הצטרפו לכנופיות אנשים משכבות נחותים מן החברה, איש הכנופיה איננו מבחין במטרה, הוא יכול לשרת אדונים רבים לפי ההנאה המידית הכרוכה בשירותו. מטבעו הוא מחוסר משמעת וסדר, פועל לפי הדחף האינסטינקטיבי וברגעי התפרצויות הוא מוכן לבעוט גם בחבריו, בסביבות ובמטרה שהציב לעצמו. ואכן, לימים בעטו גם במרותו של השלטון החוקי. מנהיגי הכנופיות וראשיהן הלהיבו את היצרים בכדי לעודד את אנשיהם להטיל עליהם מרותם, ולגבש את הכנופיות לכוח צבאי לוחם.

המושגים „קומונה" ו„יהודים" נתערבבו ונתלכדו למושג אחד. כל עיירה יהודית נהפכה בעיני הכנופיות לקן קומוניסטי. הכנופיות פשטו ללא מעצור — כמגפה. השלטונות המרכזיים עמדו נגד הכנופיות באזלת־יד ללא יכולת לרסנן. הם הכירו בכנופיות כעובדה שאין למנעה ומתוך חתירה לקיום עצמי בכוח הצבאי המדומה הזה, זרקו את היהודים אל תוך לוע החיה למען הצל את חייהם הם.

אוקראינה שקעה בתהום־דמים שיצרה במו ידה למען המולדת, ולמעשה — למען הצלת השלטון. זאת היתה דעתו של ניקולאי מצייביץ, לשעבר פרופיסור הפוליטכניון בקיוב, שהצטרף לתנועה האוקראינית מתוך הרגשת חובה פטריוטית תמימה ונתמנה שגריר אוקראינה ברומניה בשנים 1923—1919. בשלהי קיץ 1920 הודה בכך פטלורה בפגישתו אתו, והודה בדבר גם אחד ממפקדי הכנופיות, משורר ומורה, סאוויצלי, במאמרו „מומנטו מורי" (זכור את המוות) — באחד העתונים האוקראינים, לאחר שעבר אל מחנה הבולשביקים.

לב. הגנה

העיר היתה כנצורה, אין יוצא ואין בא.

בחוץ עמדו לילות סגריר וחורף. מצד שכונות הגויים נשמעו יריות בודדות, קולות שירה של „שקצים", מלווים צריחות ושריקות, נביחות כלבים ממושכות, עמומות וקודרות.

בעיר הסתובבו „שקצים" בפפחות ובמדי צבא מרופטים. שכורים, אדומים מרוב שתיה, בלוריותיהם מבודרות ועיניהם מפיקות מרדנות וחוצפה. הם היו עוברים בין שורות החנויות, הסתכלו, מששו, ירקו והפטירו קללות באמא... למחר נמצאו הדלתות שבורות והחנויות פתוחות וריקות.

יום אחד, בצהרי היום נסע סוחר־תבואה יהודי מהעיר לכפר סמוך ולא חזר. למחר הובאה גוויתו העירה נקובה בכדורים ומכוסה קש, כעבור יום הביא אכר גוויה ערומה של איש זר פצוע פצעי מוות, הגופה נלקחה לבית־המדרש הגדול, ושם טיפלו בה כדין „מת מצווה".

אנשים עמדו נדכאים ומודאגים. על העיר ירדה עצבות ואבל. באחד הלילות בקעו צעקות איומות מאחד הבתים בקצווי העיר, הגובלים עם שכונות הגויים, אנשים רצו למקום שממנו באו הקולות, מצאו חלון שבור, דלת פרוצה. ילדים מבוהלים ובוכים, האשה סופקת כף אל כף והבעל מתהלך כמבולבל.

היש שלטון בעיר? הפקר!..

הגויים לא באו העירה. אחד התגנב ובא העירה כאילו בהסתר ובפחד בסגין מטולא ובכובע פרווה מהופך, העמיד את עגלתו במבוי סתום ע"י בית יהודי מכיר, נכנס לבית וביקש קצת מים. היהודים השתמשו בהזדמנות וביקשו להוודע דבר־מה מפיו, גרד הגוי את פדחתו ואמר: —

„הצעירים. בעלי הסגינים, אלוהים יודע מה הם רוצים... כיבאי (שמא), היהודים אינם בעד פטלורה?..."

„ומה אומרים זקני הכפר? בעלי־הבתים הוותיקים..."

„האלוהים הקדושים יודעים... אין אמת בעולם..."

נזרקה מימרא שהקפיאה את הדם, ועברה מפה לפה: —

„השקצים" משחיזים את הסכינים...

„ומה חושבים אנשי הקהילה?"
„אולי, כדאי לדבר עם הקצבים?..."
„אולי להזמין את מישקה יאפוניץ?"

מישקה יאפוניץ היה ידוע בעיירות, בחור מפרבר מולדובנקה שבאודיסה ומחלוצי ההגנה העצמית בערים ובעיירות. לא פעם הדף, בעבר, את התקפת הפורעים, בתקופת התמוטטות החזית. היה בא תמיד לפי הזמנה, מארגן את הצעירים בעיירה ומאמנם בנשק להגנה.

„ואולי, הגנה כמו בערים אחרות?"

בעצם, כבר היתה קיימת „הגנה" במחתרת. עוד בחדשים הראשונים למהפכה, עם התרופפות השלטון המקומי, צצה ההגנה מאליה. בחורים ששירתו בצבא, נוער וסתם צעירים התאמנו בנשק. המארגן היה משה דוברובנסקי, בחור בעל מרץ ויזמה, ממשפחת אמידה. ה„הגנה" רכשה בסודיות נשק, מעריקים ובחורי הכפר, מאשר הביאו אתם בשובם מהצבא, מתחת לחמילות, רובים מפורקים, אקדוחים וכדורים. רק בודדים ידעו על קיומה. משמרות השלטון הכריזו תכופות על איסור החזקת נשק ואיימו בעונשין ומאסרים על עבירה על איסור זה. חברי ה„הגנה" היו מתאמנים, איפוא, בסתר, במרתפים, בלילה, בחסות החשכה.

בוועד הקהילה התקיים ויכוח חם וער. דנו במצב המחמיר והולך, בהשתוללות בחורי הכפר והאיכרים. המקרים האחרונים שימשו כהוכחה, אולם אחרים הוכיחו מהם את ההיפך, שזוהי מלחמת מיעוט ברבים. האם אין לחשוש למערכה בלתי שווה מלכתחילה? מי ילך ל„הגנה"? ואם ייהרג מישהו?

„אולי בכל זאת לפנות למישקה יאפוניץ?"
„וכי מישקה יאפוניץ יילחם בשם המפורש?"

בוועד הקהילה רבו ההיסוסים. הכרעה לא באה. מוסד רשמי, ניטראלי היא הקהילה. כלום אפשר שהיא תקבל על עצמה אחריות כזו?

מצבו של ועד הקהילה היה דומה לזה של חוצה נהר על גבי לוח עץ צר, מתמוטט. קשה להסתכל לתוך המים שמא תמעדנה הרגלים, וקשה להרים את הראש ולהסתכל למעלה מחשש איבוד שווי המשקל. ניטלה כל משמעות מהוכחות ושיקולים. הכריעו אנשי ה„הגנה" בעצמם, הם התארגנו מחדש, הכניסו

למסגרתם כוחות חדשים, צעירים רעננים, נועזים ותקיפים. אחדים מחברי הקהילה סייעו להם באופן אישי בכסף והמלצות לפני השלטונות. הנימוקים היו: — גניבות והתנפלויות. והעדר מיליציה סדירה. החוגים האוקראיניים המקומיים הביעו גם הם הסכמתם, והבטיחו את עזרתם.

בימים ההם, ימי מהומה ומבוכה, היתה ה„הגנה" עוגן הצלה. חבריה שמרו על העיר ועל הרכוש, העמידו שמירה במבואות העיר בלילות. עצם קיומה של ה„הגנה" הטיל פחד על איכרי הכפרים ובחוריהם. השתוללותם נפסקה במקצת והגניבות פסקו. לפעמים היתה ה„הגנה" מכריזה, בהסכמת הקומיסר, על עוצר־לילה בעיר. אנשיה היו עוקבים בעין ערה אחרי חשודים, ערכו חיפושים בעגלות שבאו העירה, ו„שקצים" חשודים שהסתובבו בעיר באין מטרה — הביאו אותם לפני המפקד, משה דוברובנסקי, וזה מסרם לקומיסר, להכרעה סופית.

בכל מקרה של התנפלות או שוד ביערות או בפרשות־הדרכים היו חברי ה„הגנה" יוצאים עם מפקדם בראש בלווית אנשי מיליציה, שואלים, חוקרים ודורשים, מזמינים את זקני הכפר הסמוך, מאיימים עליהם באמצעי תגמול. הגויים היו נבהלים, מצטלבים ו...מבטיחים.

בני העיר נרגעו במקצת ושוב שקעו בחיי החולין: קניה ומכירה, ספסרות, תווך סודי של סחורות: — שמן, שקי־סוכר, עורות, שאריות מנופקטודה, „קירינקות", „קרבובאנצות", „גריבניות", „יאקטרינות" חדשים, (שטרי־כסף של השלטונות הזמניים והצאר). קנו ומכרו, העבירו, עם שחר, בחשאי והסתירו.

וכשרוחות לילה הביאו מפעם לפעם איזו שמועה מחרידה, התנערו כתינוקות, פקחו עינים בבהלה ונרגעו מיד — „יש הגנה בעיר".

לג. חיסול ה„הגנה"

בחוגי האוקראינים המקומיים התעורר חשד לגבי ההגנה, שכן היה בה מעין כוח מקביל, מזויין ובלתי רצוי. בתחילה נראה הדבר פשוט למדי: — קבוצת יהודים מתנדבים מתארגנים ומזדיינים לשם שמירה. ואולי אפשר יהיה להשתמש בעצמתם הפוטנציאלית

הצבאית בשעת הצורך. אולם לאחר כך עמדו על טעותם. נוצר כוח מקביל, מתחרה, המטיל מרות. המותר לשחק באש? מי זה יערוב לנו שחטיבה זו לא תתפרץ פעם נגדנו? כלום לא ידועות פעולות ה„הגנה" בעיירות הקרובות: הולבסק, סאווראן, בוגופול, שהטילו פחד על הכפרים ואף נכנסו במערכה עם גדודי־צבא אוקראיניים?

האם לא כדאי להפסיק את קיומה, אחת ולתמיד?

ביום ששי אחד, באביב 1918, הופיע בעיר לפתע גדוד פרשים. שורות שורות נכנסו הפרשים בקצב צבאי, בשירה מלווה שריקות חדות, להלהיב את עצמם ולהבהיל את שומעיהם. אמרו, שבאו מתחנת גייבורון הקרובה. (בערך 20—30 ק"מ מהעיר). בעיר לא ידעו דבר על חניית פלוגה צבאית בתחנה קרובה זו. יתכן, שהיה גדוד ארעי שאורגן באופן מקרי ע"י אחד הקצינים הנודדים, או ערב־רב של חיילים עריקים מקומיים. לא היה זה בגדר סוד, שחוגים אוקראינים עומדים בקשרים עם כנופיות וגדודי צבא מתנדבים וסדירים. יהודים הסתובבו בשוק להכנת צרכי שבת, בחנויות, ועל הדלפקים מכרו מה שמותר ומה שיש ואפשר למכור. אחד נפל על „מציאה" שהביא גוי מכיר ועמדו עמו על המקח, אחר הלך לבית־המרחץ, שהוסק בפעם הראשונה לאחר הפסקה ממושכת, נשים נשאו בקבוקים עם מעט שמן, לחם שחור, חפיסות נרות לשבת, אחד עסק בחבילת עצים להסקה ומשנהו נחפז לשוק כאילו רדפוהו, להכין דבר־מה לשבת. תנועה רגילה של ערב־שבת בעיר יהודית.

לפתע נשמעו יריות. כמו מתחת לאדמה בקעו היריות בזו אחר זו. בין־רגע נסגרו החנויות, הוגפו התריסים, ננעלו הדלתות. השאריות הורדו בחפזון מהדלפקים. הסחורות נארזו וניטאו הביתה. אנשים רצו מבוהלים. מקומות־סתר מיוחדים עדיין לא היו אז. רצו לבנין הגימנסיה מעברה השני של העיר, לבית־המרחץ, לרחובות ה„ירושלמקה", הצפופה הרחק ממקומות ריכוז היריות, ע"י הגשר, הבסיס של ה„הגנה", אשר עם השמע קול היריות הראשונות התבצרה לפי פקודת המפקד על גג אחד הבתים הקרובים.

לפי עדותם של האוקראינים בשעת החקירה הצבורית, כביכול — היתה ה„הגנה" המתחילה בירית מרובים ומתת־מקלע לכיוון

פלוגת החיילים. עדותם הוכחשה בשעת החיפושים שנערכו לאחר כך, שכן לא היה לחברי ה„הגנה" תת־מקלע וגם לא הורשה להם להחזיק כלי־נשק זה. ה„הגנה" עמדה על המשמר במצב הכן, וכשתכפו הידיות ענו באש.

אותו יום נהרגו בערך 25 איש, ביניהם גם זקנים ותשושים. החיילים ירו בכל מי שפגשו, ללא אבחנה. סבל אילם, נורה ונפל על משאו, עני המחזר על הפתחים נהרג ותרמילו בידו. החיילים נכנסו גם לבתים וירו באנשים שישבו בבית עם משפחותיהם. רדפו אחרי צעירים וירו בהם על מפתן ביתם. בין ההרוגים — משה דוברובנסקי, מפקד ההגנה, ואחרי שירו בו פעמים מספר והוא נפל מתבוסס בדמו, עלו על הגג, בסיס ה„הגנה", התעללו בגופתו וקרעוה לגזרים[162]. אחר כך התפזרו ברחובות הראשיים של העיר, חבורות־חבורות התפרצו לתוך הבתים, שברו חלונות ודלתות, בזזו ושדדו. נודע, שביניהם היו אחדים מן האוקראינים המקומיים, כמורי־דרך, ולפי הוראתם ירו. הם הפסיקו רק אחרי שעות אחדות של ביזה ושוד ונעלמו, לאחר שהשיגו את מבוקשם — רצח מפקד ה„הגנה" ואחדים מחבריה.

העריב היום. שמי החורף השתקפו בשמשות, בשקיעת החמה החרפית. צללי השבת התפזרו בביעותי שקט. אור קלוש של מנורת־נפט קטנה חדר מבעד לתריסי הבתים הסגורים, שמאחדים מהם נשמעה כהד עמום יללת קרובים על מתיהם.

אנשים ישבו בבתיהם סגורים וגם למחרת לא יצאו. אחדים נשארו במקומותיהם הארעיים בם הסתתרו, דוממים בצער, ולא שבו הביתה. רק אחדים מחברי הקהילה התאספו בשבת בבוקר בבית־הקהילה בכדי להוועץ אם לקבל את הרמז המחפיר של האוקראיניים לכפר במנחה את פני מפקד־הגדוד.

לא היו כל ויכוחים. הקהילה קיבלה את הדין מתוך שתיקת־אלם כאבלים בשעת קריעה. ברכבת של צהרים יצאה משלחת לתחנת גייבורון מצוידים בסכום כסף ניכר לכופר־נפש.

ביום הראשון בבוקר התקיימה הלוויה. העיר כולה ליוותה את הרוגיה לבית עולמם. ללוויה באו גם איכרי השכונות עם נשיהם וילדיהם, היתה תהלוכה קודרת של 25 אלונקות שחורות,

162. מה שמסופר בספר „בגבורות ישראל" (ספרית הפועלים 1947) איננו מתאים ברובו למציאות.

נשואות על כתפיים תוך בכיות ויללות מחרידות. איכרות פכרו אצבעותיהן, נגבו דמעותיהן בסינריהן, איכרים הצטלבו. עם חתימת הגולל נפסק הבכי והאנשים שבו לבתיהם בראש מורד, בשתיקת אלם, קופאים.

אותו בוקר הגיעה העירה פלוגת פרשים שנשלחה ע״י הקומיסר המחוזי בהשתדלות ועד הקהילה. קציני הפלוגה איימו ותבעו ארוחת־צהרים דשנה, מתנות ודורונות. הם גם התקיפו את חברי ועד־הקהילה, שלא פגשו אותם בכבוד צבאי כראוי להם. כמה מחברי ועד־הקהילה עזבו את שורת המלווים באמצע הטכס ונתלוו אל הקצינים לסעודת־צהרים שהוכנה בשבילם בחפזון, בקלוב המקומי, וישבו אתם במסיבה כאבלים בשמחה. כשנכנס היין יצא הסוד. התברר שזוהי פלוגת ערב־רב המורכבת מעריקי החזית, צעירי „אגוד העם הרוסי" וכנופיות שחורות אחרות, מוסווית תחת דגל אוקראיני, שזה עתה פתחו בפעולה במחתרת לחשוף את מסתרי האוקראינים. פלטו מפעם לפעם דברי הסתה ושטנה נגד היהודים, המהפכה ונושאיה היהודיים.

במאמצים רבים הצליחו לסלקם מן העיר.

לד. התקוממויות האיכרים

היה זה בתחילת קיץ 1918, עם פלישת צבאות הגרמנים והאוסטרים לחלקי אוקראינה. החזית הרוסית הפכה לתוהו ובוהו. הצבא שהתפורר כולו לא גילה כל התנגדות, והגרמנים יכלו, איפוא, להתקדם במהירות מבלי שיתקלו במעצורים. כך נכבש חלק גדול מאוקראינה. שמועות נפוצו על מינוי הטמן לאוקראינה ע״י הגרמנים, ממשפחת סקורופדסקי, בעלת־היחוס ועתירת־הנכסים, שמוצאה מהטמנים מהמאה השמונה־עשרה. גלגלי ההיסטוריה האוקראינית נהדפו אחורנית לתקופה של מאתים שנה. מנהיגי אוקראינה העצמאית הגיבו על כך בארגון הפגנות המוניות של פטריוטיות נגד הפולשים באותם חלקי־הארץ שעדיין לא נכבשו בידי הגרמנים.

היה בכך גם משום הפגנה פוליטית כלפי חוץ. התהלוכה היתה ערוכה בנוסח המסורת האוקראינית מתקופת ה„היידמקים" —

בראש צועדים אנשי הכמורה בליווי תשמישי־הקדושה, ופעמוני הכנסיות מצלצלים לאות בשורה.

בעיר נודע על הפגנה כזו שהתקיימה לפני ימים מספר באובודובקה, (18—16 ק״מ מהעיר). פעמוני הכנסיה צלצלו בצלצלי תרועה. עם שחר נהרו לכנסיה המונים מהכפרים הקרובים והרחוקים. הכומר וכלי־הקודש יצאו לקראתם עם צלבים ואיקונין. יהודים בודדים שנמצאו אותה שעה בכפרים נשחטו, ולא טוב מזה היה גורלם של יהודים אחרים שניקרו לאיכרים על דרכם. התהלוכה נכנסה לעיר ומפקדה — מורה לשעבר — בתלבושת איכרים לאומית, נשא נאום. הוא הוציא גזר־דין של השמדה על הפולשים הזרים, הגרמנים והקומוניסטים. יהודי העיירה, כחמש מאות איש, ביניהם חולים תשושים, זקנים וצעירים שהואשמו כקומוניסטים, נסחבו בכוח אל המגרש הריק, שע״י בית הכנסת הגדול. שם ציוו עליהם לחפור בורות ואחרי שנקרא באזניהם פסק דינם — למות, הוקפו ונורו בתת־מקלעים, וגופותיהם נפלו לתוך הקברים הפתוחים, המוכנים.

כך קרה גם בעיר טרוסטינייץ, (הרחוקה 15—16 ק״מ מברשד) מאחד הכפרים הסמוכים יצאה תהלוכה של גויים ובראשה הכמרים המקומיים עם דגלים וצלבים. אל התהלוכה נתלוו איכרי יתר הכפרים, פקידי בית־החרושת, פועלים ועובדים. לפי הוראת המפקד נתפקדו שלוש מאות יהודים על מגרש בית־החרושת. הם הוקפו במעגל, ונצטוו לחפור בור. לאחר כך ירו בהם מרובים וכשאזלו הכדורים, זרקו גם את אלה שעוד נשארו בחיים לתוך הבור וקברו אותם יחד עם ההרוגים לקול הפסנתר במנגינת השיר הרוסי „יאבלוצ׳קה״ (תפוח), שבקעו מבית קרוב.

במרחק־מה עמדו בבתיהם פקידים גבוהים של בית־החרושת והסתכלו בשוויון־נפש ובאדישות במחזה. מבעד לוילונות המלמלה שעל החלונות. הם ראו את הידים המושטות קדימה בפרכוסי גסיסה, ידים של פקידים, קבלנים וספקים, שלא פעם לחצו אותן מתוך תודה. הם שמעו את קולות הזעקה והיללה שפלחו והחרידו את האויר. ומפתח בתיהם לא יצאו להפסיק את היצרים המשתוללים של פועליהם ואיכריהם, אוכלי לחמם.

הם לא יצאו. לא השתיקו. ולא יצאו מדעתם...

בעיר התהלכה שמועה שגויי הסביבה מתכוננים להפגנה. — באׂ ידיד, רמז והפטיר תוך אזהרה: — „למה לכם, יהודונים, קומונה גרמנית?" אחרים ראו תנועה ב„הספוזיבסויוז" בלילה. גויים מהכפרים הטעינו משא על עגלותיהם, לא נתעכבו וברחו בחפזה.

בוקר אחד התעוררו אנשים בבהלה. הרחובות נתמלאו אנשים, ששוחחו על דבר הסכנה המתקרבת ללא מעצור. אחדים ניתקו ממעגלי־המשוחחים והלכו בכיוון לגשר. הם התרחקו מהעיר. זה היה יום אביב לאחר פסח. קרני השמש הרכות ליטפו את השדות השחורים, החרושים, והבריקו בזהרן. בדרכי העפר הרכות, שנחרצו חריצים־חריצים בגלגלי העגלות ופרסות־הברזל של הסוסים, נהרו אנשים לכפרים סמוכים, לגויים מכירים, ידידים, מוכנים לשלם בכסף מלא בעד מקום מחסה — בעליית גג, תחת ערימת קש בחצר, במכלאת־צאן, בדיר־חזירים.

„הנח להם, סלובודה" (חופש) — צחקו הגויים.

„קללת אלוהים עליהם" — אמרו אחרים, והצטלבו.

בפתחי הבתים עמדו גויים גלויי ראש, יחפים וחמילותיהם על שכמם, התגרדו בפדחתם והביעו נכונות להסיע את היהודים בעגלותיהם וסוסיהם למקומות שונים. אכן הם בעצמם אינם יכולים לעשות זאת שכן נצטוו להיעדר מן הכפר אלא שימנו אחד מהם לנהוג בסוסים תמורת תשלום נוסף. וכי יש ברירה? תמונות הזוועה והסיוט של אובודובקה וטרוסטיניץ עמדו לנגד העינים ולקחן היה אחד וברור — לברוח, להימלט כל עוד ישנה אפשרות כלשהי...

ויהודים ברחו.

חברי ועד־הקהילה התרוצצו לחפש זכויות. אליהם נלוו בעלי־בתים, אנשי העיר והדיינים. רצו ל„הספוזיבסויוז" („אגוד הקואו־פרציה"). משלחת התיצבה לפני הכומר המקומי. אחד מחברי ועד־הקהילה, גרשון ויניצקי, נפל לרגלי הכומר, נשק את כנפי גלימתו ופרץ בבכי: —

„הושענא, אבא...!"

„רחימאים... וכי מה אני, חוטא, יכול לעשות?... כלום ישמער מה שאני אגיד להם? ההמון, הר געש... מי שמתקרב אליו מכניס את עצמו בסכנה".

ביום ראשון בבוקר צלצלו פעמוני הכנסיה צלצלי בשורה. הכמרים יצאו לבושים מדי־הכהונה. לפניהם הלכו בהמון חוגג

כלי־הקודש נושאי צלבים ואיקונין, ממחבת־הקודש שנישאה בתהלוכה תימר עשן קל. האכרים הצטלבו, נשקו את ידי הכומר לאחר שהצליבן באויר. היהודים ישבו בבית על משפחותיהם, נשיהם וילדיהם ישיבת אבל בצל המוות. מאי־שם נשמע רעש התפרצות, פריצת דלתות וניפוץ שמשות. צעקות נשים וקולות מיואשים של גברים.

חמשים איש נרצחו באותו יום. אחדים מהיהודים ניסו לעורר את רחמי מכיריהם אולם הם נרצחו במקום, ביניהם חובש אחד, בצלב אדום על שרוולו, שניגש לאחדים מן האכרים שבהם טיפל בשעת מחלתם. הגוויות שרוטשו ומעיהן נשפכו החוצה התגוללו ברחוב.

עוד לא הספיק הדם להיקרש. אנשים עוד ישבו באבילות על קרבנותיהם, והנה הופיעה כנופית פרשים חדשה בראשותו של אטאמאן אחד, זילוני, אנרכיסט לאומי אוקראיני מסביבת יליסבטגרד. כולם בתלבושת אוקראינית מסורתית — חולצות רקומות, חמילות צמר שחורות, אבנטים ירוקים, מצנפות גבוהות מפרוות כבשים, מזוינים ברובים ורמחים. כניסתם לעיר היתה אמנם שקטה, תפקידם — לדבריהם — היה לבער „שאריות מונרכיסטיות" בכפרים והם הסתייגו ממעשי זדון, בכל זאת עלו גם הם בדמים, תרתי משמע: אחד מהם ירה שלא בכוונה ב„יהודי בעל פיאות", אחר ירה ביהודי צעיר „שהיה דומה למונרכיסט", שלישי נכנס לאיזה בית לחפש זהב וחפצי ערך. הם לקחו מכל הבא ביד והלכו, וכן עשו אחרים בחלקים שונים של העיר. רק לאחר מתן כופר־נפש עזבו את העיר.

עוד הפגנה אחת שאורגנה בכפר סמוך ומורה בראשה הגיעה לעיר והפגינה את כוחותיהם. ושוב: — פחד, סגירת בתים, כופר־נפש, בתים שדודים וגוויות מספר של הרוגים.

לה. האוסטרים

בראשית הקיץ הגיעו לעיר פלוגות צבא אוסטריות. אנשי־הצבא תפסו בתים בחצר הפריץ וסידרו שם את משרדיהם. עם בואם גייסו האוסטרים יהודים ואיכרים מהשכונות לניקוי הרחובות

והחצרות. יצאה פקודה לשמור על השקט והסדר בעיר, ולא להיקהל ברחובות. למחרת הופיעה פקודה שניה בגרמנית ובאידיש על מסירת מלאי הסחורות והתבואות. פקודות כאלה הודבקו גם בכפרים, בגרמנית ובאוקראינית. אחר־כך עברו גדודי חיילים מבית לבית, חיפשו ורשמו תבואות ובעלי־חיים. על המלאי המוחרם נתנו קבלות, גייסו עגלות והובילוהו לתחנת הרכבת.

שוב קמה תנועה ב„הספוזיבסויוז" (צרכניה). איכרים, באים ביחידות ובצוותא, מתייעצים ויוצאים נרגזים. רבים דנים בפעולות התנגדות פסיבית ואמצעי מחתרת נגד הפולשים. האחרונים נקטו באמצעים מקבילים. על העיר ועל הכפר הוטל עוצר. מי שיצא מפתח ביתו בערב לאחר שעות העוצר הושב במאסר והולקה. את האכרים שגילו התנגדות פסיבית ע"י הזנחת שדותיהם הכריחו לעבדם ולזרעם זני תבואות מהירי הבשלה. הם הטילו קנסות קולקטיביים על הכפר, הציתו בתיהם של מתמרדים. הגויים נכנעו, הטעינו תוצרתם על העגלות והביאוה לוועדת האספקה.

המצב בעיר הוקל במקצת. פעולות הכנופיות נפסקו. כמה יהודים נכנסו בקשרי־מסחר עם האוסטרים כמתווכים וספסרים, אחרים קיבלו רשיונות יבוא ויצוא. בחורים יהודים קיבלו היתרי נסיעה ונסעו לערים גדולות לבושים בחמילות בלויות וסגינים מטולאים של איכרים, במצנפות פרוות־כבשים או בכובעי־צבא מעוכים ובחזרם הביאו סחורות מנופקטורה, עורות, דגים מלוחים וטבק. הבחורים סיפרו על המחסור והיוקר. האוסטרים והגרמנים מנקים ערים וכפרים כבמטאטא. מטעינים מכל הבא ביד ושולחים למולדת. השנאה ליהודים הולכת ומתגברת. גויים מכל החוגים, שהיו רחוקים מענינים פוליטיים — יורים אש וגפרית בהבל פיהם — כאילו היהודים הם שהביאו את הגרמנים והאוסטרים, הם שהעלו את ההטמן לשלטון והם שגרשו את האוקראינים, נציגי העם. חיילים מוסווים במדי צבא הטמני משתוללים ברכבות. היו מקרים שהתנפלו על היהודים בקרונות וזרקום מבעד לחלונות. הפקרות והשתוללות בכל.

יהודים בטלים ממלאכה, מסתובבים ברחוב באפס מעשה ומספרים חדשות על רגל אחת: —

אתמול אסרו האוסטרים והלקו בחור שחצה את הרחוב אחרי שעות העוצר. חבורת יהודים שעמדה בשוק על יד עגלה מהכפר,

נסחבה למפקד. הטילו קנס על שפיכת מעט מים מעביט. בבית־חרושת לשמנים החרימו את מלאי השמן שמצאו במרתף סתום ושילמו במרקים נטולי־ערך. מה יעשה בעל בית־החרושת עכשיו? מישהו סיפר, שאפילו את היי״ש מבית החרושת החרימו ועל יד הטחנה עומד משמר של חיילים זה היום השלישי.

גויים נוהגים בעגלות טעונות תבואה, דרך העיר, לתחנה, כשהם מצליפים בסוסים. בכיכר השוק הם עוצרים, מוציאים את התרמילים עם המספוא, מהדקים אותם לייצול, מלטפים את צווארי־הסוסים ומכוונים עיניהם במלוכסן לצד היהודים, העומדים לפני החנויות הסגורות, ומסתכלים. אחד מפריח הלצה. צוחקים. נדמה להם לגויים, שלועגים להם. הם מנגבים את הזיעה, כשמסיטים את מצנפות פרוות־הכבשים לאחור, מתקנים את רסן־הסוסים, יורקים ועוברים הלאה. לפנות ערב חוזרות שיירות־שיירות בעגלות ריקות הדוהרות על אבני הכביש הזרוע בורות ומהמורות. מישהו מהיהודים קורא לאחד הגויים וכולם עוצרים לרגע, מסתכלים לצדדין, מתקרצפים מתחת לאוזן, נוהמים לעצמם ועוברים הלאה, כשהם מצליפים בסוסים בחמת־רצח. היהודים עומדים המומים, כאילו בפניהם הצליפו. נדמה להם שיש איזה קשר בין חפזון זה וההצלפה בסוסים ושיש להם, לגויים, איזה סוד, שרק הם יודעים אותו ומסתירים אותו מאחרים.

בוקר אחד נעלמו האוסטרים. עוד אתמול התרוצץ שמש הוועד בלווית חייל אוסטרי, עם חבילת מודעות ופקודות בגרמנית ואידיש להדביקן על הקירות. באמצע הלילה עוד נשמעה תרועת החצוצרות ולפנות בוקר לא נשאר איש מהם.

עמדו היהודים בשוק וניחשו. סקרנים התגנבו למשרדים העזובים שבחצר הפריץ, חזרו משם וסיפרו: — החלונות והדלתות פתוחים, ניירות מתגוללים בכל החצר. אחרים סיפרו על נשקם שנפל בהיסח הדעת בידי הגויים בכפרים. שוחחו על נקמת האוסטרים בכפריים בימים האחרונים: הוציאו את כל היבול, הכריחו את האיכרים לקצור את התבואה שטרם הבשילה. החרימו סוסים, בקר, צאן, ועופות. בכפרים אחדים הציתו בתים, והגויים רותחים...

היהודים הקשיבו בראש מורד לדברי המספרים, ובלבם תהיה סתומה על העתיד לבוא.

לו. מלחמה או שלום?

היה זה בשלהי קיץ 1918. בעיר התהלכו שמועות על כוננות ממשלה אוקראינית לאומית בראשותו של פטלורה, וסיפוחם של גדודים גליצאיים־אוקראיניים לצבא הסדיר, בכדי לרסן את השתוללות החיילים. כן פשטו שמועות על משא ומתן עם „האנטנטה". וגם „ידעו" לספר שכבר קיים הסכם כזה. אדם אחד שבא מאודיסה ראה אנשי צבא צרפתיים. גם בתחנת הרכבת המקומית נראו קצינים כאלה בכובעים צבאיים, הדומים לכובעי־הילדים שלנו. בינתיים השתררה תחושה של אזלת יד, הציבור אבד את אמונו בשלטון, יהיה אשר יהיה, והורגש שבלי סיוע מהחוץ, אי אפשר יהיה להחזיק מעמד. בשעת מבוכה זו באה הצעה מצד העסקנים האוקראינים המקומיים לחדש את פעולת ועד־הקהילה בעיר, כנציגו המוסמך של הציבור היהודי כלפי השלטונות.

אנשים היססו, מה תתן ומה תוסיף הקהילה בזמנים טרופים אלה, כאשר כוחו של השלטון עצמו רופף? האם תתקיים רק בכדי למלא את דרישת האוקראינים הלאומניים לשם מתן סיפוק לשאיפותיהם הלאומיות?

מן העיירות הקרובות נתקבלו ידיעות מחרידות. שוב נתרבו הכנופיות, זעקות שוד, שבר ורצח מסביב. שוב צפה שאלת הבטחון בעיר. הרוב היה בעד שיקומו של ועד־הקהילה כמרכז הצלה, ביניהם אחדים מחברי הועד הפעילים, שברחו מן העיר בשעת הפגנת האיכרים וכעת, מתחרטים על בריחתם ומוכנים לפעול למען הצלת העיר ובטחונה. זו היתה הרגשת כל החברים והיא באה לידי בטוי בישיבה הראשונה של הוועד, שבה הועמדה על סדר היום שאלת הבטחון הצבורי.

הצעת „הבונד" היתה להקים מחדש את ה„הגנה" על ידי גיוס כללי. הצעתו של ה„בונד" תואמה לאוריינטציה הכללית שלו בפרק זמן זה, היינו: איחוד הכוחות המזוינים המקומיים עם הכוחות המזוינים המהפכניים העיקריים ברוסיה הבלתי־מחולקת, כערובה לבטחון הציבור והישגי המהפכה.

„פועלי ציון" הסתייגו מהגנה מזוינת מתוך נימוקים מקומיים וכלליים: האם לא תמוגר ה„הגנה" שלנו עוד בהתנגשות הראשונה על ידי הכוחות המזוינים העדיפים שלהם? לא למלחמה אנו

שואפים, אלא לבטחון. ולו יהי זה הבטחון, — זמני. מחובתנו לקדם את פני הרעה בדרכים מתאימות לשעה זו, ואחת מהן היא: — השתלבות במציאות הקיימת, השלמה עם המשטר, והידוק קשרים עם החוגים האוקראיניים אפילו תוך ויתורים עקרוניים, שכן במצבנו כיום כל העקרונות בטלים. בתכסיסים אלה יש, אולי, משום הודאה בחולשת עצמנו, אולם לעומת זה יש בהם גם משום הצלה פורתא. על ידם נוכל לרכוש יחס של אימון מצד החוגים האוקראיניים, אינפורמציה הדרושה למניעת הסכנה, ובמידת האפשרות להציל את המצב גם בעיירות הסמוכות.

לימים נודע, שההתנגדות לפלוגות צבאיות יהודיות, התעוררה עוד בישיבת הראדא בקיוב אשר התקיימה בתחילת שנת 1918 בהשתתפות באי־כח המפלגות וחוגים ציבוריים כלליים. עמדת מרכז „פועלי ציון" היתה שלילית. ובין שאר נימוקיו היה גם זה שפלוגות מזוינות עלולות לעורר פרעות בממדים גדולים ומסוכנים [163].

עמדת המרכז בקיוב לא היתה אמנם, ידועה ל„פועלי ציון" המקומיים. הסתייגותם נבעה מתוך הרגשת המצב והמציאות, מתוך גישושים באפלה ללא־דרך. בינתיים התלקחו ויכוחים סוערים. נאומים כאבני ברד ואש מתלקחת ניתכו מפי חברי ה„בונד".

„האם אין בדחיית ההצעה משום הפגנת החולשה"?

„כלום אין זו פסיכולוגיה של יהודי־חסות?"

„האפשר להאמין להם?"

„היהפוך כושי עורו ונמר חברבורותיו" — צעקו בלשון המקרא. מבלי להיכנס לדיון על עצם אוריינטציה זו או אחרת — טענו לעומתם „פועלי ציון" — הרי התנגדות מזויינת בשעה זו סופה תקלה, יתרה מזו, איבוד עצמנו לדעת, לא רק מבחינת הכוחות העדיפים שלהם, שאין לנו כל אפשרות להתחרות בהם, אלא גם מחמת המזימות הפרובוקציוניות שלהם באמצעות המנגנון המסועף, שבוודאי אינן בגדר של התחרות. המאורעות האחרונים הוכיחו

163. א. צ'יריקובר, „הפרעות באוקראינה". ברלין, 1926, עמ' 87.
א. רעוואוצקי, „אין די שווערע טעג אין אוקראינא", בערלין 1925, עמ' 287.

זאת. המותר לנו בשעה זו לשגות באשליות ולספסר בגורלו המר של הקיבוץ היהודי המקומי?

הבונדאים לא ויתרו, שכן היתה זאת, כאמור, שאלה עקרונית, והוויכוח החריף יותר ויותר. הגופים הציבוריים האחרים נקטו עמדה הססנית והתקשו להכריע לצד אחד או שני. כלום יכול אדם לנחש מראש את השתלשלות המאורעות ולהכריע בהתאם לכך? הויכוח התרכז איפוא, בין „פועלי ציון" וה„בונד", שהעמיד את השאלה, כמעט, בצורה אולטימטיבית אשר במקרה של דחייתה יעזבו חברי ה„בונד" את הועד.

ההכרעה נפלה. ניצחו „פועלי ציון". הבונדאים הצהירו על התפטרותם. כן התפטר נשיא־הועד, איש הציונים הכלליים, והנשיאות עברה לסגנו, חבר „פועלי ציון".

איזוהי הדרך בה נלך? מהי השפה המשותפת לנו ולהם, שבכוחה ליישר את ההדורים וליצור יחסי אימון הדדי? אף אחד לא התעלם מחומרת השעה. מאידך ידעו כולם שאין ברירה. תחושת הגורל היא המצווה ללכת בדרך זו, על אף התהום הפעורה אשר לצדיה. השינויים שחלו בהרכב ועד הקהילה שימשו גורמים מסייעים בדרך החדשה והקשה בחיי הקהילה המקומית:

יציאת ה„בונד" — מתנגדי אוקראינה העצמאית — מוועד הקהילה, קבלת הצעת „פועלי ציון" — בעלי האוריינטציה האוקראינית לייצוב יחסים הדדיים — פה אחד, והעמדת חבר „פועלי ציון" בראש הקהילה, אדם שמועמדותו לבחירות המועצה המחוזית בעבר נתמכה על־ידי האוקראינים — האין זו ערובה בטוחה לאוריינטציה אוקראינית מוחלטת מצד ועד־הקהילה כולו?

כמה מחברי ועד־הקהילה, אנשי מסחר ובעלי קשרים עם הכפרים, סייעו לגיבושה של אוריינטציה זו: גרשון וויניצקי שנבחר לסגן יושב־ראש, יהודי גבה קומה, בעל־צורה וזקן מטופח, בעל מרץ ומעורב עם הבריות, הזניח את עסקיו ופרנסתו והתמסר לעניני העיר והצלתה. הוא היה מסתובב בעיר, מחליק זקנו תוך מחשבה, מקשיב לשיחות גויים ויהודים וכל הזדמנות שבאה לידו ניצל לטובת הענין, להשכנת שלום בין היהודים והגויים.

מאיר קליינמן (נפטר בארץ לפני שנתיים), בעל מטווית חוטי־צמר בשביל איכרים, יהודי מגרי „ירושלמקה", מאנשי העם „הנסתרים", החדורים רוח עממית, פשטות ונכונות לסייע לכלל ללא היסוסים ופקפוקים. נשען על מקלו צעד בצעדים מהירים, כשזקנו הצהוב מתבדר אגב הליכה ועשה את שליחותו באמונה ובמסירות נפש, ביום ובלילה, ללא רתיעה וללא מנוחה. הוא היה מזמין את האיכרים לביתו, מכבד אותם ביי"ש ובדגים מלוחים — מהצרכניות, שלא סירבו להמציאם למטרה זו — ואשתו היתה מכינה ומטגנת ועורכת את השולחן כמו למלאכת מצווה. מעין זוהר של נחת־רוח מקיום מצווה היה מרחף על פניו התמימים, אם הצליח לשכנע את האיכרים ולמשוך אותם לצד היהודים. גם אחרים מחברי ועד הקהילה ומחוצה לו: — ישעיה ז'רדונובסקי, שלמה ניסן קאאוטנסקי, לוי דידר, זיידה רמולינסקי — מתנדבים מסורים ללא ליאות להצלת העיר. כתיירים במקומות נידחים ופראים המפייסים את הילדים ע"י צעצועים וחפצי קישוט זולים כדי לרכוש את אימונם, היו הללו משתדלים לרכוש את אימונים של האיכרים ע"י חלוקת מצרכים שונים: גפרורים, מלח, נפט, מכורקה. היו גם נסיונות אחרים של משא ומתן בשיחות ומסיבות. היו משוחחים אתם על הנעשה בכפר ובסביבה ובינתיים היו מוסרים ידיעות על כנופיות משוטטות בסביבה. והענין היה נמסר לועד הקהילה לשם טיפול. לסוף התארגנו הגויים והציעו שירות סדיר במקרה הצורך.

האם היה בכך משום ערובה לבטחון?

חלילה!

אף אחד לא התעלם מחומרת הסכנה ולא השלה את עצמו שזו חלפה כבר. להפך, השמועות שהגיעו מעיירות קרובות ורחוקות הגבירו את הדאגה. בכל זאת היתה תחושת מה של הקלה והצלה, כתחושתו של הטובע הנאחז בקש.

הפורענות הקיפה את כל איזור פודוליה, אש מתלקחת, למרות הבטחות השלטונות האוקראיניים לרסן את הפורעים. עוד בצעדיהם הראשונים הורגשה אזלת־יד השלטונות ואי־האמון בכוחות עצמם. כל פודוליה היתה מוצפת כנופיות. נחלי דמים זרמו בישובי ישראל. על הבמות עמדו ככוהנים חיות טורפות, נטולות מצפון וצלם־אלוהים שהתעטפו באיצטלא

לאומית של הצלת המולדת, שלמראיהם רעדו קהילות שלמות: — מכנו, גריגוריוב, מאריוסה, זבולוטני, וואלינייץ, צלי, טרוטנקו. בתוכם היו גם כנופיות מקומיות של גזלנים, רוצחים ואנסים מאורגנים ובלתי מאורגנים, בסתר ובגלוי. העיר לא ניצלה מידיהם.

מפעם לפעם התפרצו בהלשנה ועלילות פרובוקציוניות ומעשיות על מחסני נשק בבית־הכנסת, לעתים במעשי שור ורצח בצדיה ובמזיד. אכן, השתוללות דמים אכזרית לא היתה. היא נמנעה. יד הגורל לא היתה כה אכזרית, כמו בקהילות אחרות.

בפרק זמן זה (1918—1920) נערכו באוקראינה 1936 פוגרומים ובפודוליה בלבד הגיע מספרם כמעט לאלף.

כל נושאי הנשק למיניהם, מגיני המולדת ולוחמי החירות, כביכול — קוזקים ואנשי צבא סדיר, גדודים בלתי־סדירים, וכנופיות של איכרים — ראו חובה לעצמם להכריז מלחמה ביהודים. לפי מקורות שונים[164], נערכו למעלה מאלף ושלש מאות פוגרומים ביהודי אוקראינה על־ידי גדודי הפורעים דלקמן: —

פלוגות צבאיות אוקראיניות	493
כנופיות אוקראיניות וקוזקים	357
גדודים לבנים	274
גדודי הצבא האדום	106
כנופיות מקומיות	106
	1336

164. נ. ברגל „יוואבלעטער" בערלין 1928, כן גם אחרים.

כאמור, לא סבלה ברשד כיתר הערים והעיירות שבסביבתה. נעשו אמנם נסיונות לעריכת פוגרומים. היצרים הפראיים געשו והשתוללו בחמת רצח, אולם ועד הקהילה החניקם בעודם באיבם. האמצעים היו רבים ושונים: לעתים סכסוך וסיבוך כנופיה בכנופיה עד כדי תגרה ביניהן — אמצעי כבד־אחריות וכרוך בסכנה. כן היו אמצעים שלא ניתנו לשיקול דעת הגיונית, נוצרו מתוך שיקול אינטואיטיבי של הרגע, של האפשרות הקיימת, כמי שמציל מן הדליקה שאיננו מתחשב בסכנה, אלא פורץ ומכבה. ולעתים נעשו הפעולות במתינות ושקט, בפנים קפואים מתוך שלוה מדומה.

לז. ה ק ה י ל ה

הקהילה היתה מוסד ער ותוסס, בעל־הסמכות היחידי שליכד וריכז סביבו את עניני הפרט והציבור, העזרה והבטחון. בבית הקהילה יכול כל אחד לשאוב עידוד ואומץ־רוח למשך היום. ועד־הקהילה היה בודק כל שמועה שנפוצה בעיר, מאשר אותה או מכחישה. במקרים רבים היתה ההכחשה כמוה כהרגעה. עתים היה ועד־קהילה מטפל בעניני פיצויים, עזרה, ותמיכה לבודדים ולמשפחות. הקשרים עם חוגי הקואופרציה יצרו אפשרות להמציא בשביל האוכלוסיה היהודית סחורות ומצרכים חיוניים, שמחסורם היה מורגש בעיר. הצמרת האוקראינית המקומית התייחסה לועד־הקהילה כאל מוסד רשמי בעל־סמכות בעניני האוכלוסיה היהודית, שיש לו גם השפעה בלתי־אמצעית על איכרי הסביבה, ואף על מנהיגי כנופיות וחטיבות צבאיות.

ועד־הקהילה שכן בבית מושכר, ביתו של אחד הגבירים שיורשיו מכרו אותו מחמת מצוקה. עכשיו פנה הודו, פנה זיוי של הבית, הקירות והדלתות נכתמו, השמשות נסדקו, הציורים רבי־הגוונים שעל הקירות דהו ונטשטשו, אף הגדר שהקיפה את הבנין נהרסה בחלקה ועצי השטים שבגינת הבית שעמדו ללא טיפול כמשו ונתייבשו.

מי לא עלה במדרגותיו של בית זה? מי לא השאיר על מדרגות אלה סימני רפש ובוץ בחורף ואבק נעליו בקיץ — יהודים, גויים, אוקראינים, אנשי־שלטון ועסקני־צבור, מנהיגי כנופיות, חיילים, הטמנים, „סוטניקים", חנוונים, אופים, אנשי מסחר בסתר, שוועד־הקהילה לקח אצלם סחורות, וסתם יהודים שבאו לשמע חדשות. וכן גויים מהסביבה, „חסידי" הקהילה, נעולים כביום חג מגפיים משוחים בעטרן, במצנפות פרוות כבשים וחגורים חגורות ירוקות מסביב לחמילות. האויר היה דחוס. המולת דיבורים ולחשים, נזיפות וקובלנות, טענות ותשובות, שידולים ושיכנוע; ריחות פרוות טחובות, נקניק, עשן מכורקה, עובש וצחנת טחב מרתפים.

מיום ליום נעשה המצב החמרי קשה יותר ויותר. אנשים בתדלדלו ונתרוששו ופניהם המצומקים היו משום ביטוי נאמן למצב. ברחובות נראו אנשים לבושי בגדים מרופטים מטולאים

טלאי על גבי טלאי שהיו תלויים על הגופות המצומקים כסמרטוטים על גבי כלונסאות.

ראשי־כנופיות היו באים לבית־הקהילה ברעש, מלווים נושאי כליהם, כביכול, חיילים מרופטי־בגדים ומעוכי־צורה, ומהם שהיו מתפרצים ישר אל אולם־הישיבות. עם בואו של ראש־כנופיה כזה אל הבית נעשתה האוירה דחוסה; נשמעו טענות ותביעות; בפניו של ה„ראש" נראו העוויות משונות, מבטים יורי זיקי משטמה! נשימות הנאספים נעצרו: אנשים משתמטים ומתחמקים לבתיהם, אחרים מתלחשים בפחד. בינתיים מופיעים כמה בריונים, מושיטים יד לחברי ועד־הקהילה ול„ראש" של הכנופיה. מתיישבים ושואלים על המצב, על ה„ויסקו" (צבא), על ה„וולאדא" (שלטון), מחלקים מחמאה לועד הקהילה „שלנו". מספרים על מסירותו לשלטון האוקראיני ועל עזרתו לצבא.

במקרים מסובכים, היו מזמינים לישיבה מישהו מהצמרת האוקראינית לשם הפגנת יחסי הגומלים ההדדיים. ראש הכנופיה מתחיל לנהל משא־ומתן על עזרה ל„ויסקו". עתים, בשעת המשא־ומתן, היו החיילים מתפרצים באחד הרחובות ונשמעו צעקות ויללות. עתים היו באים יהודים שדודים, מבוהלים, לבית הקהילה בבכיות. אך בדרך כלל נשא הציבור בשקט את נטל הגורל והזוועות. היו שרטנו: — פירצה קוראת לגנב — היד הפתוחה, הרחבה המושטה קדימה, של הקהילה קוראת ומזמינה את הכנופיות.

בלילות לאור הנר, במסתרים, יושבים איש ואשתו, סוקרים את רכושם שנותר לפליטה אחר החרמות השלטונות וגזל הכנופיות; — אוסף משונה של סחורות, שק סוכר, חבית שמן, שנים־שלושה גלילי אריגים במקום מוסווה, שטרות־כסף מכל המינים: קרנקיות, קרבובנצים, יקטרינקות. הם יושבים דומם, נוגים, שקועים בהגיגם ובמעשי ידיהם. ממיינים את המטבעות ועושים סיכומים לעתיד. מה ישאר מכל אלה? משגמרו, הם יוצאים לבית־הקהילה, מקשיבים לשיחות ולחדשות כדי להסיח את הדעת מעצמם.

השלטון האוקראיני התפתל בלבטיו. ההשתוללות בערים היהודיות בפודוליה הלכה וגברה. כנופיות קוזקים בתספורת ה„אוסלדצים" — („דג מלוח" — פקעות שער גולשות מהגלגולת

עד האוזן) ובתלבושת מסורתית מיוחדת: מכנסים כחולים רחבים — מהמתנים ועד הברכים — כשמלת אשה, נושאי סמלים ודגלים מתקופת חמילניצקי, ערקו מהחזיתות והתפרצו לערי התחום. התפרצו, בין השאר, גם לברשד, האחוזה ביעותי מוות. לא הועילו דברי הסבר על לויאליות פטריוטית. בשבילם היתה מטרה קדושה אחת — לבוז ולרצוח באמתלא של ביעור הקומוניזם, כביכול. וכי קיימת עיירה יהודית שאיננה קומוניסטית? תמכו בהם האוקראינים בעיירה — במתן עצות, בהדרכה, כמורי דרך, תמורת חלק בביזה. בתקופה זו היו רבים מן הכפריים מתרעמים על עצמם בשל „בטלנותם", כשעבודה אינה מצויה ואפשר ליהנות מן ההפקר. נשים היו מגנות את בעליהן על רשלנותם. היו מוכנים לתת־יד למזימה זידונית, ועל אחת אחת כמה וכמה להילוות אל הכנופיות.

בשירות הקהילה עבד מורה כפרי אחד, קצין חיל־הים לשעבר וקומיסר ראשון לאחר המהפכה, ובין השאר גם ראש־כנופיה — זו היתה תחנתו האחרונה, ולאחר שהכנופיה פורקה נכנס לשירות ועד־הקהילה. והנה אירע שברנש זה השתכר בקלוב המקומי. פרצה קטטה והוא התנפל על הנוכחים באקדוח שבידו. קמו אחרים וירו בו.

מעשה זה אירע באור ליום ראשון. הדבר נודע למשפחתו שבתוכה היו אנשים בעלי עבר מעורפל ומנהיגי־כנופיות, אשר מצאו להם שעת כושר להסית את איכרי הכפר לפעולה — להתנפל על העיר ולנקום את נקמת הדם השפוך. האכרים לא היססו, כמובן, והתנדבו, שכן היתה זאת הזדמנות שאין להחמיצה. אחרי התפילה בכנסיה ונאומו של הכומר על ה„רצח המתועב" נאספו בסיסמא לגאול את הדם. בעיר השתרר פחד. האיכרים „מגיני־הקהילה", נרתעו. היוכלו לעמוד בפני הכפר כולו?

„גרומדה!" (המון) — תשובה זו, קיבלה משלחת ועד־הקהילה שפנתה לכומר המקומי.

ועד־הקהילה קבל החלטת בזק, אינטואיטיבית, להילחם בפורעים ומסיתיהם. נודע, שאחד מקציני הצבא, טרוטנקו, מנהיג־כנופיה ידוע, שוהה באחד הכפרים על מנת לארגן מחדש את גדודו שנתפרק. היה זה אדם חולני, בעל נטיות מיסטיות, אדוק, המחזיק בכיסו צלבים ואיקונין של האם הקדושה. לפני התנפלותו על עיירה יהודית היה כורע ומתפלל. הוא בא בלווית אחד מסגני

הכמורה המקומית שנצטרף לשליחות זו, ואספסוף פרוע, של בריונים מהכפר.

אותו טרוטנקו נסע לכפר ההוא, בלווית אחד משלישיו, שהיה לבוש מדי־צבא ומזוין, והודיע לראשי־הכפר בתוקף, שאם יעיזו לעלות על העיר, יגנו הוא ו„חייליו" על העיר ואנשיה „עד טפת דם האחרונה". לא הספיק המפקד לשוב העירה, והאספסוף הפרוע התפרץ ברחובות העיר.

ועם כל הזהירות מצד חברי־הקהילה מחד, ומתינות מפקדם — מאידך, לא יכלו לבלום את יצריהם הפראים. התפרצו לבתים אחדים שבסימטאות צדדיות שדדו, בזזו, התנפלו על מזכיר ועד־הקהילה ודרשו: מכורקה (טבק), ויי"ש, איימו על חברי ועד־הקהילה במטר גידופים ובסכינים: —

„זאריזשים (נשחט)!"

יהודים התפרצו לבית־הקהילה נטולי נשימה: — בריונים יחפים, מזוינים בסכינים משוטטים בסימטאות העליונות, מתפרצים לתוך הבתים. בחורה אחת מיללת במר נפשה, אחד מוטל פצוע, אנשים רצים להסתתר. המנהיג שהתאכסן בביתו של יושב ראש ועד־הקהילה. יצא בלווית חיילים מזויינים ואיכרים מקומיים להעניש את הפורעים. אחדים נאסרו והסערה קמה לדממה. הרפתקה זו רבת האחריות והסכנה הצילה את העיר ממרחץ דמים שאותה כנופיה עצמה ערכה אחר־כך בעיירות אחרות בסביבה.

הציבור היהודי בעיר גילה אומץ לב ונשא את גורלו המר בשקט. כשהגיעו שמועות רעות מהסביבה היו מפטירים: גם זו לטובה, שעלה לנו בנזקים חומריים... ותודה לאל שבגבולנו אין הרוצח וואליניץ — אצלו גם כופר נפש לא יועיל.

עדיין היו אנשי הכנופיה הזאת מסתובבים בעיר ומטילים פחד בניוולם הצבאי האוקראיני, והנה הופיעו לפתע פרשים מזויינים, הם דהרו על סוסיהם ישר לביתו של יושב־ראש ועד־הקהילה, נכנסו ויצאו ודהרו הלאה. אנשים עמדו מרחוק רועדים והסתכלו כשהפחד מציץ מעיניהם.

מה קרה?

לעיר בא גדוד סיור של הגנרל פבלוקו, שלישו של פטלורה, והביא פקודה דחופה מהשלטונות לקהילה היהודית להפגין את נאמנותה לשלטונות והצבא על ידי עריכת קבלת פנים שקטה לצבא שיעבור בעיר בסך. — לפי הפקודה, החנויות וחלונות הבתים צריכים להיות פתוחים ועל האנשים לעמוד בשקט או לטייל סתם ברחוב מתוך קורת־רוח כדי ליצור אוירה של שביעת רצון. אי־מלוי פקודה זו תגרור מסקנות בלתי־רצויות לגבי היהודים כצד עוין ובלתי־ידידותי.

בהפגנה זו היה משהו טרגי, עצוב ומעורר חמלה. אנשים פתחו תריסים חלודים בידים רועדות מפחד, חנוונים עמדו על יד חנויותיהם והסתכלו לצדדין, גברים ונשים טיילו לאורך הרחוב בבגדיהם המרופטים מתוך מאמץ להרגיע את סערת רוחם, שעה שהצבא עם כל הכבודה עבר ברחוב ומבטים דוקרים, חודרים בלשו סביב, סביב.

לאחר ההפגנה האזרחית באו קציני המפקדה לביתו של יושב־ראש ועד־הקהילה לשם ביקור נימוסין. הם דרשו מהקהילה לספק את צרכי הצבא — סחורות, מצרכי הלבשה והנעלה, כסף וזהב. כיצד אפשר שבקהילה יהודית לא יהיה זהב? יושב־ראש ועד־הקהלה הסביר שהקהילה עניה ואין בכוחה להיענות לדרישות כאלה, והחברים הזכירו את ה„עזרה" הניתנת לחטיבות וגדודים עוברים. אולם הללו עמדו על דרישותיהם והדגישו את חובתם האזרחית של היהודים.

זה היה משחק בתחפושת, אילוזיה של לויאליות אזרחית מדומה, הזיה של נודדים במדבר ההולכת ונסוגה במידה שהם מתקרבים למטרה הנכספת, המדומה. המשחק חזר ונשנה מפעם לפעם עם החמרת המצב ועם התעצמות דרישותיהן ותיאבונם של הכנופיות. כלום לא תשיגם יד הגורל האכזרי, ככלות הכל, והיד המושטה לא תוכל להשקיט את התיאבון הפראי?

בימי הסתיו המאוחרים, הופיעו בעיר קצינים מגדודי האוקראינים הגליצאיים, אלה היו ברובם, בעלי השכלה גבוהה — עורכי־דין, מהנדסים, מורים. לפי דבריהם, היה זה מטה־קשר

של המפקדה הראשית הגליצאית שבחרו להם למשכנם את ברשד בגלל לויאליותה האזרחית. תפקידה העיקרי של חטיבה צבאית זו היה נהול תעמולה בין הכפריים החשודים. חלק מהם התחפש בתלבושת אוקראינית לאומית פשוטה, נסעו לכפרים לעורר את הרוח הלאומית האוקראינית, שהתחילה להתמוטט.

הם היו זהירים, ועם בואם העירה, התקשרו עם ועד הקהילה שאכסן אותם בבתים יהודים — לשם זהירות. הם גם הנהיגו סדרים צבאיים — משטרה צבאית, קומיסר צבאי ובית־דין צבאי. עם השלטונות האזרחים, עם חוגי האינטליגנציה האוקראינית ופעילי הקואופרציה — כמעט שלא באו במגע. הקשרים עם ועד־הקהילה היו הדוקים ביותר, לאחר שאחד מקציניהם, יהודי, חלה בטיפוס ומת. ועד הקהילה קבל על עצמו לטפל בקבורתו. ואנשי העיר בהמוניהם חלקו לו את הכבוד האחרון. יושב־ראש ועד־הקהילה הספידהו במלים נרגשות ממרפסת הקומה השנייה של המלון שבו התאכסן בחייו. כשהרחוב מלא אנשים שעמדו בצפיפות רבה. בבית הכנסת הגדול ועל יד הקבר הפתוח הספידוהו הדיין המקומי, ר׳ דוד לרנר.

בחורף זה כאילו שקטה הבהלה במקצת. כנופיות לא נראו. מעט היחס האנושי, שהללו הראו לציבור היהודי הספיק להשכיח את העבר העגום ולהחזיר אנשים לטרדות החיים היום־יומיים. היתה אפשרות להשתכר, בעלי מלאכה חזרו לסדנאותיהם. קציני המטה גילו עירנות ופעלתנות בעניני העיר והציבור, בהתיעצות עם ועד־הקהילה והיושב־ראש, שיחסי ידידות נתקשרו בינו ובין אחדים מהם. לעתים היו דנים בענינים אדמיניסטרטיביים של המיליציה והקומיסרים להסיר קשיים וסיכסוכים בינם ובין הציבור. יש שהיו דנים בענינים פנימיים, בתלונות וטרוניות על מפעלי האספקה והצרכניות. בין אגודות הצרכניות פרץ סכסוך בענין הספקת הסחורות מאגודת הסיטונאות שעל יד קופת מלוה וחסכון. המנהל, עסקן צבורי ותקיף הואשם בצמצום האספקה שלא לפי הרשיונות שהיו בידיו. המאבק נמשך זמן רב והענין נמסר לועד הקהילה. הודות להשתדלות יושב־הראש צומצמה האשמה והענין נסתיים בפסק דין של פיטורין בלבד.

החורף היה גדוש מקרי גניבות ושוד. מעשי בריונות של כנופיות מקומיות, שאליהן נמשכו אחדים מבחורי המקום מתוך

תאוות בצע, או לשם ביצוע מזימות ונכלים, החרמות ושוד. אנשי הכנופיות היו מפשיטים את בגדיהם של תושבים, מסירים את כובעיהם מעל ראשם ואת מעיליהם מעל שכמם. בלילה אחד התנפלו על משפחה אחת בקצה העיר, שדדום והרגום.

העיר כולה נזדעזעה. המשפחה היתה מוכרה וידועה. אפילו בלב המתונים התעוררה רוח תגובה: — היתכן? בזמן כזה? ומי? בחורים יהודים!...

תועבה! צעקו אנשי העיר. קרובי המשפחה שבניה נרצחו ושכניהם רצו לועד הקהילה, לגליצאים. הללו גילו ענין ועירנות, חקרו ובלשו בסודיות מוחלטת. תפסו אחדים מהבחורים והם הודו במעשיהם וגילו את שמות שותפיהם לרצח. נערכו חיפושים ובמשפט הוכחה אשמתם. הציבור עקב אחרי החקירה בתוגה עמוקה וקבלו את פסק הדין בבושת פנים: שלשה מהם ניתלו...

עם ניצני האביב הראשונים, זה היה באביב שנת 1920, נעלמו הגאליצאים ואתם קציני המפקדה הראשית. לחץ גדודי הלבנים והבולשביקים בפודוליה הלך והתגבר בכיוון הדניסטר. אחדים מהקצינים האלה עברו למחתרת, צורתם נטשטשה וכל חזותם אמרה: אכרים!... הם נהפכו לכפריים פשוטים כפופי גב קודרים, חלשים, פרועי שער וזקן, בחמילות איכריות מרופטות. היה משהו טרגי ועצוב בקדרות זו. רגעי חדלון לאומי בתקופה של דלדול וליקוי המאורות.

חג הפסח הוחג בצניעות, בחרדה. התהלכו שמועות על כנופיה חדשה המתכוננת לבוא העירה. סיפרו, שכנופית וואליניץ נמצאת בכפר לא רחוק. בליל הסדר ישבו הכל סגורים ומסוגרים בבתיהם. התריסים מוגפים. דומית הלילה הביעה פחד טמיר, המסתתר בסוד הכוכבים הנוצצים ומבריקים ממרומים. מישהו פתח לחצאין דלת חורקת, הוציא את ראשו בפתח, והסתכל בפחד בשמים. סגר את הדלת בחפזה בתפילה חרישית על שפתיו: —

הלואי שיהיה לטובה.

הדבר היה בשעות הצהרים. אנשים הסתובבו ברחוב, עמדו על יד עגלות בודדות של איכרים שנקלעו העירה. השמועות נתבדו,

כנראה, והקהל שנרגע לא השגיח כלל בפרשים, שצצו כמו מתחת לאדמה, מרחובות וסימטאות צדדיות, ונעצרו בכיכר השוק. אחד, בעל קומה, בעיני פלדה ופנים נוקשות, ירד מעל סוסו, ניגש לאחת העגלות ושאל לועד הקהילה. יהודי שעמד מן הצד הוביל אותו לשם. הלה נכנס, התיישב באולם הישיבות, הזמין את היושב ראש לשבת על ידו, כיבד אותו בסיגריה, בקריצות־עינים רבות משמעות כלפי מלוויו.

במהירות הבזק פשטה בעיר השמועה — וואליניץ בא! זה היה אחד הרוצחים הסדיסטים בסביבה, סטודנט לאגרונומיה באינסטיטוט הקיובי וקצין בצבא הרוסי בימי המלחמה. אחרי המהפכה התמסר בכל מרצו לתנועה האוקראינית. גאוותן ובעל אופי שואף לגדולות על רקע של לאומניות אוקראינית, שלא סלד בפני כל אמצעים המובילים למטרתו, ויהיו הנועזים ביותר. הוא הסית את האיכרים למעשי אלימות בפריצים במחוז הייסין, עיר מולדתו. אחר כך נתפרסם במעשי שוד ורצח איומים בעיירות יהודיות. שמו נזכר בזוועה גם בין החוגים האוקראינים בגלל נוקשותו ואכזריותו הסדיסטית. בעיירה חצבטו, במרחק 25 ק"מ מן העיר פקד על חייליו, אחרי השתוללות דמים ורצח שנהרגו בה כארבע מאות איש, להגיש לו על מגש כסף את ראשו המותז של יושב־ראש ועד הקהלה. דוגמת ראשו של יוחנן המטביל שהוגש על מגש כסף לשלומית...

פרק אחד מפרשת חייו קשור בעיר. עוד בהיותו קצין רוסי התאהב באשתו של עורך־דין אשר משפחתו גרה בהייסין. שניהם, הבעל והאשה, היו מילידי העיר ברשד. הוא התחיל לבקר בביתם ולימים נעשו ביקוריו תכופים יותר ודרישותיו נועזות יותר. הבעל ואשתו התחילו לפחד ממנו. ואכן רצח את הבעל בשעת התקפת טירוף תאוותנית. האשה נעלמה. את רוח הקנאה המסואבה הרווה בדם יהודים.

הופעתו בעיר הדהימה את היהודים, השמועות על אכזריותו וקשיחותו הטילו בהם רעד וצמרמורת. אפילו החוגים האוקראינים נדהמו, ומבלי שנתבקשו חיפשו דרכים למנוע את האסון העומד לבוא כחתף. אולם ללא הועיל. לאיכרים שנכנסו וניסו לדבר עמו, לא שם לב כלל, הוא דחה אותם ואחדים מהם גירש מעל פניו. בבית הקהילה ישב בכורסה, ברגלים משולבות, עישן סיגריה אחרי

סיגריה, ובילה בשיחה קלה עם אחדים ממלוויו ועם מנהל הדואר המקומי, חברו לגימנסיה שבא לבקרו כדי להניאו ממעשי אלימות. מפעם לפעם היה שואל ליושב ראש ועד הקהילה, לא דרש, לא תבע. מה שהציעו לו חברי ועד הקהילה, דחה. נוצר מעין מצב של קפאון, שלא השאיר מקום לטעות בכוונתו הזידונית.

מקצה העיר ועד קצה עברה השמועה בבעותי מוות, סערת טירוף הקיפה את הנוער. אחד, ברל מנדריק, בנו של חיים דוד שוחט, ממשפחה מיוחסת ומפורסמת בעיר (כעת הוא בארץ, ושמו דב כרמלי, במושב חירות) בא לבית הקהילה בלווית צעירים אחדים בכוונה לירות בו, אולם הסכנה נמנעה משנודע הדבר לפני שהספיק לבצעו. אנשים שהיו אותה שעה בבית הקהילה השתמטו לבתיהם. נשארו רק אחדים מן האיכרים ופרשיו מלוויו על סוסיהם במצב הכן ע"י בית הקהילה. מנהל הדואר הספיק להוציא את יושב־ראש. ועד הקהילה, להעבירו לבית הדואר ולהסתירו שם, באמתלא להשיבו מיד, מכיוון שנודע על מזימתו של וואליניץ לחזור על המעשה שעשה בחצבטו, ולצוות שיביאו לו גם את ראשו של יושב ראש ועד־הקהילה של ברשד...

היום נטה לערוב. צללים ארוכים התפזרו על פני הרחוב, על הבתים והגגות, הבליעו פסי־שמש דלוחים בארגמן השקיעה. לפתע, נשמעו צלצולי פעמוני הכנסיות שבקצווי העיר, צלצולי תוגה חזקים בקצב מהיר מלווים צלצולים דקים, דקים קוראים לעזרה. מהסביבה ומשכונות הגויים נהרו איכרים ואיכרות מזוינים בגרזינים וקלשונים לבית הקהילה, בראשם צעד בצעדים גסים אחד — איוואן „המשומד" — יהודי שהשתמד בעיר לפני שנים. (הוריו, שלא יכלו להשאר בעיר מצער ובושה היגרו לאמריקה) — מיוגע ומיוזע, במצנפת פרוות הכבשים, הוא נכנס לבית הקהילה, בלווית איכרים אחדים. ומתוך החלונות הפתוחים בקע קולו הצרוד:

— „אמרנו לך שתצא... אל תספר לנו בדותות. — לא מבקשים את טובתך. לא אתה האפוטרופוס פה במקום... אם צריכים להרוג את היהודים, אנחנו בעצמנו נהרוג אותם לא אתם"...

— „מי אתם"?

— „אנחנו הגרומדה (ההמון) אם מעט לך נקרא עוד... נצלצל לעזרה. נגייס כל כפרי הסביבה —, ומי אתם?"

„הולורנצי..." (יחפים).

מתוך החלונות בקעו קולות בערבוביה ובהמולה: —

— „איוואן צודק" „מה אנחנו משתעשעים כאן עמו? — איוואן! נקרא לעזרה..."

דממה, המולה, שקט, ושוב המולה רועשת, פורצת...

— „בני הכלבה! לא מכירים אתכם? שודדים!..."

נשמע קולו של איוואן: „גם אנחנו חכמים כמוך... צא מכאן עם כל הכנופיה... לא ניתן לה ללון בשום כפר..."

קוי השמש האחרונים הציפו את המרפסת הקטנה, שעל יד הכניסה לבית הקהילה על חמש מדרגותיה הרעועות, פלשו לתוך הבית ועל הקירות. וואליניץ קם זעף, התקרב לאט אל הדלת, סקר במבטים רצחניים סביב סביב, יצא ועלה על סוסו, לקול ההמון, הצועד אחריו. אחד אחד עלו על סוסיהם בזריזות ועזוז אנשי הכנופיה וזזו בשתיקה, כשפרסות סוסיהם מהדדות על הכביש הרעוע בדמדומי השקיעה, והאיכרים ההולכים ברגל מלווים אותם משני עבריהם.

איוואן המשומד נשאר עומד על יד גדר בית הקהילה, מחליק את מצנפת פרוות־הכבשים שלו.

הוא, האבר המדולדל של העדה היהודית, הציל אותה מצפרני המוות...

לח' „טרם בולבה"

כל אותו קיץ היתה העיר נתונה בסיוט של כנופיות נודדות. שיירי גיסות אוקראיניים ופלוגות „לבנים" נדחקים בלחץ הבולשבי־קים, נעו ונדו על פני שבילים בודדים על גדות הדניסטר, היו מתנפלים על העיר כזאבי ערב טורפים במהירות ובחפזון. שוב אירעו מקרי שוד ורצח ויריות „שלא בכוונה"... —

חזרו ונשנו הדרישות מועד הקהילה והאיומים על חבריו. כך היו התנקשויות בין גדודים יריבים במחבואות העיר. כדורי תותחים עפו מעל לעיר ורסיסים פגעו בבתים פצעו אנשים, וגרמו נזק לרכוש. היהודים לא התענינו לדעת ידו של מי על העליונה. הם פחדו מפני תבוסה כמו מפני נצחון של צד זה או אחר. בדומה לאותו המשל המדרשי על האבן והקדירה, אשר בין

אם הקדירה נופלת על האבן או האבן נופלת על הקדירה וי לה לקדירה.

היו בעיר פלוגות של אינטליגנטים אוקראיניים, שהתנדבו לחפש קומוניסטים ולבערם. הם באו, כביכול, לבער את הרע ואתם קבוצות חיילים לשמירה במקרה של התנגדות מזוינת. למעשה, פשטו החיילים בעיר, שדדו, הורידו טבעות ושעונים מעל הידים, סחבו יהודים בעלי זקן ופיאות מבית המדרש, בעלי מלאכה מבתיהם, וסתם בחורים ציונים ידועים. התרוצצו חברי ועד הקהילה, זיהו את הנתפסים וחתמו על ערבויות. אחדים שלא היו מבני המקום לקחו אתם.

בסוף הקיץ, עם ראשית השלכת, סיפרו על גדוד פרשים שנראה בפרברי העיר. אחר כך נודע, שמפקד הגדוד הוא אחד, סאווי צ׳ילי, — פסבדונים היסטורי, על שם אחד מנהיגי קלגסי חמילניצקי — מורה, לאומי קיצוני, משורר, ו„מושך בשבט סופר״. אנשים לא נתפסו לבהלה שכן ידעו שהמפקד הוא ידידו של יושב ראש ועד הקהילה, שעשה למענו שירות משפחתי נועז, והציל את אשתו בזמן היותו חבר במועצה המחוזית. כדומה לו, היה בקורו של אחד ממנהיגי הכנופיות, זאבולוטני, מהידועים בסביבה באכזריותם, שאף הוא היה ממכיריו של היושב־ראש מאותו הזמן. שניהם נפגשו בידידות, וה„מנהיג״ וקציניו סעדו בביתו של היושב־ראש. הם עזבו את העיר בלחיצת ידים ונשיקות לחברי ועד הקהילה, לשמחת הצבור כולו.

בואו של צ׳לי היה עטוף סודיות, וקדמה לבואו התרוצצות ב„הספוזיבסויוז״ — מרכז הפעילות האוקראינית. — כשנודע על בואו לעיר שלח לו היושב־ראש הזמנה לבוא אליו ולא נענה. רק לעת ערב, חזר השליח — ובידו הזמנה לכנוס ישיבה של חברי ועד הקהילה בהשתתפותו של המפקד.

שוב לא היה זה אותו האיש הרך והאדיב שנשק פעם את יד ידידו שהציל את אשתו וילדו. איזה איש אחר, זר, עמד על מפתן האולם עם חבר מלוויו, המזוינים כמו לקראת קרב, קפוא, בוקשה, כחיה טורפת הזונקת על יריבה. הוא לא נענה להזמנת

היושב־ראש והקהל שהצטופף לצדדין בהכנעה — בכדי לפנות לו מקום לעבור לראש השולחן. הוא אף לא לחץ את היד המושטה של היושב־ראש לשלום, עמד ודיבר... על מצב המולדת, על טובי בניה הנהרגים, על היהודים כפויי הטובה, העיר המלאה קומוניסטים, ההכנות מצד היהודים לקראת הצבא האדום... דרש את הנשק המוסתר במחסן מתחת לבית הכנסת הגדול... את הנשק המוכן בשביל הקומוניסטים — סיים ברטט של פתום כשקולו הולך וחזק, הולך ומתגבר — „את הנשק, המוסתר אצלכם מתחת לרצפת בית הכנסת, עליכם להוציא לי במשך שעתיים..."

רעד וצמרמורת עברו כזרם בקרב כל הנאספים באולם הישיבות. המלים ידועות ומוכרות. פתיחתא פרובוקציונית ידועה לעלילת דם ורצח. האם בעיירות אחרות לא מצאו את הנשק, כביכול, במקום שנקבע מראש למצוא אותו?

היושב־ראש ניסה להעמידו על טעותו, אך הלה שיסע אותו באמצע, בתקיפות ובטון של פקודה. כשהוא נסוג והולך לעבר הדלת: —

„אני יודע הכל... את הנשק המוסתר מתחת לבית הכנסת עליכם להמציא לי עד שתים עשרה בלילה. אחרת לא תשאר אבן על אבן מן העיר כולה..."

כרגע נתרוקן האולם. בשבעה דרכים נזדרזו האנשים ללכת לבתיהם. העיר כולה נהפכה לגוש המום ודומם. זוהר הירח החיוור הפיץ אורו על פני הבתים האפלים, חתול בודד הוצה את הדרך בריצת פחד ובעינים בוהות; כלב נובח כלפי הירח. צל אדם מופיע בסמטה, מסתכל לצדדין, נעלם כהרף־עין ונבלע אי־שם. זקן אחד, חיט, בן שמונים, ר' מיכל דוד, מהדהד בסנדליו המסומרים בדממת הרחוב; מאהיל בידו על עיניו העיוורות למחצה, הוא נכנס לבית הקהילה בשקט ובדממת אבל, מתיישב על יד היושב ראש, — שנשאר יושב במקומו בשעה שהאחרים נסתלקו, מוציא מכיסו ספר ולאור הקלוש של המנורה התחיל לדובב פסוקי וידוי...

השעות נמשכו כשעות האחרונות בחיי הנידון למיתה. המחוגים זזים לאט־לאט. השעון משמיע בקול צרוד, כאילו הכה בפטיש על הלב, עשר... אחת עשרה... שעת האפס מגיעה, עוד רגעים אחדים ושוב מהדהד הצלצול הצרוד — שתים עשרה.. האזנים

נעשות כאפרכסות, קולטות כל רשרוש וכל איוושה באויר הדמום. נשמעת יריה... עוד אחת... האם כבר התחילו?... שעטת פרסות סוסים מהדהדת, צלו של סוס וגוף־אדם מתמתח ומתכוץ בכיוון בית ועד הקהילה:

המפקד מבקש את יושב ראש ועד הקהילה לבוא אל המחנה. ללכת?

אולי מזימת ערמה היא זו המובילה לנתיב המוות?...

אולי לא ללכת?

נימה מוסתרת מפרכסת במחשבה, ורגשות רצוצים נדחקים מהמוח ללב, מתמזמזים וצוללים בתהום של אדישות ואפסות, של „לא איכפת"...

החייט הזקן קם, מנגב בקצה האצבעותיו הגרומות את עיניו הטרוטות, הוא מחזיק בידו של היושב־ראש ומנשקה ודמעה מתמוגגת עליה:

לך, ויהיה ה' עמך! —

בתוך המחנה רבצו, ישבו על הדשא, בחצי־גורן עגולה, חיילים שמראה פרוע להם, שער ראשם מגולח סביב סביב ומאמצע הראש גולשת פקעת שער ארוכה כעין צמה מדולדלת, שצורת דג מלוח לה — „אוסיליעדעץ". קבוצות, קבוצות ישבו, שוחחו, צחקו וירקו בסינון הריר למרחק; הם שיחקו בקלפים: אחד מרים קלף בידו הימנית, מחזיקו ומשליך אותו בכוח תוך צחוק פרוע מסביב. כמה חיילים ישנים נוחרים, נשמעת צניפת סוסים באורוה — קטע חי מתאורו של גוגול על מחנה „הזפורוזצים" ב„טרס בולבה".

הופיע המפקד, זה שדרש בבית הקהילה למסור לו את הנשק המוסתר מתחת לרצפת בית הכנסת. דרך מסדרונים ארוכים מובל יושב־ראש ועד הקהילה לאחד החדרים המרוחקים בארמונו של בעל האחוזה שגורש על ידי האוקראינים. הנה הם עומדים, המפקד ויושב־הראש, בדומיה מתמיהה. זה מתוך חרדת צפיה וזה מתוך ריכוז וחיפוש למלה הולמת. לאט לאט מתפתחת שיחה ביניהם: —

עם... לאום... תגובות זעם וקנאה. פשעי הקומוניזם. המולדת בסכנה. אנחנו, בעלי ההכרה הלאומית, נלחצים בכח המונים. לעתים מוכרחים אנו לוותר על עקרונות מוסריים למען ליכוד פנימי להצלת המולדת...

המלים ידועות, עתיקות. רציחות ועלילות דמים למען שלום פנימי, אימרה משוועת מתוך דפי ההיסטוריה האוקראינית רוויי הדם.

עם שחר נודע בתוך המרתפים ומחבואי הסתר על ההזמנה המוזרה. אנשים עמדו בצפיה גורלית. על מפתן הבית של ועד הקהילה הספיק היושב־ראש למסור על סכום כופר הנפש שהוטל על יהודי העיר, התמוטט, נפל וגעה בבכיה.

אנשי הקהילה נפוצו בעיר כדחלילים מתנועעים, מחזרים על הפתחים...

כעבור שבועות מספר, בסתיו 1920, עבר מפקד זה, המורה והמחנך והפטריוט הלאומי — למחנה הבולשביקים. במאמר וידוי — „מימנטו מורי" („זכור את המוות") באחד הזורנלים האוקראינים הודה במעשי הדמים שלו ביהודים בשעת ההפגנה הפטריוטית באובודובקה כשציווה על היהודים לחפור קברים לעצמם.

לט. במסתרים

כותבי היסטוריה, יודעים לספר על מנהרות ומסתרים בגיטו פראג ובתקופת האינקוויזיציה בספרד (הבונקרים בגיטו ווארשא ובמקומות אחרים עדיין לא היו אפילו בגדר של דמיון חולני). אכן, היו מסתרים כאלה גם בעיירות היהודיות בפודוליה. בפיתוחם קשורות כמה וכמה המצאות אדריכליות שהגיעו לדרגת אמנות. „סעקרעטן" — נקראו בשמם העממי; בנינים סודיים, שאין להשתמש בהם אלא בשעת הצורך בלבד.

הרי תנור רוסי במטבח. כיריים במכסה ברזל עם חורים מותאמים לסירים. מסירים את המכסה ונכנסים לבור מסויד מתחת לרצפה במטבח. כשנכנסים מעמידים במכסה סירים מלאים מים מהכילים כאילו השאירו את הכל והלכו... או ארון בגדים על יד הקיר, שמאחד הדפנות הפנימיים מוסט קרש מוסווה. ודרך הסדק

הנפתח נכנסים בזחילה לפרוזדור צר המוביל לתא סגור בין שני קירות נבובים. על הקולבים בארון משאירים בגדים ישנים, קרועים ובלואים, ערימות סחבות ומטליות, המונעים כל נסיון לחטט ולחפש בפנים הארון. או כגון זה: מרתף שדלתותיו החיצוניות לצד הרחוב פתוחות ומתחתיו נמצא בור מוסווה שהכניסה אליו היא דרך סימטה קרובה וצרה, מלאה כל ימות השנה בוץ ומי שופכין.

במקומות כאלה התחבאו אנשים במשך ימים ולילות, ואליהם רצו ביום, בלילה, בעינים אחוזות שינה, מבוהלים ודחופים. בבגדים פרומים ובכובעים שלא הספיקו לחבוש אותם כהלכה. תופסים ילד או שנים, שעיניהם ממצמצות מתוך שינה. נשים פרועות־שער בחלוקים ושמלות פרומים, בנעלי בית על רגלים יחפות. פוכרות אצבעותיהן בפיזור, מושכות בשרוולי בעליהן, נאנחות. מנענעות תינוקות בוכים, תוחבות מטפחת לתוך פיותיהם בכדי להשתיקם. זקנים בעלי מיחושים, בולעים אגב הליכה איזו תרופה, מתנועעים כשיכורים בכניסתם ונבלעים בתוך לוע האופל. בהרת אור מתוך צוהר מסורג או סדק כלשהו מאירה קצת את האופל במסתר. בלילות מדליקים זנב נר דק, ומאפילים עליו בסיר או דלי שבור המטיל צללים ארוכים.

יושבים מתוחים, זעופים, בהתרכזות קודרת, אפורים־ירוקים, זועפים. מישהו ניגש לסדק, ופולט הערה.

„שאַ, שאַ! לאן אתה מטפס... רצונך שירגישו בך מבחוץ?...

„שא, קולות באים כאילו מכיוון ירושלמקה..."

„הוא אשר אמרתי תמיד: — אי אפשר לסמוך על הגויים, הנה..."

מבחוץ חודרים קולות צרודים, גסים. קור עובר בכל גב. אשה מתכופפת על ילד ישן ומסתירתו בגופה, היא פוכרת את אצבעות ידיה, אוחזת במטפחת שעל צווארה ומקמטת אותו בעצבנות. מתוך חזה נפלטת קריאה — הוי!.. אחדים מתנועעים על ספרי תהילים...

„לא עת אמירת תהלים היא..."

מישהו מתפשט על הארץ בכל גופו. נלחץ אליה בפניו כמתפלל שתבלע אותו האדמה ביחד עם כולם והכל. אמהות תופסות ילדיהן, מנשקות ומנענעות אותם. שפתי־זקנים לוחשות תפילה. אנקות, דמעות...

קול כבוש של ילד: „אמא... אני רוצה..."

„אל תובילי אותם לפינה, היא קרובה לרשת... אפשר לשמוע מבחוץ..."

מישהו תופס את הילד, מחליק בידיו את ראשו: —

„בחוץ עומדים גויים עם גרזינים ועם תרמילים ושקים... סוחבים ילדים לתוך השקים והורגים אותם בגרזנים..."

„אמא..."

שאון, נפץ, הרס... בתוך חשכת המחבוא, החושים משותקים, בתוך העינים העצומות פועל הדמיון, עיגולים שחורים רוקדים והופכים לגושים אפלים. נדמה, כאילו פורצים את הדלת מלמעלה מצאו את המקום... שכורים מתפרצים בצחוק פרוע. קרדומות, גרזינים מתרוממים. שוחטים... מאנסים...

„הוי, רבונו של עולם!..."

„שא, מה את מנהמת..."

„שום דבר לא קרה..."

„מי ביקש אותה שתבוא הנה... אף פעם לא היתה פה.."

תינוק מתאושש, מעקם את פיו הקטן כמתכונן לבכות. תוחבים לפיו מטפחת הוא נרגע ושוב מתכונן לבכות. כולם מסתובבים סביבו, מנענעים אותו, מדברים ומבקשים. האם תוחבת לתוך פיו שד יבש...

מישהו דופק על הדלת מהעבר השני: —

„הלכו... צאו..."

קמים, בחיוך מטומטם, יוצאים ומנערים אגב הליכה את האבק מהבגדים.

מ. הקואופרטיב לעליה

באוירה הדחוסה, בין יאוש ותקוה התרקמה, רקמת פרחים לפני ניצתם — „התקוה הנושנה" — הקואופרטיב הברשדאי לעליה לארץ ישראל. כמיהה מסותרת מימי הילדות, מבית אבא, מפרקי חומש, מתחת לקליפת המציאות התלקחה כשלהבת בתוך ההוויה האטומה. הפעילים היו — יוסף מניס, או כפי שקראוהו — יוסלה מניס, אהרון סלקובסקי ועוד. במיוחד הצטיין יוסף, יהודי זריז,

מהיר, מעורב עם הבריות וציוני מסור. בן למשפחה ענייה, תרדית שנתייתם מאביו עוד בגיל הילדות ומאז נשא בעול פרנסת המשפחה הוא התחתן עם בתו של בעל מלאכה אמיד וירא שמים, לא הצליח בעסקיו והיגר לארגנטינה. לימים חזר כיון שלא הסתגל לאורח החיים שם, לחופש בדת ובמוסר. בעזרת אחדים ממכריו נעשה סוכן למצרכי מכולת, היה נוסע בראשון בשבת לאודיסה עם מזוודות ושקים וחוזר משם ביום ד׳ או ה׳, מתרוצץ מחנות לחנות, מוכר סחורות ומקבל הזמנות חדשות. הוא היה פעיל בעניני צבור — ב„לינת הצדק״, ב„עזרת עניים״ וכן בחברות, כגון: „מגידי־תהילים״, „עין יעקב״. הציונות וארץ ישראל היו משאת־נפשו וחזון עתידו. בימי המאורעות, בתוך מחבואות סתר, בין כנופיה לכנופיה, התגבשו אצלו הרעיונות ולבשו צורה של „קואופרטיב לעליה״.

תפקיד מיוחד בארגונו של קואופרטיב זה מילא אהרון סלקובסקי. בעל אמצעים היה, ספק לבתי־חרושת לסוכר שבסביבה. תכונותיו וידו הפתוחה והרחבה לדברים שבצדקה ועזרה חיבבו אותו על הבריות. היה בן למשפחה חסידית עשירה, נאמן למסורת „בית אבא״, וסטה ממנה בפרט אחד בלבד — הציונות. על רקע זה פרצו סכסוכים בינו לבין אביו. בפרוץ המלחמה שיגר את גיסו, ברוך הורוביץ, לארץ־ישראל כחלוץ העובר לפני המחנה, לשם סידור ילדיו במוסדות חינוך ארץ־ישראליים. (ברוך הורוביץ ואשתו נרצחו על יד אורהייב שבבסרביה, בשנת 1918, בדרכם חזרה לארץ־ישראל מביקור אצל הוריו). בקואופרטיב ראה סלקובסקי את הגשמת חזונו והוא התמסר לפעולותיו בכל חום נפשו וסגולותיו הרוחניות.

בין העוסקים בעניני הקואופרטיב, איש איש כמידת יכולתו ואפשרויותיו האישיות, מהראשונים לעליה, הם ומשפחותיהם, היו: חנניה ז׳רדינובסקי, אהרון קיפרמן, אברהם ינובסקי, אברהם אוכודובסקי, שמחה דרכלינסקי, בעצי פלדמן, אברהם שינקרובסקי, מיכל גרוסמן, משה איטקיס ויואל איטקיס. היו בתוכם גם מבני הנוער, — בנים ובנות עם הורים או בלעדיהם: — געלה קולקר, יעקב שקולניק (כעת בארץ: מדרשי), יוסף בוגומולני (כעת בארץ: פולחן), ישראל וחיים קליינמן, בני הדיין ר׳ יוסף אלברטון ובנותיו, משה סברנסקי, אהרון ביגלמן (כעת בארץ: חרמוני),

השו״ב ר׳ חיים דוד מנדריק, שעלה לארץ לעת זקנתו עם בניו ובנותיו, כהן, סאסור טרובניק (איתמר ענבי) ויעקב רזניק. לקואו־פרטיב נצטרפו אנשים מישובי הסביבה: — אובודובקי, טרוסטיניץ, טרנובקה, צ׳צלניק, בוהופול. מספר העולים הגיע ל־300 נפש. אחדים נשארו בעיר לחסל את עסקיהם. כמה מבני הנוער נמשכו אל הקואופרטיב גם אחר כך: — יוסף לייבוביץ, דוד ברשדסקי, אפרים אלטמן, אהרון פיסמעני ואחרים. מהם שהעלו גם את הוריהם וקרוביהם בתנאים קשים ביותר.

העליה התפתלה בנתיבי יסורים, בתחנות מעבר וגבול. לא כל המועמדים לעליה עמדו במבחן. מהם שנשארו בתחנות המעבר ברומניה ובבסרביה, מהם שהמירו את ארץ־ישראל באמריקה, אולם הרוב המכריע נשא את תלאות העליה באומץ ועמד בנסיונות קשים של מחסור וסבל. המטרה — ארץ ישראל — היתה להם כעמוד אש ההולך לפניהם ומאיר בחשכת היאוש.

גם התיישבותם של אלה שזכו להגיע לארץ לא היתה סוגה בשושנים. תקופת עליתם בשנים 1920—1921 היתה, כידוע, תקופת זעזועים בישוב. המוסדות לא ערכו להם קבלת פנים מעודדת ביותר. אולם הם נשאו את גורלם בדומיה ובכוחות עצמם, בעבודה קשה, מאומצת ומפרכת השתרשו, קמעא קמעא, בארץ. המטרה שהציבו להם, לכתחילה, ביסוד הקואופרטיב כמעט שנעלמה מן האופק: לא היו חיים משותפים ולא שיתוף פעולה. כל אחד עבד בשביל עצמו ובשביל משפחתו. רוב העולים נשארו בחיפה ואחר־כך עברו לתל־אביב ולירושלים. הם הצליחו והתבססו. חלק גדול מהנוער עבר לקיבוצים ולקבוצות. היו מהם בין מייסדי עין־חרוד, תל־יוסף, גבע, נשר — ממשיכי עקרונות הקואופרטיב.

יוסף מניס נפטר בחיפה בשנת 1942, אחריו נפטר אהרון סלקובסקי באותה שנה בתל־אביב, שבעים חדוות־עבודה ויצירה בארץ ישראל. בתו של אהרון סלקובסקי — חיה שרון, ילידת ברשד, היא אחת השחקניות בתיאטרון פועלי ארץ ישראל — „אהל״.

בין הצעירים שעלו עם הקואופרטיב היה יעקב רזניק, (נפטר בתל־אביב בשנת 1947) עורך העתון הסטירי „סיכות״ ומעוזרי „דבר״, נכד הדיין ר׳ נחום (פרידהנד) מצד האם ור׳

לוי שוחט (רזניק) ממשפחת הרבי מצ׳רנוביל, עוד ב„חדר" היה מצטיין בתפיסתו וחריפותו, וגם במעשי קונדסות שהה שנים בעיירה בפלך חרסון וחזר לברשד אחרי סיימו שש מחלקות גימנסיה והוא, בעל ידיעות בתנ"ך, דקדוק, וספרות וחבר „צעירי ציון". בימי המהפכה השתתף בפעולה ציונית בין הנוער, היה פעיל במפלגה, שיחותיו היו מלוות תמיד הומור עוקצני, בזריקת מרה בעסקני העיר והציבור, בחיוך קל ונעים ובעצימת־עין, ונדמה היה שזוהי הבעת הפנים הטבעית שלו. יחד עם כל חברי הקואופרטיב עבר גם רזניק את כל שלבי העליה וגלגוליה בתחנות הגבולין ובארץ. כאן מצא את מקומו בעבודה תרבותית כמגיה ועוזר בעתון „דבר" כפליטוניסטן מצליף בעל סגנון חריף וער, וכן בעתון ההומוריסטי „סיכות" שיסד, ועבד בו עד יומו האחרון.

איתמר ענבי (טאמער טרובניק) היה בעל מרץ ויזמה וכשרון ארגוני. הוא נולד בכפר קרוב, ברזוק. התחנך בבית הספר המקומי ולמד לימודים עבריים מפי מלמדים ארעיים. בימי הפוגרומים עברה המשפחה, כרבות אחרות — העירה. הנער הצטיין בתכונותיו השקטות, בישרו ובנדיבות רוחו, כשנתבגר נכנס לעבוד כפקיד בקופת מלוה וחסכון בעיר, בימים האחרונים לקיומה. בפעולתו בין הנוער נטה ל„פועלי ציון" וזיקתו לארץ ישראל היתה חזקה מאד. בחוגים אלה הראה טרובניק מסירות ופעילות, והבדיחות על פעילותו המפלגתית לא הרתיעוהו ממסירותו. הוא עלה לארץ ביחד עם נוער הקואופרטיב, עבד כפועל בבנין ועבודות מפרכות, שמלא ללא תרעומת בשקט ובאהבה. וכך הצטיין במסירותו לפעולה הצבורית־קואופרטיבית כמנהל קופת מלוה־וחסכון של העובדים בחיפה. צמא עבודה למען הארץ ובניניה, היה פעיל בשקט ובענייוות ובמסירות פנימית. נפטר בשנת 1942.

עם הנוער בקואופרטיב נמנה גם הירשלע הורוביץ — בן־חיים, משחקני „הבימה". עלייתו היתה דרך של גלגולים, מאודיסה עד למוסקבה ומשם לארץ ישראל עם „הבימה". היה בן להורים אדוקים, שומרי מסורת, למד ב„חדרים" ומפי מורים פרטיים. היה בעל רגש ובעל הסתכלות חודרת וכשרון לתפוס מבע אנשים בדיבור ובתנועה. בתקופת המהפכה עבר ביחד עם אחותו, בוגרת הגימנסיה, לאודיסה, כדי להתכונן לעלות לארץ־ישראל. הפוגרום ורצח אחיו זעזעוהו עד דכא ואם כי היה רשום לעלייה ביחד עם

גיסו אהרון סלקובסקי, עבר עם אחותו למוסקבה, שקם בה מרכז תרבותי יהודי במקום אודיסה השדודה כאן עברו עליו יסורי נדידה רוחניים ומוסריים. עם יסודה של „הבימה" ניסה את מזלו בשטח המשחק ונתקבל כחבר „הבימה" ובשנת 1992 עלה עם כל חבריה לארץ.

ב„הבימה" מצא את מקומו גם אברהם ברץ, יליד־ברשד. אביו, יצחק ברץ מראשי הציונות בעיר ופעיליה בתקופה הרא־שונה, הוריש לבנו את חיבת הארץ והשפה. חינוכו המסורתי ב„חדר" הרחיב מורשה זו בחזיונות־גאולה ילדותיים. בישיבות ציוניות שהתקיימו בביתם, או בטיולי שבת עם חבורות הציונים, נמשכו החוטים ונשתזרו ברקמת חזון. אחרי שסיים את למודיו בגימנסיה, נתקבל לפקולטה למשפטים באודיסה, אך נסיבות הזמן שללו ממנו את האפשרות להמשיך בלימודים, וביחד עם זרם הצעירים נסחף למוסקבה. מחונן בהומור דק, בחוש ההסתכ־לות בנפש האדם, כדי לדלות מתוכה את המגוחך והטרגי יחד, הוא מצא ב„הבימה" חזון והשראה. מייסדי „הבימה" הבחינו בתכונותיו, ומאז תפס אברהם ברץ מקום חשוב בשורותיה. בשנת 1952 נפטר ממחלת־לב.

מא. מפי עוללים.

מתקופת הכנופיות, מפקדיהן וראשיהן, עזותם ועזוזם. שהיו תחושת־הכל ושיחת־כל שרדו. פרורים של הווי שנקלעו ונשתזרו בחרוזים עממיים שהותאמו ללחנים ומנגינות. ישבו ילדים ושרו: —

„מאכנא [165] איז דער טאטע
מאריוסיה [165] איז די מאמע
און דער פעטער טראצקי

165. מאכנו ומריוסה — שמות מנהיגי כנופיות. לראשון קראו „באטקא" (אבא, באוקראינית) ולשנייה — „מאטא" (אמא, באוקראינית).

שלאגט מיט אונז כפרות" (166)

או בנוסח אחר: —

„מאכנא איז דער טאטע
און מיר, אויף גריסע צרות
לענין און טראצקי
דארפן אונז אויף כפרות" (167)

רגשות ימי האימים רווי־הדמים באו לידי ביטוי גם בחרוזים עממיים פשוטי מלים, ללא כל רמזים פוליטיים, אשר הושרו בפי הילדים שהסתובבו באותם הימים ללא „חדר" וללא „רבי", ללא בית־ספר ומורה, ואף ללא עין פקוחה של ההורים —

„אט קומט וואליניץ מיט די קארעטן
אויף די שטארקע פערד
און מיר אידן אין „סעקרעטען"
ליגען ניין איילן אין דער ערד" (168)

עתים נזכרו הילדים במלים או משפטים משירי עם ובללו את כולם יחד בצירופים והוספות לפי רוח הזמן:

„אויפן הויכן בארג
אויפן גרינעם גראז
היינט איז דאס
וואס אַ מאָל
ביקסן, קוילן
שווערדן, מעסער
שוין ניט־בעסער
אונטן אויבן" (169)

ויש שהילדים היו משחקים בכנופיות. אחד מהם „באטקא" רוכב על סוס־מקל או רותם אחד מהחברים כסוס, חובש מצנפת

166. מאכנא — אבא מאריוסה — אמא / וזה טרוצקי שלנו הדוד / זה כפרתנו / יערים עלינו סוד.

167. מאכנא — אבא / לנין וטרוצקי השביעונו ממרומים „זה כפרתי" מפטירים.

168. הנה בא וואליויץ וחילותיו / סוסים אבירים למרכבותיו / ואנחנו יהודים יורדים למחבואים / תשע אמות באדמה קבורים.

169. על ההר הנישא / על העשב הירוק / מה שנעשה כיום / כבר היה לעולמים / רובים וכדורים / חרבות וסכינים / אינם מבחינים / בין תחתונים לעליונים.

פרוות־כבשים לראשו, מקל־חרב על צדו, מפקד וצועק בקול שכור, פרוע. שאר הילדים מזדקפים על „סוסיהם", שועטים ב„פרסותיהם" ופותחים בשירה צרחנית מלווה צפצוף משונה בשעה שהם מתפרצים העירה: —

הי נא הורה, זא דאליני
קוזאקי טיש, טיש
יאק פאבאציש קומוניסטא
ריזש, ריזש, ריזש" [170]

ונשמעה שירת ילדים ממקומות הפרעות והשחיטות, עד הגבולות שעל הדניסטר — מקום ריכוזם של פליטי חרב שקיוו לחצות את הנהר ולעבור לבסרביה השקטה, שצורפה לרומניה. לא שפר עליהם גורלם משל הנשארים בעיירות. — חוליה בשר־שרת היסורים, הנמשכת מהכא להתם. גם הם היו נתונים לבז ולמשיסה של מבריחים, לסחיטה ואף לכדוריהם של שומרי הגבולות, ולאימת רוצחים ושודדים. גם יסוריהם ועינוייהם של הללו באו לידי ביטוי בחרוזים עממיים.

„אין אַ צעריסענער קאפּאָטע
געהט דער טאטע
קייט די בארד פארטראכט
שטעהט אַגויעלע תמ׳עוועטע
האלט די באטש און לאכט:

טערפי נעמנאגא סרול.
יאסנא דאראגא, סטועיט פטרול" [171]

יושבים היהודים הפליטים ומחכים בגבול, וכי יש להם ברירה? מתכוננים, הולכים וחוזרים. „המעבירים" מבטיחים ובינתיים מחזירים אותם שומרי הגבול לחיי עמל ותלאות. הם יושבים על המטלטלין ומתנים את צרותיהם ומפזמים הילדים:

„סטאלי מי גראניצא פראבידאטסיא
קאָק וו קישינוב דאבראטסיא
סטופ!

170. הוי, אל ההר / על יד העמקים / הקוזקים — שקט שקט / כשתראו קומוניסטים / שחוט, שחוט, שחוט.
171. בקפוטה קרועה / יוצא אבא / מהורהר לועס זקנו / עומד לו „גויון" מעשה תם / מחזיק שוטו וצוחק / תסבול קצת ישראל / הדרך נראית קרוב / אך משמר עומד.

טערפּי נעמנאגא, מאי מילעי סרול
יעסט דאראגא, גדיע ניעט פאטרול" [172]

בפי־העם התהלכו גם מעשיות וסיפורים אשר כאילו נחצבו ממקור האגדה הקדום ונתחדשו בלבוש מציאות השעה: —

מעשה ברב ר' משה אהרון מדובובה (אביו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי) אשר נרצח כשתפילת „אב הרחמים" על שפתיו, שנראה לאחד ממקורביו בחלום כשהוא ממלמל בשפתיו את הפסוק האחרון של התפילה: — „ידין בגויים מלא גויות, מחץ ראש על ארץ רבה, מנהל בדרך ישתה על כן ירים ראש..." ופתרו לו חלומו שהכוונה היא לגאולה קרובה...

ומעשה בכנופיה שהקיפה עיירה בפודוליה ביום־הכפורים, סמוך לשעת קריאת הפיוט על עשרה הרוגי־מלכות, בתפילת „מוסף". לפתע הופיע זקן אחד על גג בית־הכנסת, כולו שיבה, לבן זקנו, לבוש „קיטל" ועטוף בטלית. עמד הזקן ונתן את עיניו השחורות, החודרות, באנשי הכנופיה עד שאחדים מהם נשתתקו, נאלמו, אחרים נפלו לארץ כשהם מפרכסים כחולים ביסוריהם. נבהלו הרוצחים וברחו והעיירה ניצלה. ושוב מעשה באחד מאנשי כנופיות מכנו, בסביבת יקטרינוסלב, שחזר בתשובה, ברח מהמחנה והתגייר...

חוטי האגדה נשתזרו ונמשכו עד לערי הגבול, בתוך הציבור המגוון של פליטי המאורעות, בבתי־מחסה ציבוריים ובתי־כנסת שהפכו בתי־מגורים צפופים ודחוקים, נישאו על גלי הדניסטר אל מעבר לגבול ואבדו בין צוקי הסלעים השחורים עם נושאיהן שנבלעו בלילה בגלים — קרבנות כדורים זידוניים.

מב. הבולשביקים

בוקר אחד נראה ענן אבק נע מעבר לגשר בכיוון לעיר. עמדו על יד בתיהם, מתחו צוארם והאהילו על עיניהם כדי להיטיב ראות. על הגשר נדאו פרשים רוסיים משולהבי פנים. אחריהם צעד חיל־

172. התכוננו לעבור את הגבול / רק לקישינוב להגיע / עמוד! / תסבול קצת חביבי, ישראל / ישנה דרך רק באין משמר.

רגלים, ערב־רב מגוון, בחמילות כפריות ובחולצות ספנים, או בפפחות מדולדלות, במגפיים ופרוות מטולאות ואחד יחף, לבוש „ז׳קט״־קטיפה של אשה ומקלע על כתפו. מהם שקלעו סרטים אדומים ברעמות סוסיהם ובלולאות המדים והכובעים המשונים. בראש הפלוגה רכבו המפקדים, כוכבים בכובעיהם וסרטים אדומים על שרווליהם. על הכביש המשובש הדהדו נקישות מגפיים מסומרים וצעדו רגלים יחפות של חיל הרגלים. תותח מאובק רתום לארבעה סוסים נגרר על האבנים המחודדות והקים שאון כמגרסת חצץ. נעצרו על הככר מול ארמון הפריץ.

„גדולים׳! — עבר רחש בקהל.

„שקצים. ככל השקצים״. „רק לא „באסיאקעס״... (יחפים).

„כלי הזיין? יוכלו למחוק כפר שלם...״

„זה שחור־השער — בודאי יהודי. יהודי בכל אבריו...״

אחדים מהבחורים ניגשו אל החיילים. הללו שאלו על „טיוטין״ (טבק) וגפרורים. אילו כנופיות היו כאן לאחרונה? קראו בשמותיהן וצחקו. רצו הבחורים להביא טבק, סיגריות ולחם לבן בשביל הקצינים.

בעיר הורגשה תחושת ארגעה. פג הפחד שהיה מחריד את האוכלוסיה היהודית בכל עת בוא כנופיה. אנשים יצאו מבתיהם. והסתכלו. סקרנים שביניהם ניגשו ומישׁשו את התותח והחליפו ביניהם מבטים רבי־משמעות. הביעו השערות, קיבלו הסברים, נשים הביאו דברי־אוכל וכיבדו את החיילים, וגברים כיבדום בגזוז מהחנות הקרובה שנפתחה לכבוד המאורע. הללו הודו באדיבות, אכלו ברעבתנות, סבאו ומחו פיהם ביד מסואבת. לפנות ערב עזבו את העיר, אמרו שיצאו לכפרים הסמוכים עם התותח. אחדים מבחורי המקום ליוו אותם בדרכם.

היה זה ליל שמורים. בעיר לנו במחבואים.

עד שאלה מתכוננים לפעולות ולארגון שלטונם במקום, התכוננו אנשים בסודיות רבה לצאת מן העיר ולברוח אל מעבר לדניסטר. זו היתה מחשבה שגמלה בלבות רבים עם כניסתם של הבולשביקים.

מה טיבו של שלטון זה? האם יוכל להחזיק מעמד? צבאו בא ונעלם חליפות; החיילים דלים וריקים, ועמם רק מבול של כרוזים ופקודות. מי זה יערוב, שמחר לא יכנס איזה „פטלורה" ויכביד נקמתו בנו עוד יותר? והרי כל הכנופיות אורבות מסביב...

מחשבות אלה לא הובעו במלים, פחדו לגלותן גזירה שמא יתגלה סוד הבריחה. מה שנעשה נעשה במחשך, בהסתר ובסודיות מוחלטת. ישבו וחישבו חישובים, סיכמו מה שיש ומה שנשאר, בלחש, ללא עין זרה רואה ואוזן שומעת.

עם כניסתם של הבולשביקים התעורר רצון החיים שהיה קפוא וכבול עד עכשיו. כאילו התעוררה השאיפה הכמוסה להמשיך לטוות את חוט־החיים. והרי נהר הדניסטר כל כך קרוב...

הסביבה עדיין שרצה כנופיות. הן הסתובבו מסביב לערי הדניסטר כחיות שוחרות לטרף; התנפלו על עיירות, על פליטים שברחו לערי־הגבול, בזזו, שדדו ורצחו. היו גם „לבנים" ששוטטו בסביבה כעדת זאבים רעבים. באחד מימות הסתיו כשרוחות נשבו בעוז — נכנסו הלבנים העירה. לפתע נראו בעיר קצינים נטויי־צואר, מסולסלי שפם גנדרני, ורועדים מקור. אחד, גנרל — כפי שהציג את עצמו — הזמין את ראשי העיר אליו, סיפר להם על הצבא הגדול ההולך וכובש את רוסיה בהצלחה, ודרש — נשק וכמה מאות פרוות־שועלים בשביל הקצינים לקראת החורף, וזהב וכסף מספרי התורה... כשהסבירה משלחת ראשי־העיר שאין ביכלתה של הקהילה להיענות לדרישה „צנועה" זו, חטף הגנרל רובה, שעמד על ידו וכיוון אותו אליהם: —

— זאסטרליו קאק סאבאקו!... (אירה כמו בכלב). בוגדים ברוסיה! קומוניסטים! אתכם אקח לבני־ערובה.

נבהלו ראשי־הקהל והתחננו. הגנרל שלח פלוגת חיילים להשגיח על מלוי הפקודה. אולם הפעם שיחק לה מזלה לעיר, שלא יכלו הלבנים להתמהמה הרבה, נודע, שהבולשביקים הולכים ומתקרבים והם מקיפים את העיר. הלבנים בזזו, איפוא, כלי־כסף וחפצי־ערך, חטפו פרוות אחדות אצל אנשים וברחו בחסות הלילה.

הבולשביקים היו בעיר.

לובשי־מדים, שכוכבים בכובעיהם וסרטים אדומים על זרועו־תיהם, התרוצצו מבית לבית. חיפשו דירות, רהיטים, כלי־בית ובגדים. בחור בעל שער מדובלל, בידו מברשת גדולה ודלי דבק נופף בחבילת כרוזים. שיירי הנירות של הפקודות הקודמות מזמן האוסטרים והאוקראינים — נקרעו ובמקומן הודבקו צווים טריים, חדשים, שאותיותיהם השחורות הגדולות הבהיקו למרחוק.

„מלאימים״ חדרים, רהיטים, כלי־מיטה. כל התנגדות — דינה מות יריה. על ספקולציה והעלמת סחורות ומזונות — יריה.

אחד לבוש מעיל־עור ומגפיים ירקרקים עומד על מרפסת הבנק למלוה וחסכון, מסביבו יהודים מתוחי־צואר ופעורי־פה, ואזניהם כאפרכסת: —

„רוצצנו את ההידרה הדניקינית, את קולצ׳ק ויודיניץ׳. כולם מוטלים לרגלינו בלי רוח חיים כפגרים מובסים. חנקנו את הפתן פטלורה, משרת הקונטרבולוציה. מי עוד כיהודים הרגיש את אדסם הממית של הפתנים?

„השלטון הבולשביסטי הוא שלטון של עמלים, פועלים, ואיכרים. הלאה המזימות האימפריאליסטיות! נחניק כל נסיון של קונטרבולוציה בין במסתרים ובין בגלוי... מות לטירות, שלום לבקתות!

„תחי הרבולוציה! יחי הצבא האדום הפודה! החברים לנין, טרוצקי ויתר גבורי המהפכה!״

„הורה!״ צעקו היהודים — „יחי! יחי!״

שוב מתרוצצים קומיסרים בלווית צעירי המקום ובני הכפרים הסמוכים, מצביעים על בתים, נכנסים, עורכים חיפושים ומחרימים. מוציאים את האנשים ותולים שלט. עגלות מתעכבות על יד כל בית, מעמיסים עליהן את החפצים והן עוברות הלאה.

מיום ליום נתרבה מספר המשרדים והקלובים, המוסדות הסו־ציאליים והתרבותיים. נואמים קראו לנוער להתארגן — ופועלים,

שוליות, בעלי־מלאכה וקהל של מרי־נפש הלכו אחרי הקול. חוגים שונים התארגנו ב„קומסומול", ב„יבסקציה", ב„ביעזבאזשניק". ושוב עברו הקומיסרים והחרימו חפצים בשביל מוסדותיהם ומפעליהם. פעילי־צבור בעבר גוייסו לעבודת כפייה, לניקוי בתים, נשים נלקחו לניקוי מחראות, לשטיפת הרצפות במוסדות ולשאר עבודות שחורות. לעתים התפרצו לבית־כנסת בשעת התפילה וצווחו מתוך הנאה של פריקת עול:

„עד מתי הפולחן המעופש הזה! מלמול של משוגעים... האם הציל אתכם מ„הבנדות" והכנופיות של פטלורה?"

היהודים נאנחו. הם ידעו יפה שכל תגובה סופה מאסר או יריה.

עמדו, איפוא, בראש מורד ושתקו, חדורי הרגשה, שגם עולמם זה הרוחני, עולם המצפון שבינם לבין עצמם — הולך ונחרב. רבים נאבקו במשבר נפשי. בלית ברירה התאזרו כוח להסתגל לתנאים החדשים, ל"פרולטריזציה" ולחיפוש עבודה, אולם עד מהרה נתגלה להם שהם עומדים בפני קיר אטום, אם אינם בעלי יחוס פרולטרי. היה צורך לקבל „תשובה" או לקיים חובת־גלות ולעת־עתה — שלילת זכויות, מחסור ומצוקה.

אנשים תעו בעולם הנחרב, עם עברם שאין לו ערך, צמאו למעט חסד, למעט רחמים, שכן הרגישו אינטואיטיבית את האבדון והכליון הצפויים להם.

אותו הסתיו גשום היה. קוצים כיסו שדות בלתי זרועים. אילנות ובתים עטפו ערפל, וכיפת בית־הכנסת הגדול נראתה במטושטש. עם שחר רצדו פסי־אור על האדמה והבנינים הרטובים.

במבוא העיר עמדו אנשים וצרורות דלים מתחת לבית־שחים, עגלתו של איואן המשומד רתומה לשלושה סוסים הדהדה מרחוק, באה ונעצרה. בעלי־הצרורות המצפים עלו בשקט על עגלה והיא זזה שוב בכיוון הדניסטר..

איוואן היה הנאמן על עניני בריחה. הקובע והמכריע. על ידו העבירו סחורות, כספים, תכשיטים. נהירים היו לו מקומות הכנופיות והמשמרות. עתים עשה דרכו קפנדריא, מתוך בטחון.

היא ידע לשמור סוד ונשא בלבו באמנות את עצות הבריחה.

העיר ריקה, הרחובות שוממים. בככר השוק מתרוצצים כלבים פרועים, מתנפלים בנביחות ממושכות. עורכים נוברים באשפה שנערמה, פושטים בצריחה על חוטי הטלגרף וענפי אילנות. יהודים עוברים את הרחוב בריצה. מפחדים מפני הרחוב, שבו אנשים נחטפו לעבודת כפייה. עם דמדומי ערב יושבים בבית־המדרש באפלה חיוורים ומדוכאים, מאזינים לחדשות על הפליטים, על קמינקה, מקום ריכוזם של פליטי־העיר והמחוזות הקרובים, על אלה שיצאו ועל אלה שמתכוננים לצאת, ומהססים עדיין. מהם שיצאו בעירום ובחוסר כל, מתגוללים בבנינים ציבוריים בקמינקה ונושאים עיניהם אל קרוביהם באמריקה. מהם שהספיקו להציל את שארית הפליטה בתכשיטים ובזיפי חזיר, סחורה שיש לה מהלכים ברומניה. הדרכים משובשות, שרידי הכנופיות אורבים בדרכים ומתנפלים על הפליטים כחיות טרף. גם איוואן הפסיק נסיעותיו, לאחר שהלשינו עליו. קרה מקרה במשפחה אמידה מאומאן, בת שבע נפשות, שנמצאו גוויותיהן בין נקיקי הסלעים. בני־משפחה אחרת מטרנובקה נתקלה בכנופיה ששדדה אותם והשאירתם ערומים, ואחר כך הלכו עוד אנשי הכנופיה והלשינו עליהם. והם עדיין כלואים וכל ההשתדלויות היו ללא הועיל.

יום אחד נאסרו אחדים על נסיון לברוח. נערכו חיפושים אצל חברי ועד־הקהילה, לשעבר, שנאשמו בקשרים עם הכנופיות. נחשדו גם אנשים שבאו לקהילה לבקש עבודה והם נעצרו לשם חקירה. אנשים נאסרו בשל פליטות פה. נפח אחד נאסר בשל חשד „קונטריבולוציה" ונידון למוות. האב שגם הוא היה נפח רצה להוכיח את כשרות בנו בידיו המיובלות... והאם הלכה אחרי הבן הנאשם ויללה: — „לו היתה הקהילה, היה יושב־הראש, זה שהציל אותנו מידי פטלורה וכנופיותיו, מציל גם את בני..."

מיד נפתחה חקירה חשאית נגד יושב־הראש על קשריו עם פטלורה ונגזרה עליו מיתה. בלילה דפקו אחדים מפקידי השלטון האוקראיניים על דלתו בחשאי, הזהירוהו מפני הסכנה הצפויה לו ויעצו לו „לעקור" מן המקום.

ופעם, בלילה התעוררו אנשים לאור תבערה גדולה במגרשי השוק, שחדרה לבין שלבי התריסים הסגורים, נשמעה המולת נפץ.

הם קפצו ממטותיהם, יצאו החוצה וראו: — החנויות בטבור העיר מוקפות להבות. היו אלה מבני־עץ שהוקמו בזמנם על ידי הפריצים בערי פודוליה למען פיתוח המסחר הזעיר. לימים עברו לבעלות החוכרים היהודים שתיקנום ושיפצום בקירות של לבנים, חלונות ודלתות. עכשיו הוצתו בפקודת השלטון החדש כדי לסתום את הגולל על העבר. בבוקר עמדו אנשים, נשמו את העשן המיתמר ועולה מתוך ערימות האפר ושרידי הבנין החרוכים, ומחו דמעותיהם בחשאי.

לימים באו חברי ה„יבסקציה" והחרימו בפקודת השלטונות את בית־הכנסת הגדול בשביל קלוב־המפלגה. היהודים לא הלכו לבקש רחמים שכן ידעו שכל בקשה פירושה קונטרבולוציה, והיא גוררת משפט מוות. „היתה זאת בשבילנו מהלומה כבדה — כתבו במכתבים פרטיים — שעה שראינו את ארון־הקודש שהתרוקן מקדושתו ונהפך למזנון. קרענו קריעה וישבנו על האדמה כאבלים".

ביום־הכפורים התפללו אנשים בבתים פרטיים. צעקות ובכיות פלחו את האויר. בכו על העבר האיום ועל העתיד הנעלם. קול התחינה שבקע הכיל תפילה נסתרת שאין בכוח שפתי אנוש להביעה.

לכאורה, היתה פעולת השלטון בצעדיו מכוונת לביעור הכנופיות הפזורות אי־שם בכפרים וביערות. פעולתן היתה מן המארב, התלקחות שלפני דעיכה, אך יש בכוחה עדיין לגרום לתבערה. פעולת השלטון, שלכאורה היתה רצויה, סיפקה חומר לאש מרדנות שהציתה את הכפרים ולשנאת נקם כלפי היהודים. גם חולשתו של השלטון בראשיתו, היתה גורם מכריע ליצירת אוירה זו. אנשי־השלטון היו ברובם רוסים, מן הפלכים הצפוניים, רחוקים מהווי הכפר האוקראיני ומהאופי הערמומי של האיכר המקומי. הם לא הבחינו יפה במתרחש בקרב הכפריים המלאים רוגז ומרידות ותככים חבלניים. מנהיגי הכנופיות ליבו את אש השנאה וקראו להתקוממות, לסבוטג' וחבלה. השדות לא נזרעו, הקציר נשחת, הרכוש החי והדומם נחבל. את ביצוע צווי

הרקביזיציות וההחרמות הטילו לרוב על פקידים יהודיים בעלי־מקצוע, וכשנתקלו הכפריים בקומיסרים היהודים, המבצעים, הפכו הרוגז והזעם נגד השלטונות לשנאה עזה ליהודים שבהם ראו האיכרים את השלטונות עצמם...

גם הפקידים האוקראיניים שגויסו למנגנון הממשלתי, שימשו גורם מסייע להגדיל את השנאה ליהודים ומעשי האלימות נגדם. הם היו ברובם בלשים, סוכני־חרש, קציני־קשר של המחתרת שגילו לאוקראינים את סודות השלטונות ותכסיסיהם האדמיניסטרטיביים והצבאיים, על מנת לחבל בשלטון ובמנגנון „היהודי" היוזם והמבצע. אמצעיהם היו שונים — עתים בגלוי, על ידי דלטוריה ומלשינות, ועתים מן המארב, באמצעות אנשי הכנופיות. פעם, בשלהי סתיו, התנפלה כנופיה על רכבת שבה נסעו פקידים יהודיים. הרוצחים הוציאו אותם ליער הקרוב, פשטום, שדדו מהם תעודות ומסמכים סודיים, עינום עינויים קשים ואחר כך ירו בהם. גם מקרי התנפלות בדרכים, במבואות העיר ומחוצה לה, על פקידים וקומיסרים וסתם יהודים שהלכו ביחידות לא היו נדירים. לעתים נקטו בתכסיסים ערמומיים כלפי השלטונות הצבאים והאדמיניסטרטיביים, להבהילם ולהבליט את חולשתם: השלטונות היו מקבלים ידיעות סתומות שביער הקרוב מסתתרת כנופיה והיו שולחים, כמובן, את חיל־המצב מהעיר להקיף את היער. מיד היו אנשי הכנופיות מתפרצים למשרדים, הורגים את אנשי־המשמר, שודדים תעודות ובורחים. עתים היה נעלם קומיסר שנסע מלווה משמר קטן והחיילים היו חוזרים ערומים ויחפים. הקרבנות היו ברובם מן היהודים.

אין להגיד שהשלטון הבולשביסטי נקט אמצעים נוקשים וחריפים ביותר כלפי הכפר המתמרד. להיפך, בתקופת הקומוניזם הצבאי היתה נטיה בולטת לפייס את הכפריים על ידי פשרות ויתורים. כן התייחסו בסלחנות למנהיגי־הכנופיות ולבריוני־הכפר שנתפסו. רובם קבלו חנינה ונכנסו לשירות הצבא האדום. עתים היו ויתורים אלו נעשים על חשבון העיר, עליה הטילו את עיקר המעמסה. בעיר בוצעו רקביזיציות והחרמת דברי־מותרות באופן שטתי, לפי פקודה שאין בה הגדרה מסויימת של המושגים, ואילו בכפר נעשו ההחרמות על ידי המועצה הכפרית תוך התיעצות והגדרת מעשה ההחרמה. לאנשי הכפר דלי־האמצעים העניקו

חלקות אדמה מנכסי הפריצים והכנסיה. בכפר דאגו השלטונות להעסיק את כל האיכרים ללא אבחנה וללא אפליה ובכללם בעלי־אגרוף ובעלי עבר מפוקפק. ואילו מחפשי־עבודה שבעיר צריכים היו להוכיח את „יחוסם" המעמדי ואת זכותם לעבוד. מעמדם הכלכלי של רוב השכבות בעיר נהרס ונחרב. על בעלי המלאכה, אמנם, לא אסרו להמשיך בעבודתם, אולם להיתר זה לא היה כל ערך ולא היתה אפשרות ליהנות ממנו מחמת המחסור החריף בחמרי־גלם וקשיי שווק התוצרת בגלל דלותם של תושבי העיר. השלטונות עשו מאמצים בלתי־פוסקים לעקור בעיר כל זכר לגילויי הזדהות עם העבר היהודי על ידי תפלה בבית־הכנסת ואורח־החיים היהודי־מסורתי, באמצעות סלקציה של מעמדות והפליות בין איש לרעהו. בעוד שבכפר הושיטו יד לשיתוף בתוך האוכלוסיה, גם בשטח הדתי. בכלל הקדישו השלטונות תשומת־לב מרובה לעבודה בכפר וטיפלו במשנה־מרץ בסידור המובטלים מן הכפר במקומות עבודה בעיר, בבתי־הרושת שהולאמו. אנשי העיר לא יכלו לעמוד בפני ההתחרות של הכפר שסחטה מהם את שארית כוחם ואונם לאחר שתי שנות הדמים שקדמו לשלטון הבולשביסטי.

החורף היה קשה ואכזרי. הקור והרעב עשו שמות בתושבי העיר. אנשים חלו ומתו מחוסר מזון ולבוש ודלק. הוכרחו לכסות את מערומי גוום בשקים ישנים, בסחבות, במלבושים שתפרו מנייר עבה, — המצאה שפשטה בתקופה ההיא בערים היהודיות. מי שעוד נותר לו בביתו רהיט ישן — הסיק בו את התנור. כחומר־הסקה שימשו גם ניירות, עתונים וספרים ישנים, שהיה בהם כדי להתחמם כנגד אורם. אנשים הלכו ל„קולחוזים", לגויים מכרים, ושבו עם חצי ככר־לחם וקצת תפוחי־אדמה בכיסים, או מעט קמח־תירס מתחת לכנף־בגדם. המאושרים שעדיין נשארו להם רהיטים וכלי בית, שלא הספיקו להחרימם, מסרום לכפריים תמורת מעט קמח ותפוחי אדמה; אחרים שהלכו לכפרים, קנו כמויות קטנות של בשר חזיר ונקניק ומכרון מאחורי דלתיים סגורות וכך נמצאה להם פרנסתם בצמצום. אף בין שומרי מצוות ומסורת היו כאלה שהסתובבו בשוק, מבית לבית, בקאפוטה שחורה, שארית הפליטה, ומכרו בשר חזיר שהשיגו אצל השכנים הגויים, שריחמו עליהם תמורת שאריות מלבושים שהסירו מגופם.

היה זה נצחון הכליון. חורבן של ציבור בעל מסורת־דורות. דומה שכל העבר וירושתו, שטפחו דורות על דורות היה רק מקרי וארעי ומחוסר כל ערך, כמו חיי נושאיו עצמם. הכל נעקר מן השורש, נמחק וצלל בתהום הנשיה...

מתוך אפלת הכלייה הבהבה לפתע גחלת המסורת, נאבקה עם ההווה. אילו כוחות נעלמים השתחררו, כביכול, מאסוריהם וכבליהם, ושוב רחשו באויר העיר סודות־אמונה ומסורת־העבר, תשוקה להתערות ולהשתזר במסכת הדורות. ר' דוד הדיין, — יותר נכון, מי שהיה דיין, — היה מטייל בין הקברים, מפשיר את הקפאון בלבות אנשים בתפילת „אל מלא רחמים". בהתרגשות הלכו להתפלל במקומות תפילה, במנינים ארעיים, בבתים פרטיים. חיפשו נוחם בלחן נושן ערב, של פרקי תהילים, בתפילה ובקיום מצוות שהזמן גרמא. בעקשנות של אנוסים שמרו על חגי ישראל — פסח, ראש־השנה ויום־הכפורים, ועל מצוות ומנהגים מקובלים.

במכתבים פרטיים מאותה תקופה באו לידי בטוי יסורי הנפש:

— „את הרעב אפשר להשתיק על ידי נדבה, חבילת־מזון מקרובים בחוץ־לארץ. מה שאי־אפשר להשתיק — הוא הרעב הרוחני, הכיסופים לשרשים העמוקים מדורות שנעקרו באכזריות ללא רחם. אנו רעבים למזון רוחני, ולנחמה, מראה החרבות של בית־הכנסת הגדול צובט את הלב בכאב עמוק כשאתה עובר על ידן".

„היינו לצללים — כותב אחד — הופקענו מעצמנו והוייתנו. צללים בעצמם אינם קיימים. הם נפעלים על ידי אור של נר דועך או מנורה מהבהבת. אנחנו כאילו איננו קיימים, כמו צל. אנו קיימים ותלויים באחד, שאורו הקלוש נופל עלינו ואז מופיע הצל".

אנשי העיר היו מתקנאים בבורחים לערי־הגבול, אף על פי שגם הם היו עדיין רחוקים מתשועה. שבועות וחדשים התגלגלו אנשים בבתי־מחסה ובמגורים ציבוריים בציפיה לעבור את הגבול. עיני השלטונות משני עברי הגבול היו פקוחות עליהם. קצינים רומניים, צמאי־דם עקבו בלילות אחרי הפליטים, בזזו, שדדו, ורצחו. נתפרסם

ביחוד קצין אחד בוורטיוזני, שעל לדניסטר בצד בסרביה בתעלוליו הסדיסטיים בפליטים. הד מעשיו הגיע עד הפרלמנט הבריטי, שם הועלתה שאילתא על מעשי השלטון הרומני בערי־הגבול. גם מבריחי־הגבול היו משתמשים בהזדמנות של הפקר לשדוד את קרבנותיהם במעבר הנהר, באישון־לילה, ולאחר שבזזום טיבעום בנהר. צוקי הסלעים על חוף הדניסטר היו עדים אילמים למעשי הזוועה שנעשו משני עברי הנהר. מבחינה רשמית אי־אפשר היה אפילו להתאונן לפני השלטונות שכן עצם הבריחה היא בלתי־חוקית. בעיירות שעל הגבול רחשו פליטי הפרעות, הסתובבו ברחובות, אנשים ונשים. זקנים וטף, עניים מדוכאים, עלובי־עולם. יתומים ואלמנות, עני במקלו ותרמילו, עשיר בעשר אצבעותיו — הכל נהפכו, כבמטה קסם, לקבצנים, פושטי־יד, מתדפקים על פתחי מוסדות, כותבים מכתבי תחנונים לקרוביהם באמריקה. בעל כרחם השתכנו בבניינים ציבוריים, בתי־כנסת, בתי־מרחץ, בצפיפות ובדוחק, נלכדו ברשת מבריחים רמאים וסוחטי־כסף, יהודים וגויים, ונפלו בידי מיני ספסרים, מתווכים, בעלי „טובות" ועסקנים הצריכים פרנסה.

הבורחים התקנאו באלה שנשארו במקומותיהם, והללו — ביושבים על הגבול. בשעת מבוכה זו הופיעה כברק באפלה בשורת ה„נאפ". (ראשי־תבות: מדיניות כלכלית חדשה). כבמקל קסמים נשתנה מצב־הרוח: הפליטים שכחו את הגבול ואלה, שנשארו — את צרותיהם. שיירות שיירות יצאו ל„עיר הלחם", טשקנט, לקוקז, למוסקבה, לערבות אסיה התיכונה — קנו, מכרו, הובילו בטלטולי־דרך קשים בתקוה לחיים חדשים. אולם תקופה זו היתה קצרה, הברק חלף ונעלם. משל, השלטונות הצטערו על בריה בלתי־חוקית זו וחינקוה בעודה בחיתוליה. שוב התחוללו סופות שגרפו בעצמתן את התקווה האחרונה, ושוב נעקרו אנשים ונשלחו לארץ גזירה. בני־אדם דעכו גוועו ברעב ובמחסור. העיר נהפכה לישימון שבו היה המוות מטייל ללא מפריע, לא היו בתי־חולים, לא רופאים ולא תרופות. נתרבו מספר היתומים והילדים העזובים — מופקרים לרעב, למחלות ולקור. אנשים נפלו כזבובים בחורף קשה זה — יהודים, אוקראינים, ורוסים, אולם רבו הנופלים בין היהודים. קשרים עם הקרובים בחוץ לארץ — נותקו. אנשים נעשו

שתקנים ומכונסים בתוך עצמם כאילו חושקו בברזל, ונשאו את יסוריהם בדומיה.

מסך־הברזל של המשטר ירד על העיר, הפריד ביד חזקה בין הנשארים בה לבין העולים שמחוץ, והסתירה מעין כל, ואין יודע עד מתי...

מג. הסוף: שנות 1945 — 1941

פודוליה נכבשה בידי הגרמנים. אחרי נפילת אודיסה באוקטובר 1941, הוכרז חבל דרום אוקראינה, מעבר לדניסטר, כגליל השייך לרומניה, שותפתה של גרמניה לכיבושו, מכאן נקרא בשם „טרנסניסטריה", מושג שאיננו מדיני ולא היסטורי ופירושו — „מעבר לדניסטר". כך קראו הרומנים לחבל ארץ זה שקיבלוהו מאת הגרמנים. ביחד עם העיר אודיסה ונמלה הגדול, כפיצוי על החזרת טרנסילבניה להונגריה. בכמה ערים נוסדו גיטאות בשביל היהודים: — במוהילוב, בלטה טולצ׳ין, וואפנירקה, זמרינקה, יאַמפול, שרוגרוד, וברשד. לגיטאות אלה הוגלו קרוב לשלש מאות אלף יהודים מבסרביה ובוקובינה, נוסף על 400—300 האלף שגרו בחבל זה בתקופת שלטון הסוביטים. מכל אלה נשארו בחיים רק כחמישים אלף, או לפי הערכה אחרת — שבעים אלף. „בברשד היה אחד הגיטאות החשובים ביותר בשטח טרנסניסטריה, לשם נשלחו גולי בסרביה ובוקובינה" [173]). „הגיטו השני בגדלו באיזור זה" [174]). בפי הגולים זכה להיקרא — בית עלמין בסרביה [175]).

הפלישה השאירה אחריה בכל מקום עקבות דם ואש. הגרמנים והרומנים הרגו ללא רחם ביהודים, באוקראינים, ברוסים. רצחו בכניסתם, בעמדם על המשמר ועל הגבולות, בתרועת נצחון והתפזרו לאחר כך בעיר ובסביבה בנקמת דמים. הציתו בתים והעלו באש רכוש נייד, סחבו זקנים ונשים לעבודת כפייה מתשת, עינו והתעללו בקרבנותיהם. ישנה עדות שעם כניסתם לעיר נפלו בה כעשרת אלפים איש, יהודים ואוקראינים. היהודים ששרדו בחיים גורשו לגיטו שנקבע בחלק התחתון של העיר, „דולינה" שעל יד הנהר,

173. ד"ר מ. ריפר: „מסע המוות" מן המוקד. תל־אביב, תש"ו.
174. ד"ר א. קסלר: „בטרנסניסטריה", דפים רפואיים, אלול תש"ר תל־אביב.
175. ד"ר מ׳ קוטיק: „גולה במאבקה". ספרית רמון.

ובאחד מהרחובות המוביל משם לחלקו העליון של העיר — „ירושלמקה", איזור של רחובות צפופים וסמטאות עקומות ומעוקלות. לשטח זה שהוקף חומות גבוהות, גדרי תיל ומתרסים נדחקה כל האוכלוסיה היהודית המקומית וכן גולי בסרביה ובוקובינה.

היה בכך משום לעג הגורל שהעיר הוחזרה לנקודת מוצאה הראשון שמלפני 300 שנה, על יד הנהר, לבתי חימר וקש, ללא בארות וללא שירות. כמעט בדיוק במקום בו רחצו קלגסי קריבונוס וחמלניצקי בדם יהודים לפני שלש מאות שנה, עמדו קלגסי הרומנים ביעודם הפראי להמשיך בפעולתם.

לפי הפקודה הרשמית מיום 11 בנובמבר 1941 ניתנה סמכות רחבה למפקח המשטרה הרומנית להסדיר את עניני הדיור בגיטו. האנשים „שוכנו" בבתי־חימר רעועים, ששקעו בזוהמה, במרתפים טחובים ובמחסנים מתמוטטים. וחרב השלטונות אכלה את שארית פליטת הרעב והזוהמה. סוכני־חרש ופקידים צבאיים ואזרחים, שבאו ביחד עם הצבא, זינקו ממאורותיהם על קרבנותיהם למצוץ את טיפת דמם האחרונה. הם חיפשו, בלשו, הקיפו את הגיטו בלילות, הוציאו אנשים וגרשום לעבר נהר הבוג, לאיזור הגרמני, במקום שפלוגות ס. ס. השמידום באופן שיטתי, כאשר עשו באירופה בכל אתר ואתר. בחורף 1941—1942 הגיע זרם חדש של גולים והצפיפות גדלה עוד יותר. השלטונות שקדו לגרש יהודים נוספים למכלאות הגיטו. תנאי הדיור נעשו איומים, הצפיפות הפכה לאסון. יהודי המקום התייחסו לגולים ברחמים. קם לתחיה הרגש העתיק של היהודים בכל מקום ובכל זמן — הרגש של אחדות הגורל היהודי. אנשי המקום חילקו עם הגולים את מדורם הצפוף, ואת המנה הזעומה שהשיגו. אולם עם התגברות זרם הגולים והתחדשותו מפעם לפעם נעשה הגיטו צר מהכיל את כולם. רבים נשארו ללא קורת־גג. בחדר אחד, ברפת או דיר, גרו 10—15 איש, ורבים התגוללו בסימטאות מתחת לדלפקים. המחלות רבו וגברו: טיפוס, שיתוק הסנטר והשפה מחמת רעב ותשישות, נשירת אצבעות הידים והרגלים. מחלות מסוכנות פשטו בין נשים שהתמכרו לחיילים ולפקידי־שלטון נמוכים בעד ככר־לחם. דאגה אחת הקיפה את כולם: — פת־לחם לשבור את הרעב...

נטפל מלאך המוות שזרע על אדמת הגיטו מגפות ואבדן:
— נסחבו חולים לתוך מרתפים קרים וטחובים לשמרם מכפור. סחבו לשם חולי טיפוס קודחים מחום, שרגליהם וידיהם היו קפואות. רופאים לא היו. המזדקנים לא יכלו לסבול הרבה והיו המועמדים הראשונים לעמק הרפאים. התמותה הגיעה לפי האומדנה של הרופאים עד 50—70% בערך ותמותת הילדים והתינוקות ל־80% ומעלה[176].

„היתה זאת השמדה, פרי פשע מכוון ומתוכנן ע״י השלטונות הרומנים" — כותב ד״ר א. קסלר, שהיה אז בגיטו. „טיפוס־הבהרות מילא מקום תאי־הגזים, ובחורף הראשון 1941—1942 לקח מרבית הקרבנות. עגלות־מתים חזרו על הבתים בוקר בוקר, אספו והסיעו את הגופות לתוך הבורות. המוני בורות קברים נתמלאו רבבות גופות, מתי טיפוס־בהרות ומעיים ומתי כפור ורעב, אתם נזרקו אנשים שקועים בלטרגיה וגסיסה. השלטונות נטלו מאת האוכלוסיה אמצעי התגוננות, השאירו אותם בלי מים, בלי סבון ובלי סממני רפואות. המגמה היתה ברורה למדי — לבער ולהשמיד"[177].

עדות דומה מוסר ד. שכטר מיאסי ואחרים, עדי־ראיה מגולי בסרביה ובוקובינה. ד״ר קסלר מעריך את מספר המתים בבורות בשלשים אלף — 3 בורות שבכל אחד מהם נערמו כעשרת אלפים גופות. ויש אומרים, שמספרם היה גדול מזה. בחורף כוסו הבורות שלג וכפור והגוויות נקפאו. אולם עם בוא האביב והפשרת השלגים נחשפו ערימות הגוויות, הגיטו נתמלא צחנת מוות ותושביו נפלו כזבובים.

עדים מספרים[178]: —

תושבי הגיטו הגולים לא הרבו להסתובב ברחובות ובסימטאות הצרות שכן פחדו מפני המחלות והמגפות ומפני המשמרות שעל יד גדרי התיל. הם ישבו במאורותיהם בבדידות ובחרדה, וחלמו על על העבר. מה רבה היתה התשוקה להבהיר פרקים מחיים אלו?

176. ד״ר מ. ריפר: „מסע המוות", תל־אביב, תש״ו.
177. ד״ר א. קסלר: בטרנסניסטריה. דפים רפואיים, אלול תש״ו.
178. מסיפורי אנשים שהיו בגיטו וניצלו, והם עכשיו — בארץ.

כשנתקלו באנשי המקום שפכו לפניהם את לבם ונתקשרו אליהם ביחסי קירבה וחיבה הדדים.

מכונסים בתוך עצמם כאבלים היו אנשי המקום מתכנסים לתפילה בשבתות ובחגים כשלא היתה סכנה כרוכה בכך.

בתי־הכנסת העתיקים שבאיזור הגיטו נתפסו על־ידי הגולים. נמצא בית שהוקדש לתפילה אולם רק מעטים נמשכו לשם לשפוך שיח לפני קונם. נסתמו המעיינות ונחרבו. יתר תפקידי קדושה היו בגיטו לפי הצורך: — מוהל, שוחט, בעל־תפילה, וקברן.

בשנים 1942—1943 ניתנה האפשרות ליהודים בבוקרשט לשלוח כסף וחבילות מזון והלבשה ליחידים מבין הגולים בטרנסניסטריה. הכסף הועבר על ידי השלטונות וסולק למקבליו במרקים והיה צורך להחליפם. על ידי עסק כספים נוצר מגע עם השלטונות. התפרנסו אנשי המקום והגולים זה מזה, בהחבא ובחשאי. המקומיים היו זוחלים בלילות לשכונות האיכרים, מבריחים ומוכרים. האיכרים התיחסו ברחמים לגולים, והושיטו עזרה למגורשים שהועברו ממקום למקום. בעברם דרך הכפרים, העניקו להם בסתר מעין המשמר — ככר־לחם, תפוחי־אדמה, וסייעו בידי אנשי הגיטו במאבקם. אחד מתפקידי השלטון היה להעביר אנשים באופן אדמיניסטרטיבי ממקום למקום. היו גם פלוגות־עבודה של בעלי מלאכה, אנשי־מקצוע ופועלים שחורים, שלפי פקודות הגיטו קיבלו כרטיסי־מזון תמורת עבודתם. כך נוצרה גם אפשרות של סידור בעבודה בשביל הרבה מחוסרי־מקצוע צעירים, שנדחקו לתוך חוגי בעלי המקצוע ונרשמו לקבלת כרטיסי מזון תמורת עבודתם. השלטונות הרומניים לא הקפידו על ההבדלים הסוציאליים, אחרי שנוצרה אפשרות של מגע על ידי משלוח כספים שונים, שגם הם נהנו ממנו. בגיטאות הגרמניים, היו מקפידים להבדיל בין חלקי האוכלוסיה ולהפרידם זה מזה, על ידי סלקציה סוציאלית, והכנסת קנאה ותחרות. לא כן הרומנים, הם ידעו שישיבתם פה ארעית והשתדלו להשתמש בהזדמנויות להנאתם הפרטית. וכך נמצאת להם מפעם לפעם אמתלא לענות את יושבי הגיטו. הם ידעו שאנשי הגיטו מקבלים עזרה מקרוביהם באמצעות הועד הרומני, והיו מתפרצים מפעם לפעם באמתלה לתוך הגיטו. עורכים חיפושים בבתים, אוסרים אנשים, עינום באכזריות ואחר כך היו משחררים אותם תמורת העזרה שקיבלו.

אחרי ביקורה של המשלחת הצבורית היהודית בטרנסניסטריה התעוררה קצת לחיים הפעילות הצבורית בתוך כתלי הגיטו גופא. נוסד ועד של אנשי המקום והגולים ובין הפעילים היו: פלדמן, חולודובסקי והשוחט אברהם ברקוביץ. לא ידוע אם אלה היו מראשי השכונות והקבוצות שנתמנו על ידי השלטונות לפי פקודת 11 בנובמבר 1941, כנציגים אחראים כלפי השלטונות, או מעין ועד ציבורי חדש. באחד מבתי הגיטו הוקם תמחוי, ובבית־המרקחת לשעבר, בנין הלבנים היחידי בתחום הגיטו, אורגן בית־חולים. נשלחו לעיר רופאים וצרכי־רפואה. הפיקוח היה בידי השלטונות ומשרתיהם. הכספים הועברו אליהם והם הקציבו סכומים להחזקת המוסדות לפי ראות עיניהם. ד״ר קסלר מתאר את בית־החולים והמצב הסניטרי בו: — „החדרים האפורים מלאים שתן וצואה. חולים שוכבים, מתגוללים על האיצטבאות, על הרצפה, על אדני החלונות, עטופי סחבות ומכוסי זבובים שיירי אוכל, זוהמה וצחנה. הרופאים היו מוכרחים לטפל גם בבריאים ולנהל מלחמה עם הכנים מעבירות המחלות. בגדים אסור היה לשרוף, אחרים לא היו. גם מכונות חיטוי לא היו, מחוסר עצים. היו הרופאים מאמנים לפלות את הבגדים באצבעות... בינתיים התפשטו המחלות ללא הפסק והמוות הלך וקצר קצירו״ [179]).

עוד מוסד אחד הוקם בין כותלי־הגיטו — בית־מחסה ליתומים. שלושת המוסדות הוקמו בעזרת הועדה הציבורית היהודית־הרומנית לשטח טרנסניסטריה: במוהילוב, בברשד ובבלטה. מספר היתומים בשלוש הנקודות הגיע ל־5000 [180]).

יום אחד, בשנת 1944, עבר לחש בין כתלי הגיטו: — משהו מתרחש. היהודים הרגישו בשינוי מתחולל אולם לא ידעו מהו. השמירה נעשתה קפדנית ביותר. בלילות נשמעו יריות תכופות והיו התפרצויות לתוך הגיטו מלוות מעשי אלימות ורצח. אנשים שבו מעבודתם מוכים ופצועים. כרטיסי־המזון בוטלו. מהם שנתפסו

179. ד״ר א. קסלר „בטרנסניסטריה״, דפים רפואיים, אלול תש״י, תל־אביב.

180. ד״ר מ. קוטיק: „גולה במאבקה״. ספרית רמוז.

והוגלו למקומות אחרים. גם בתוך הגיטו פנימה הורגשה התעוררות חשאית. אנשים התנועעו בלילות כצללים, בחורים צעירים צנומים כשלדים הסתתרו ליד הקירות, זחלו על ארבע, חצו את הנהר בשחייה ונעלמו. אחד מילידי המקום, משה טלית, היה הרוח החיה בין הצעירים. הוא היה בן למשפחה ענייה, אנשי עמל ועבודה. גם סבו וגם אביו היו פועלי צדק, תמימי דרך וישרים. סבו, חבר בחברת „מגידי תהילים" בקלויז השמשים. היה איש העם, שומר מצוה, אשר גם בעבודתו בטחנת־הגריסים לא יכול להיפרד מהכיפה שעל הראש ומהטלית־קטן הרחבה. כמוהו היה הנכד, בעל רוח ולב ער. עם הופעת ניצני התנועה הפרטיזנית בין האיכרים נדחף בסערת־רוחו היערה והצטרף לשורותיהם. בחסות חשכת הליל, היה בא לגיטו בהסתר לעורר את הנוער ולרכוש נפשות ליער.

השלטונות בלשו, עקבו, זנקו כחיות פראיות, התפרצו לבתים־המאורות, אסרו אנשים, קרובים, שכנים. הללו נאסרו ונעלמו והדי יריות מרחוק הביאו את בשורת מותם.

יום אחד נפוצה שמועה, שרכבת משא טעונה תחמושת וציוד ותבואה למכביר פוצצה. מיד הוקפו הכפרים בסביבה. בתים הוצתו ואיכרים רבים נורו. גם בין החיילים המתקיפים נפלו קרבנות. בבית־חרושת לסוכר התקוממו הפועלים נגד החיילים שבאו לקחת את מכסת הסוכר. אחדים מהפועלים נתלו וגם כאן סבלו החיילים אבדות.

לילה אחד הוקפה העיר, נודע על בואו של משה טלית.

בקצה השני של הגיטו הספידו מת. סביב הגופה המכוסה סדין ושתי מנורות נפט מפויחות דולקות למראשותיה, ישבו נשים והתייפחו, החברה קדישא — המוסד הליגלי — טיפלה בקבלת רשיון לקבורה. לאור הבוקר הוצאה הגוויה בלווית משמר לבית העלמין. אחרי התפילה הניחו אותה בקבר לטיפולו של הקברן... בינתיים הסתלקה החברה קדישא, הלכו השוטרים, ואז קם משה טלית. המת המדומה, ונעלם.

באכזריות חימה הסתערו על הגיטו. הוצאו להורג כמאתים וחמשים איש. למחרת, במוצאי־שבת — כשלוש מאות איש נוספים, זקנים חלשים, ילדים ונשים. ביניהם השוחט אברהם ברקוביץ.

מעסקני הגיטו, בעל לב יהודי חם ונפש עדינה, אשר את פרוסת לחמו האחרונה בגיטו הרעב נתן לזולתו. שערי הגיטו נסגרו באין יוצא ובאין בא. האיכרות שהביאו צרכי אוכל למכירה גורשו בפראות משתוללת. האוירה היתה חדורה נקמת דמים. בתוך הגיטו סמרו האנשים מפחד. ישבו, שכבו במאורותיהם וחיכו למוות. מעבר לגדרי התייל היה איכר זורק בהחבא פרוסת־לחם ותפוחי־אדמה שהוציא בסתר מתחת לחמילה — ונעלם, אנשים כצללים, שלדים רעבים, זינקו על פרוסת הלחם בכל ארבעתם, כחיות, וחטפוה.

בוקר אחד, אור ל־16 במרס 1945 נראו גוויות אנשים תלויות מתנועעות על עמודי הטלגרף והעצים. ערפל כבד רבץ באויר ומתוך בתי־העיר לאורך ולרוחב התאבכו תמרות עשן סמיך, שחור, ולשונות אש השתרבבו מסביב. ריח נפט ובשר אדם מלא את האויר...

גדרי התיל התמוטטו. הגיטו נזדעזע והאנשים יצאו.

העיר ברשד כבר לא היתה...

— סוף —